

А. Велиулаева

КЪЫРЫМТАРАР ВЕ ДЖИАН ЭДЕБИЯТЫ

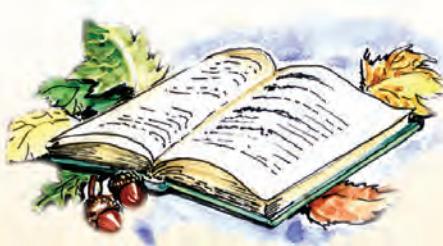
ИНТЕГРИРЛЕНГЕН КУРС

*Окъутув къырымтатар тилинде алып барылгъан
мектеплер ичюн*

5

СЫНЫФ

*Дерслик Украина тасиль ве илим, генчлик ве спорт Назирлиги
тарафындан төвсие этильди*

Къырымдевокъувпеднешир
2013

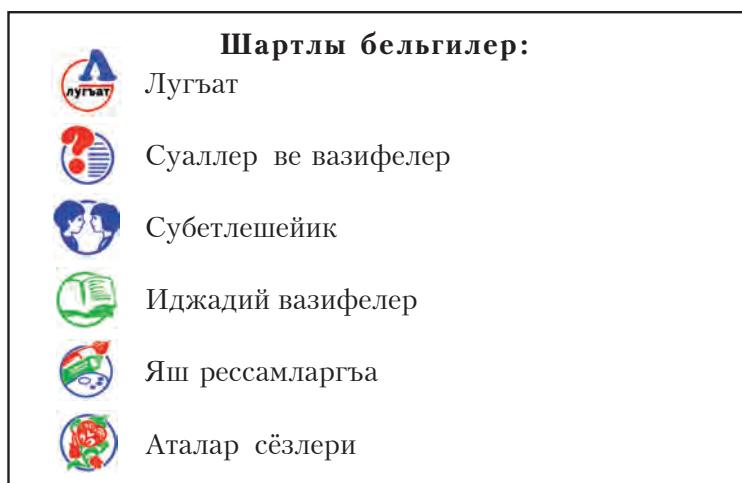
**ББК83.3(Крмтат)-922
B27**

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(Наказ № 265 від 28 лютого 2013 р.)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Такъризджилер:

- В.И. Вернадский адына ТНУ-нинъ къырымтатар эдебияты кафедрасынынъ уйкен оджасы **Кокиева А.**;
- Акъмесджит шеэри № 29 умумтасиль мектеби къырымтатар тили ве эдебиятынынъ уйкен оджасы **Зияйтдинова Д.М.**

Велиулаева А.

B27 Къырымтатар ве джиан эдебияты. Интегрирленген курс. Окъутув къырымтатар тилинде алып барылгъан мектеплер ичюн. 5-инджи сыныф. — Симферополь: КъДЖИ «Къырымдевокъувпендишир» нешрияты, 2013. — 208 с. : ресимли. — Къырымтатар тилинде.

ISBN 978-966-354-557-8

ББК83.3(Крмтат)-922

Велиулаева А.

B27 Інтегрований курс «Література» (кримськотатарська та світова) для загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням кримськотатарською мовою. 5 клас. — Сімферополь: КРП «Видавництво «Кримнавчпреддержвидав», 2013. — 208 с. : іл. — Кримськотатарською мовою.

ISBN 978-966-354-557-8

ББК83.3(Крмтат)-922

ISBN 978-966-354-557-8

© Велиулаєва А., 2013

© Акімова З., ілюстрації, 2006

© Татарісова Л., ілюстрації, 2013

© КРП «Видавництво «Кримнавчпреддержвидав», 2013

Азиз талебелер!

Сиз бу сене мектепнинъ экинджи басамагъына адым аттынызыз. Бу йылдан башлап сиз чокъ янъы фенлер огредежексиз.

Йыл-йылдан сизинъ бильгилеринъиз артаджакъ ве кенълемешеджек. Мектепни битиргенде, бильгили, медениетли яшлар ве къызлар оларакъ, къолунъызгъа кемалатлыкъ, пишигинлик шадетнамесини алышсыз. Бу къыйметли шадетнаме сизинъ келеджектеки яшайышынъызгъа ёлланмадыр. Сизлер ичюн алий окъув ве зенаат алув юртларынынъ къапулары ачылыр, истеген зенаатынъызын огредежексиз.

Озъ истек-ниетлеринъизге, арзуларынъызгъа иришмек ичюн, терен бильги саibi олмакъ керек. Терен бильги алмакъ ичюн, бугунъден башлап гъайретнен окъумагъа тырышмалысыз! Дерслерде дикъкъатлы олып, берильген вазифелерни единип беджермелисиз.

5-инджи сыныфта да къырымтатар халкъ йырлары, масаллары, эфсане, риваетлерини, бедиий эдебияттымызын огредежек. Сиз халкъмызынъ тарихы, медениети, урф-адетлеринен таныш олурсыз.

Бу окъув йылы девамында сиз дюнья халкъларынынъ масаллары ве меракълы эсерлерни окъуп, файдалы ве зөвкълы малюматлар алышсыз, чешит халкъларнынъ яшайышы, урф-адетлеринен таныш олурсыз.

Китап ве дерсликлер даима энъ якъын достларынъыз, етекчи ве ёлдашынъыз олса, сиз, иншалла, арзуниетлеринъизге ириширсиз.

ВАТАНСЫЗ АДАМ — КЪАНАТСЫЗ КЪУШ

ВАТАНЫМ

Танъ аткъанда
Чыкътым чёльге,
Белим сарды когетлери.
Ана юртум,
Тувгъан ерим,
Бер опейим эллеринъ!

Бардым денъиз ялысына,
Эсти салкъын ельчиклери.
Ана юртум,
Тувгъан ерим,
Бер опейим эллеринъ!

Ай-Петрге алып барды
Кунешнинъ алтын теллери.
Ана юртум,
Тувгъан ерим,
Бер опейим эллеринъ!

Нузет Умеров

Шаир Ватанына севги, урьметини насыл сёзлернен ифаде эте?
Бер опейим эллеринъ сёзлерининъ манасыны насыл анълай-
сыз? Не ичюн шаир бу сёзлерни шиирде текrar-tekrar къуллана?

ВАТАН

Къырым — бизим Ватанымыз.
Ватан — бизим Анамыз.
Биз Ватаны бу дюньяда
Энъ мукъаддес саямыз.

Мында асыл олды халкъым,
Шекилленди тилимиз.
Дагъы-ташы айтып тура —
Будыр бизим Илимиз!

Козъяш чешме, Хансарайы,
Абиделер, дюрбелер...
Мында олар бизге мирас,
Гонъюльге рух берелер.

Мында эр шей бизимкидир,
Мында Ер, Кок бизимдир...
Ватан — бизим Анамыздыр,
Анамыз — бу Ватандыр.

Идрис Асанин

Къырым манзарасынынъ ресимлерини япынъыз, сыныфынъызда ресимлер ярышыны кечиринъиз. Мектебинъизде «Гузель Къырым» ресимлер сергисинде иштирак этинъиз.

«Ватан» ширинде шаир Ватанны не ичюн Ананен тенъештире? Не ичюн инсанлар ватаныны мукъаддес саялар? *Ватансыз адам* — *къанатсыз къуш* аталар сёзюнинъ манасыны насыл анълайсыз? Къырымнынъ харитасына бакъып, улу дагълар, озенлер ве шеэрлерниң адларыны айтынъыз ве ерлешкен ерлерини тапынъыз. Къайсы шеэр Къырымнынъ тарихий меркези сайыла ве не ичюн? Бу шеэрде насыл мешур абиде бар? Къырымтатар халкъынынъ сюргюнликтен Ватаны-Къырымгъа къайтувы огърунда куреште фааль иштирак эткен адамлардан кимлерни билесиз? Олар акъкъында икяе этинъиз? Сиз насыл тюшөннесиз, Ватанымыз даа гузель олмасы ичюн нелер япмакъ керек?

Севинъиз китапны!

Китап! Не адтайип сёз. Не адтайип шей! Китап энъ буюк муджизедир, чонки китапта эр шей акъкъында окъумакъ мумкүн. Инсанietнинъ асырлар девамында араштыргъан, топлагъан бильгилери — эписи китапларда сакълыдыр. Сиз неге авесленсеньиз, ненен меракълансанъыз — эр шейни китаплардан окъуп бильмек мумкүн. Китап битmez-тюкенмез бильги чокърагъыдыр. Китап инсанынъ бутюн омюри бою садыкъ досту ве улу оджасы олмалыдыр.

Севинъиз ве окъунъыз китапны. Рафларынъыз китап толсун. Топланъыз ве сакъланъыз оларны. Сизге эр шейни огредежек, омюрде догъру ёл косътереджек — китаптыр.

КИТАП

Китаптыр адтайип якъын дост ве къардаш,
Къыйсынмай китапны къолгъа ал, аркъадаш!
Китаптыр — дюньяда энъ буюк муджизе,
Китаптыр — эр шейни огretken къарт тизе.
Джеверден¹, алтындан палыдыр къыймети,
Кунештен айдындыр китапнынъ эр бети.

Ёлсузгъа о даим ёлуны корьсетир,
Китапны алдынъа, сен достум, тез кетир.
Санъа о тилинъни, сёзюнъни огредип,
Зульметлер² ичинде чыракънен юрьсетир,
Сен китап, окъувгъа селикъя³, авес къой!
Китапны озюнъе дост этип, окъуп той!

Юнус Темиркъая

¹ джевер — къыйметли таш

² зульмет — къаранлыкъ

³ селикъя — тырышув, истек

КЪЫРЫМТАТАР ХАЛКЪ АГЪЫЗ ЯРАТЫДЖЫЛЫГЪЫНДАН

Эвель оғренгенлеримизни хатырлаймыз

САЮВЛАР

Балалар, чешит оюнлар ойнагъанда, невбет тизмек ичюн, **саювлар** уйдурып сыйыша эдилер. Энъ сонъки къалгъан бала оюнны башлай эди. Меселя, «Сакъланмакъ» оюныны ойнагъанда, сонъки къалгъан бала козюни юма, къалгъанлары исе сакъланалар. Саювлар окъунарлы, енгиль эзберленген къыскъа шиирлердир. Лякин мана ве мундеридже джеэтинден эксерий саювлар анълашылмагъан, манасыз ве шакъалы олалар.

Эвelememe, девелеме,
Деве къушны къувалама.
Аппул, уппул,
Чыкъ да, къуртул.

Ине-ине, Изет ине,
Бекир ине,
Шама-шара, кумюштен пара,
Стамбулдан къыз кельген,
Бурумчыкънен туз кельген,
Орул, ёрул,
Уч да, къуртул.

Алмалыкъ, ал къылыч!
Арада сув, атлап кеч!
— Ай, дым терек, дым терек!
Бизден сизге ким керек?
— Айше керек!

ТЕЗАЙТЫМЛАР

Тезайтымлар — айтмасы къыйын олгъян давушларның сыкъсыкъ текрарланмасы эсасында къуруулгъян мешгъулиеттир.

Тезайтымларны тез-тез ве бир къач кере текрарлап айтмакъ керек. Бойле мешгъулиет сизге ана тилимизде дөгъру ве сербест къонушмагъя ярдым эттер.

Бир далда эки къартал,
Бири — къарт къартал.
Бири — яш къартал.
Яш къартал
Дал къакъар,
Къарт къартал
Дал тартар.

Ашамалы, ичмелі,
Шашмаламамалы.

Къартбабам къаргъаны
Къорадан къувды,
Къоркъудан къарт къаргъа
Къанатын къырды.

Дагъ тюбюнде къарт чокъракъ,
Сувуны иче чокъ топракъ,
Эм туварлар, эм къушлар,
Кийик, турна, кокюшлер,
Къурт, къарынджа, йыланлар,
Эм де дагъда олгъанлар,
Орманджы эвлятлары,
Орманджының атлары,
Терлеп шыр сув олгъанлар,
Ёрулгъан эм солгъанлар.

Буюклерден сорап тезайтымлар ве саювларны топланызыз.
Бегенгенлеринъизни эзберленъиз.

Ана тилемизде къонушкъанда, лакъырды эткенде, окъутъанда сеслерни ве сёзлерни дөгъру ве айдын айтмакъ керек. Тезайтымлар бизге насыл ярдым этелер? Къырымтатар тилинде къайсы сеслернинъ айтылуwy къыйын? Ойле сеслер чокъ къулланылгъан сатырларны, шиирлерни сечип эзберленъиз ве тез-тез айтмагъа арекет этинъиз.

Хусусан халкъ йырларында къыйын сеслер чокъ расткеле. Меселя «Къалайлы къазан», «Бозторгъай» ве дигерлери. Бу йырларны къошулып йырласакъ, пек файдалы мешгъулиет олур.

Ифадели окъумагъа оғренемиз

Ифадели окъувнынъ къаиделери

Эдебий эсернинъ мундериджесини динълейиджилерге еткизмек ичюн, меракъландырмакъ ве белли дүйгүү, фикирлерни дөгъурмакъ ичюн, эсерни ифадели окъумакъ керек. Ифадели окъувнынъ бир сыра къаиделери бар:

- сеслерни ве сёзлерни дөгъру, ачыкъ-айдын айтынъыз;
- сёзлерни ашыкъмайып, анълайышлы окъунъыз;
- динълейиджилер окъуйыджынынъ давушыны яхшы эшиитмелилер;
- эсерни окъугъанда, давушынъызын керек еринде котеринъиз.

АТАЛАР СЁЗЛЕРИ ВЕ АЙТЫМЛАР

Аталар сёзлери ве айтымлар чокъ асырлар девамында яратылгъан, несильден несильге кечип, бугуньки куныге етишип кельгенлер. Аталар сёзлеринде ве айтымларда халкъынынъ тюшюндженели, къыйметли фикирлери ифаделенген. Аталар сёзлери ве айтымлар къыскъа, мергин¹ ве терен маналы ибарелердир.

¹ мергин — отъюор

ВАТАН, ХАЛКЪ ВЕ БИРЛИК АКЪКЪЫНДА

Тувгъан ана — бир,
Тувгъан Ватан — бир.

Къушнынъ да тувгъан юvasы бар.

Халкъ юръген ёлдан юръ.

Халкъкъа — бирлик, къушкъа — къанат.

Тек бабанънынъ огълу дегиль,
Халкънынъ да огълу ол.

Къайда бирлик, анда тирилик.

Балыкъкъа — сув, къушкъа — ава,
Айвангъа — орман, инсангъа исе Ватан керек.

ИЛИМ, БИЛЬГИ, УНЕР, ЭМЕК АКЪКЪЫНДА

Билеги кучълю бирни йыкъар,
Бильгиси кучълю бинъни йыкъар.

Илим къазаны отсуз-оджакъсыз янар.

Бильмемек айып дегильдир,
Огренмемек айыптыр.

Зенаат — алтын билезлиktир.

Бугуньки ишни ярынгъа къалдырma.

Ярынки ишке бугуньден давран.

ДОСТЛУКЪ, ЯХШЫЛЫКЪ, ЭДЕП ВЕ ТЕРБИЕ АКЪКЪЫНДА

Достсуз адам — къанатсыз къуш.

Къуш къанатына ишана,
Инсан — доступна.

Яхшылыкъ яманлыкътан къуветлидир.

Яхшыдан унер ал, ямандан узакъ къал.

Инсаннынъ урьмети озъ элинде.

Сыра бильсенъ, сырадан къалмазсынъ.

Буюкнинъ сёзюни тутмасанъ,
Буюк ёлгъа чыкъалмазсынъ.

Догъру сёз къылыштан кескин.

1. Юкъарыда берильген аталар сёзлери ве айтымлардан бегенгенлеринъизни сайлап, дефтеринъизге язынъыз ве эзберленъиз.

2. Дерсликте берильген аталар сёзлери ве айтымларнынъ маналарыны озъ сёзлеринъизнен анълатынъыз.

3. Эвде къартана, къартбабаларынъыздан, ана-бабаларынъыздан, сой-акърабаларынъыздан сорап, аталар сёзлери ве айтымлар топланызыз. Оларны айры бир дефтерчикке язынъыз ве мевзуларыны къайд этинъиз.

4. Сыныфынъызда **«Ким чокъ аталар сёзлери ве айтымлар биле?»** мевзуда ярыш кечиринъиз.

Эки-учь аталар сёзлерини серлевә оларакъ алыш, къыскъя икяечиклер уйдурынъыз ве дефтеринъизге язынъыз.

ТАПМАДЖАЛАР

Тапмаджанынъ джевабы мундериджесинде гизленип бериле.
Тапыладжакъ несне¹ исе башкъа несне ве адиселерге ошатыла.

ТАБИАТ АДИСЕЛЕРИ АКЪКЪЫНДА ТАПМАДЖАЛАР

1. Акъ сандыгъым ачылды,
Ичинден нур сачылды.
2. Акъшам олса, корюнир,
Саба олса, джоюлыр.
3. Дагъ ичинде анасы,
Чыкъып къача баласы.
4. Кетсе кельмез,
Ёрулмакъ бильмез.
5. Сувда батмаз, атеште янмаз.
6. Де корюнир, де батар,
Тийген ерини якъар.
7. Козю ёкъ — агълай,
Дудагъы ёкъ — куле,
Агъызы ёкъ — йырлай,
Озю бир ерде турмай.

ИНСАН ВЕ ЧЕШИТ НЕСНЕЛЕР АКЪКЪЫНДА ТАПМАДЖАЛАР

1. Пенджерем бар къапақълы,
Чевре-чети сачакълы.
2. Эки ананынъ он баласы бар,
Он баланынъ бир ² ады бар.
3. Ашкъа къатылмаз,
Базарда сатылмаз,
Ондан да татлы шей олмаз.
4. Алма берсем, алмаз,
Озю артымдан къалмаз.
5. Еди агъа-къардаш бар,
Яшлары бир, адлары башкъа.

¹ несне — шей (*русча*: предмет, вещь)

² къатылмаз — къошуулмаз

6. Къат-къат — къапыста дегиль,
Тикиши бар — антер дегиль,
Бенеги¹ бар — басма дегиль.
7. Узун агъачны ойгъанлар,
Ичине бульбуль къойгъанлар.
8. Бир бардагъым² бар — эки тюрлю суву бар.
9. Бир кузъюм бар, ичинде
Бутюн дюньяны корем.
10. Эм яза, эм йырлай,
Айткъанынъы текрарлай.
11. Гедже-кунъдюз чокъмар³ ашай,
Озю ольмей, кене яшай.

сачакъ — *мында:* пускуль

дамсыз — *мында:* тёпесиз

1. Тапмаджалар насыл тизиле? Тапмаджанынъ джевабыны тапмагъя не ярдым эте?
2. Тапмаджалар не акъкында олалар? Чешит мевзуда тапмаджаларны буюклерден сорап, язынъыз.

1. Озюнъиз яңы тапмаджалар уйдурмагъя арекет этинъиз, бегенгенлеринъизни дефтеринъизге язынъыз ве сыныфдашларынъызға окъунъыз.
2. Сыныфынъызда тапмаджа ярышыны кечиринъиз.

Ифадели оқыумагъа оғренемиз

Токътав ишаретлерине риает этинъиз:

- виргуль къюолгъан ерде къыскъа токътав олмалы;
- нокъта къюолгъан ерде исе токътав девамлыджа ола;
- эсерде тасвирленген къуванч, языкъсынув, разылыкъ, ачув, къоркъу, къайгъы киби дуйгъуларны динълейиджилерге сес ифаделиги вастасынен еткизмеге арекет этинъиз;
- эсерде тасвирленген адисе, левхаларны динълейиджилерниң козю огүндө джанландырмагъя тырышынъыз.

¹ бенек — къара нокъталар

² бардакъ — савут

³ чокъмар — давул чалмакъ ичюн бир уджу къалын этип ясалгъан таякъ

БЕШИК ЙЫРЛАРЫ

Бешик йырларыны халкъ «Айненни» деп адландыргъан. «Айненнилер» назик ве муляйим сеснен йырлана. «Айненни» сёзю сатырларның сонъунда текрарланып келе ве балагъя юқълатыджы тесир эте.

Аналар балаларыны «Айненни» йырлап юқълаткъанлар. Огъул балагъя айтылгъан «Айненни»де анасы оғълуның кучлю олып осъкенини, келеджекте таянч олгъаныны арзлап, бойле сёзлерни айта:

Огълунъ олса бахыттыр, айненни
Къартайгъанда таякътыр, айненни
Пенджереге къапакътыр, айненни
Къаранлыкъта чыракътыр, айненни.

Къызыны исе анасы гуль багъчада коре:

Меним къызыым оседжек, айненни
Гуль багъчада кезеджек, айненни.

Аналар «Айненни»де балаларына олгъан севгисини, эйи насиатларыны, оларгъа бахытлы аят истегенлерини, умют ве ишанчларыны ифаде эткенлер. Бешик йырлары кичкенелерге терен тесир эте, оларгъа севги, къуванч, бахт дуйгъуларыны ашлайлар. Балалар аналарының йырлагъан «Айненни»лерини динълеп, татлы ана тилининъ давушларына альшалар, ана тилини оғренелер. «Айненни» баланың омюринде биринджи меракълы дерстир.

АЙНЕННИ

Багъчада къурдым салынджакъ, айненни,
Кельген, кечкен саллайджакъ, айненни.
Элине бердим оюнджакъ, айненни,
Меним оғълум ойнайджакъ, айненни.

Айя, айя, айя, ай,
Юкъла, балам, сен.

Огълунъ олса, бахыттыр, айненни,
Къартайгъанда таякътыр, айненни,
Пенджереге къапакътыр, айненни,
Къаранлыкъта чыракътыр, айненни.

Айя, айя, айя, ай,
Юкъла, балам, сен.

АЙЯ ДЕСЕМ, ЯРАШЫР

Айя десем, ярашыр, айненни,
Гуль багъчалар долашыр, айненни.

Гуль багъчанынъ ичинде, айненни,
Алтын бешик ярашыр, айненни.

Айя, айя, айясы, айненни,
Не заман тиер файдасы, айненни.

Яз тиймese, къыш тиер, айненни,
Ашыкъмасын анасы, айненни.

Айя, балам, юкъласын, айненни,
Кырымызы гуллер къоқъласын, айненни.

Осип, буйип юрьген сонъ, айненни,
Эр кес онъа сукълансын, айненни.

Меним къызым оседжек, айненни,
Гуль-багъчада кезеджек, айненни.

Айя, айя, айя, ай,
Юкъла, балам, сен!

1. Бешик йырларында ананынъ насыл дүйгүлары ifаделене?
2. Не ичюн балалар «Айненни»лерни севелер? «Айненни» балаларгъа насыл тесир эте?
3. Ананызыз, къартанантызыз насыл «Айненни» йырлайлар? Сёзлерини язып алынтызыз, ограйниңиз.
4. Ана огълан баланы юкълаткъанда насыл сёзлерни айта? Не ичюн къызы баланы юкълаткъанда башкъа сёзлерни айта?

Халкъ агъыз яратыджылыгъы огренювуни девам этемиз

Азиз балалар! Сиз бешиктен халкъ агъыз яратыджылыгъынен таныш олып башлайсыз. Аналар, аптелер, къартаналар, баланы юкълаткъанда, «Айненни», эглендирмек ичюн масаллар, эфсанелер, ривааетлер, тапмаджалар айталар. Булар эписи халкъ агъыз яратыджылыгъыдыр. Балалар багъчасында тербиеджилер, мектепте исе оджалар балаларгъа халкъ агъыз яратыджылыгъындан чешит эсерлер окъуйлар. Балалар, окъумагъа оренген соңъ, озылери окъуп чокъ шейлерни билелер.

Халкъ агъыз яратыджылыгъына фольклор да дейлер. **Фольклор** (инглиз тилинден алынгъан сөз) — **халкъ агъыз яратыджылыгъы** демектир. Эр бир халкъынынъ озюне хас фольклоры бар. Къырымтатар халкъынынъ да зенгин агъыз яратыджылыгъы бар. Фольклор эсерлеринде халкъынынъ яшагъан ери, тарихы акъкында малюмат, урф-адетлери, дуйгъу-фикирлери, арзу-истеклери, табиат чизгилери ифаделене.

Халкъ агъыз яратыджылыгъы эвельки девирлерде пейда олып, агъзавий шекильде яшай ве асырлар девамында халкъ арасында кенъ даркъала. Фольклор эсерлерининъ муэллифи белли дегильдир. Халкъ ичинден чыкъкъан бу истидатлы адамларнынъ адлары унутылгъан, эсерлерини исе халкъ сакълагъан, зенгинлештирген, яраштыргъан ве янъы несиллерге еткизген. Демек, халкъ яратыджылыгъынынъ осювине эр бир несиль озы исесини къошкъан. Шимдики девирде истидатлы икяеджилер, масалджыларнынъ агъызындан пек чокъ эсерлер язылып алынгъан ве нешир этильгендир.

Халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ озюне хас тюрлери бар. Бу: **масал, эфсане, риваает, лятифе, йыр, чынъ, мане, аталар сёзлери ве айтымлар, тапмаджа, саюв, тезайтым, айненилер.**

Миллий фольклор эр бир халкъынынъ буюк зенгинлигидир. Къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъы асырлар девамында илерилеп, инсанларгъа мераметлилик, джесюрлик, адалетлик, инсаниетлик, эйилик киби чизгилерни ашлагъан. Эр бир янъы несиль бу къыйметли мирасны оренмек, сакъламакъ ве келеджек несиллерге еткизмек керек.

¹ мирад — несильден несильге авушкъан зенгинлик

ХАЛКЪ ЙЫРЛАРЫ

Халкъ йырлары халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ муим ве зенгин къысмыдыр.

Халкъ йырларында халкънынъ аяты, тарихы, адамларнынъ дүйгүү, фикирлери, арзу-истеклери тасвирлене.

Халкъ йырлары мундериджесине коре бир къач тюр олалар: **лирик**, **тарихий** ве **шакъий** йырлар. **Лирик йырларда** адамларнынъ чешит дүйгүлары: севги, асертлик, къуванч, къасавет, гъам, я да табиат левхалары тасвирлене. **Тарихий йырларда** исе бир де-бир вакъия ифаделене. **Шакъий йырларда** инсан аяты, адамларнынъ мунасебетлери, оларнынъ менфий чизгилери кулюнчили шекильде тасвирлене.

Той-джыйынларда, байрамларда халкъ йырларыны йырламакъ эвель заманлардан адет олып кельген. Той-дюгүндө, байрамда йыр инсанны шенълendirе, зевкъландыра, агъыр вакъытта исе кучь-къувет бере, рухландыра, адамларнынъ гонълюни котере.

Яшлар, балалар халкъ йырларыны топламакъ, огренмек, йырламакъ, келеджек янъы несиллер ичюн сакълап къалдырмакъ керек, чюнки халкъ йырлары миллеттинъ рухий байлыгъыдыр.

БОЗТОРГЪАЙ

Эв алдында гуль терек те,
Ель эскенде саллана.
Устюне минген бир къушчыкъ,
Эй, аруым,
Йырлай, йырлай тавлана.

Бозторгъай деген айваннынъ,
Джылгъада болур юvasы.
Джавун да джавса, сель алыр,
Эй, аруым,
Джылай да къалыр анасы.

Бир кичкене бозторгъай,
Тары сепсем ашамай.
Сизинъ якъынынъ къызлары,

Эй, арувым,
Бизим якъкъа ошамай.

Бир кичкене алаша¹
Шу Къырымны долаша,
Бизим якъының къызлары,
Эй, арувым,
Къайда барса яраша.

КЪАЛАЙЛЫ КЪАЗАН

Къалайлы къазан ичинде къаз баласы,
Къызыны манъа севдирген — озь анасы.

Къалайлы къазан ичинде къаз этимиз,
Тойда, джыйында ойнамакъ адетимиз.

Белиме къушакъ яптырдым, чевреси сырма,
Анавгъя-мынавгъя козь атып, бойнумы урма.

АМАН, ДЕГИРМЕНДЖИ

— Аман, аман, дегирменджи,
Джаным-козюм дегирменджи,
Сырма сачлар сенинъ олсун,
Ал, чек богъдайны.

— Олмаз, джаным, олмаз,
² Улукълар сувгъя толмаз.
Невбетчилер разы да олмаз,
Ал къайт богъдайны.

— Аман, аман, дегирменджи,
Джаным-козюм дегирменджи.
Ал янакълар сенинъ олсун,
Ал, чек богъдайны.

¹ алаша — ат

² улукълар — тахтадан ясалғын сув ёллары

— Олмаз, джаным, олмаз,
Улукълар сувгъа толмаз.
Невбетчилер разы да олмаз,
Ал къайт богъдайны.

— Аман, аман, дегирменджи,
Джаным-козюм дегирменджи,
Эля козълер сенинъ олсун,
Ал, чек богъдайны.

— Олмаз, джаным, олмаз,
Улукълар сувгъа толмаз.
Невбетчилер разы да олмаз,
Ал къайт богъдайны.

— Аман, аман, дегирменджи,
Джаным-козюм дегирменджи,
Къалем къашлар сенинъ олсун,
Ал, чек богъдайны.

— Олур, джаным, олур,
Улукълар сувгъа толур.
Невбетчилер разы да олур,
Ал кель богъдайны.

СЫЧАН

Коръдинъизми сычанны,
Рафтан долапкъа къачанны.
Элинде къапыста къочаны —
Бостанджы олгъан бу сычан.

Багълама:

Ай, сычан, вай, сычан,
Эки де козю кёр сычан,
Бал еmezнинъ балына
Далар чыкъар бу сычан.

Къапу артында такъыр-тукъур,
Мен зан эттим кетен¹ токъур.
Алмыш элине китабын, окъур,
Окъумыш олгъан бу сычан.

Багълама.

АЙШЕМ

Айшем, сендеки сачлар менде олайды,
Сачлары сенден, тарамасы менден,
Олерим, айрылмам ич сенден.

Айшем, сендеки эллер менде олайды,
Эллери сенден, билезлиги менден,
Олерим, айрылмам ич сенден.

Айшем, сендеки къашлар менде олайды,
Къашлары сенден, сюрьмеси менден,
Олерим, айрылмам ич сенден.

Айшем, сендеки козълер менде олайды,
Козълери сенден, опьмеси менден,
Олерим, айрылмам ич сенден.

1. Халкъ йырларында не тасвирлене?
2. Халкъ йырлары мундериджесине коре насыл тюрлерге болюоне?
3. Лирик йырларда не тасвирлене?
4. Шакъий халкъ йырларында омюр адиселери ве адамларның мунасебетлери, чизгилери насыл тасвирлене?

Сыныфынъызда йырлар ярышыны кечириңиз.

¹ кетен — басма

Не ичюн халкъ йырлары эбедий яшайлар ве несильден несильге кечелер? Не ичюн яш несиль халкъ йырларыны огремек ве сакъламакъ керек? Сиз насыл халкъ йырларыны биле ве севесинъиз? Сизинъ къорантанъызда халкъ йырларыны йырлагъанлар бармы? Озюнъиз бегенген йырларынызынъизни иджра эте билесинъизми? Бегенген халкъ йырларыны къошуулып йырланъыз? Халкъымызынъ севимли йырджыларындан кимлерни билесиз?

Халкъ йырларына багъышлангъан чешит телевизион яйынлар косятериле. Къайсы яйынларны сиз зияде бегенесиз? Къайсы яйынларны сиз дайма сейир этесиз? Сизинъ мектебинъиз, сыныфынъыз бойле телевизион яйынларда иштирак этеми? Телевизион яйынларнынъ халкъ йырларыны огремек ве сакъламакъ ичюн буюк эмиети бармы?

ЧЫНЬ ВЕ МАНЕ

Чынълар ве манелер халкъ агъыз яратыджылыгъынынъ муим ве меракълы бир шеклидир. Чынъ ве манелерде, йырдаки киби, инсанларнынъ дүйгъу-фикирлери, бири-бирине мунасебетлери, арзу-истеклери ифаделене. Лякин чынъ ве манелер йырлардан фаркълашалар. Чынъ ве манелерни иджра этювнинъ тертиби бар. Чынъджалар ве манеджилер, эки тарафкъа болюнип ве къаршы-къаршыгъа турып, чынъ ве мане айтышалар. Тойларда, джыйын ве байрамларда чынъджалар ве манеджилер ярышыны кечирюв адеп олгъан. Чокъусы чынъ ве манелер бойле ярышларда уйдурылгъандыр. Чынъ ве манелер халкъ хазинесининъ битmez-тюкенmez зенгинлигидир. Денъиздеки къум киби, чынъ ве манелернинъ сайысыны эсапкъа алмакъ мумкун дегильдир.

Чынълар чёль тарафында, мане исе дагълыкъ тарафында даркъалгъандыр.

Чынъ ве мане шекиль джеэтинден де фаркълаша. **Чынълар эки сатырдан, манелер исе дёрт сатырдан ибараттир.**

ЧЫНЪЛАР

Бугунь бизде джыйын, той — буюрынъыз,
Эвимизниң төрү бош — отурынъыз.

Яшлар, къызлар тюзенген, безенгөнлер,
Чынъ-манеге, оюнгъа бельсендөнлөр¹.

Чешит къушлар, бульбуллар озың тилинде сёйлене,
Той-джыйында яшлар-къызлар бир-бирини бегене.

Эвель яшлар чынъ айтып тань аттыргъан,
Озынерине эш-достны шай арттыргъан.

Той-джыйында чынълашмакъ пек керектир,
Чынъның къайнакъ чокърагъы тек юректир.

МАНЕЛЕР

Мане, мане, манелер,
Бахт кетире баарълер.
Озен бою ешерген
Къадифе тюс нанелер.

Багъчаларда топ нане,
Топладым дане-дане.
Ах, нанениң къокъусын,
Пек северим, догърусы.

Биз ойнайыкъ, кулейик,
Ёлда догъру юрейик.
Осаллыкълар керекмей,
Тек яхшылыкъ билейик.

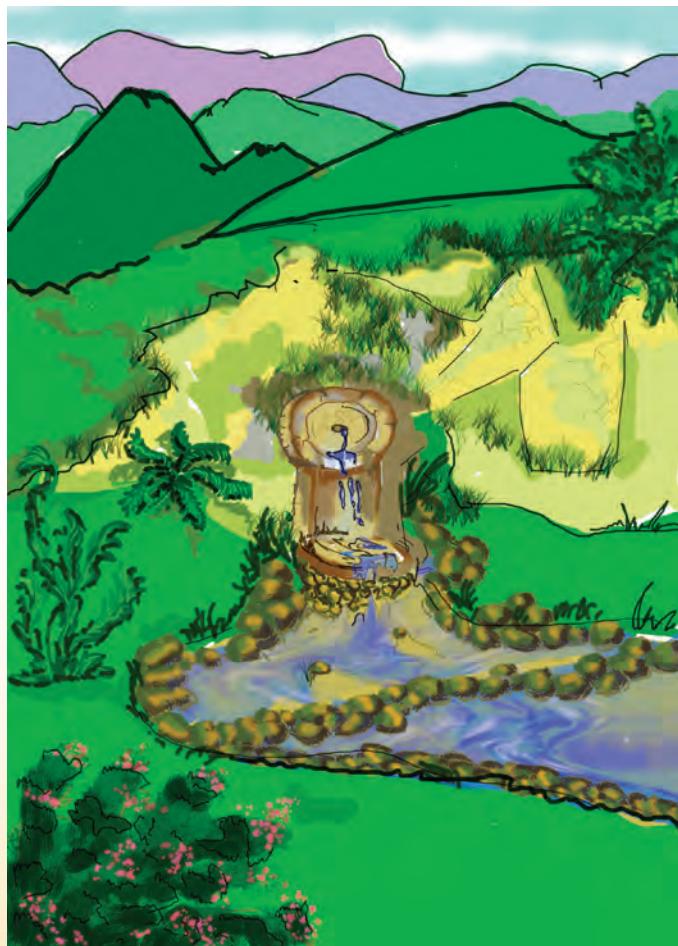
Мектеп олсун багъчамыз,
Китап олсун акъчамыз.
Биз мектептен чыкъканда,
Бильги толсун богъчамыз.

¹ бельсендөнлөр — азырлангъанлар

Тептим, сандыкъ ачылды,
Десте гуллер сачылды.
Окъуйыкъ, яшлар, окъуйыкъ,
Бизлерге ёл ачылды.

Чатырдагъының чешмеси,
Салкъын сувун ичмеси.
Окъумакъ-язмакъ пек гузель,
Вай, асретлик чекмеси.

Эв алдында экинлик,
Экинликтө бар кийик.
Окъу, эвлядым, окъу,
Окъувдадыр зенгинлик.

нане — къокъулы осюмлик
аят — мында: омюр, яшайыш
сагъынув — асретлик

1. Шакъалы халкъ йырларыны огренип йырланъыз. Сиз даа насыл халкъ йырларыны билесинъиз?
2. Эксерий чынъ, манелерде не акъкъында айтыла? Не ичүн чынъ ве манелер енгиль окъула ве тез акъылда къалалар?
3. Чынъ ве манелерде расткельген ифадели сёзлерни сечип алынъыз ве дефтеринъизге язынъыз.

Буюклерден сорап чынъ ве манелерни топланъыз. Озь коюнъиз ве мектебинъиз акъкъында чынъ ве манелер уйдурмагъа арекет этип бакъынъыз. Чынъ ве мане ярышыны кечиринъиз.

Шиир ве несир акъкъында

Шиирий эсерде сатырлар белли бир тертипте тизилелер. Сатырдаки эджалар сайысы тенъ олмасы шарт. Меселя, манелер дөртлюклер олып, чынълар исе экиликлер олып тизильгенлер. Мане сатырлары еди эджадан, чынъ сатырлары исе он бир эджадан ибараттири:

Мане, мане, манелер, (7 эджа)
 Бахт кетире баарылер. (7 эджа)
 Озен бою ешерген (7 эджа)
 Къадифе тюс нанелер. (7 эджа)

Бугунь бизде джыйын, той — буюрынъыз, (11 эджа)
 Эвимизнинъ тёрю бош — отурынъыз. (11 эджа)

Несир эсерде джуммелер сербест, лакъырды тилинде олгъаны киби тизилелер: «Эрте баарыде нанелер ешере. Олар инсангъа бахт кетирелер. Нанелер озен боюнда къадифе киби тёшельгенлер ...»

КЪЫРЫМТАТАР ХАЛКЪ МАСАЛЛАРЫ

Халкъ масаллары акъкъында

Масаллар халкъ агъыз яратыджылыгъының кенъ даркъалгъан муим бир тюрюдир. Къырымтатар масаллары къадимий девирлерде мейдангъа кельген ве асырлар бою къырымтатар халкъының тарихыны, омюрини къаплад алгъан эсерлердир.

Масалларны эр кес балалықтан биле. Масал — бу зевкълы, муджизели икяе. Масалларны эм икяе этмек, эм окъумакъ мумкун. Масалның муим хусусиетлери бар:

- масал аджайип, муджизели икяедир. Омюрде олмагъан вакъиалар, арекетлер, шейлер, чокъ уйдурмалар масалларда тасвирлене;
- масалларда иштирак эткен айванлар инсанлар киби лаф эте, арекетлер япалар;
- осюмликлер, неснелер де озылерини инсанлар киби туталар, лаф эте ве арекетлерде булуналар;
- масалларда адий адамлар девни, аждарханы, джадыларны еңөлөр;
- масалларда акъикъат, эйилик, догърулыкъ яманлыкъыны даима енъе, инсанларгъа виджданлыкъ, садыкълыкъ, джесюрлик, темиз гонъюллик киби чизгилер ашлана;
- масалларда, эксерий алларда, бир сой сатырлар, ибарелер, джумлелер текрарлана: *Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен...; Заман, заман экенде...; Кунълерден бир кунъ...* ве дигерлери. Масалның сонъунда исе бойле сөзлер олмасы мумкун: *Асремине къавуша...; Мурадына ирише...; Къыркъ кунъ, къыркъ гедже той ола, яшнен къыз бири-бирине къавушалар* ве дигер ибарелер.

Акъыллы кирпи, айнеджи тильки, къоркъакъ тавшан, ахмакъ къашкъыр, мераметли къырмыскъа къырымтатар масалларында энъ сыкъ расткельген айванлардыр.

Ярамазлыкъ, хиянетлик киби къара кучълерни чешит девлер, джадылар, йыланлар, аждархалар ифаде этелер.

Масалларның къараманлары чешит тылсымлар ярдымынен менфий шахсларны, ярамазларны, хиянет адамларны, къара кучълерни — аждарха, джадыларны еңөлөр ве озы ниетлерине этелер.

АКЬЫЛЛЫ КИРПИНЕН АЙНЕДЖИ ТИЛЬКИ

(масал)

Заманларның бириnde акъыллы кирпинен бир айнеджи тильки бар экен. Бу эки достның ашы Косе акъайның тавукълары экен. Олар геджелери Косенинъ кумесине далып, тавукъларыны хырсызлай экенлер.

Кирпинен тилькиниң хырсызлыгъы сонъ-сонъунда Косенинъ джаныны якъа¹, ве о, хырсызларны дубарагъа огъратмакъ² къара-рына келе. Кумесниң оғюне терен бир чукъур къаза да, устюни тобанин орьтеген.

Къаранлыкъ геджелерден бириnde кирпинен тильки, тавукъ эти ашайджакъларына тамшанып, силекийлерини акъыза-акъыза, кумеске якъынлашалар. Этрафта кимсе олмагъанына эмин олып, кумесниң къапусына келелер. Келелер амма, къапуны ачайым дегенде, эки дост чукъургъа юварланып кетелер.

Достлар, башларыны асып, чокъ вакъытлар тюшюнип отуралар. Ахыр-сонъу кирпи айта:

— Эй, меним джандан севимли достум тильки, — деп башлай.
— Косенинъ кескин пычагъы богъазымызгъа сапланаятыр. Бир чарелер коръмек керек. Ана, дейим де, сен мени агъызынъа алып, чукъурдан тёпеге котерип атсанъ, сонъ мен де бир йипчик тапып сени чекип алсам, яхшы олмазмы экен?

Тильки акъыллы достуның теклифине разы ола ве тикенли достуны, агъызыны яра этсе де, тёпеге котерип ата. Кирпи сербестликке чыкъкъянынен:

— Сагъ ол, достум, савлыкъиң къал! — деп, чыкъып кете.

Тильки, неге оғрагъаныны бильмей, чукъур ичинде шашып къала.

Саба да якъынлаша башлай. Ана, тезден Косе акъай пейда олур ве тилькиниң богъазына кескин пычагъыны чекип, сонъ терисини сыйдырып алыр.

Энди не япмалы?

Белли я, тильки айнеджиликни бир вакъыт базардан сатын алмай, оның ичи-багъры айнеджиликнен толу.

— Токъта, шу Косени бир алдатайым амма, омюр-билля мени

¹ джаныны якъа — мында: даянып оламай

² дубарагъа огъратмакъ — мында: тутмакъ

унутмасын, — дей де, агъызыны кемшетип¹, беденини солукъдырып, ольген бир айван киби, чалкъа тюшип ята.

Чокъ кечмеден, тань ата ве қумес оғюнде Коце акъай пейда ола. Бакъса, не корысөн, чукъурның ичинде олю бир тильки ята. Коце къуванып:

— А-а, къапкъангъа тюштинъми, айнеджи, гебердинъми, хынзыр, чокъ тавугъымның башына еттинъ, энди баре акъкынъдан келейимчи², — дей. — Теринъ де пек яхшы экен, чокътан чекмениме якъалыкъ къыдыра эдим.

Коце, бу сёзлерни айтып, тилькини чукъурдан тартып чыкъара да, бир кенаргъа котерип ата.

Тильки исе, чукъурдан чыкъканы киби, козълерини джылпыл-дата берип:

— Сагъ ол, Коце акъай, амма терими бир даа тюшкенде алышынъ, — деп, зувып къача.

Бу белядан соң тильки чокъ қуньлер дагълар ичинде доланып юре. Куньлерден бир кунь, эльдиректен, кирпиге расткеле. Ачувланып:

— Сенинъ достлугъынъ бойлеми? — деп дарыла.

Кирпи, джаны агъыргъандан олып:

— Алла-алла, достум, худжур бир айван экенсинъ де, меним санъя не ярдымым тие билир эди? — дей.

Тильки даа зияде ачувланып:

— Сендайын достум олгъандже, ич де олмагъаны даа яхшы! — деп кирпини ташлап кете.

Кирпи онынъ артындан бакъып:

— Сен олмагъан олсанъ, мен де чукъургъа барып тюшmez эдим, — дей.

Тильки, кирпиден айрылгъан соң, чокъ вакъытлар доланып, аш къыдырып юре, лякин бир шей тапамай. Не япсын, кене де айнеджиликке башурмагъа къаарар бере. Гизленип, ёл кенарларындан юре башлай. Бир даа бакъса, не корысөн, денъиз беттен ёл бойлап, бир араба балыкъ кетирмектелер.

Тильки:

— Балыкъ эти де тавукъ этинден яман дегильдир, — дей де, арабанынъ алдына чыкъып, агъыз-бурнуны копюритип, ольген бир айван киби, ёлнынъ ортасында чалкъа ята. Арабаджы, оны корыгенинен, тюшип ала да, балыкъларның устюне ата. Айнеджи тилькиниң бек-

¹ чалкъа тюшип — аркъасы устюне

² акъкынъдан келейимчи — джезалайымчы

легени де бу экен. Араба кетмекте ола, о исе бирер-бирер балықъларны ёл бою чыбырта бере¹. Соң арабадан сыптырылып тюше де, кейф чатып балықъларны ашамагъя башлай.

Бу арада шу ерден кечеяткъян къашкъыр тилькиге якълаша:

— Достум, манъя да бир балыкъ берчи! — деп ялвара.

Тильки бере. Къашкъыр балыкъны бегенип:

— Достум, бир балыкъ даа берчи! — дей.

Тильки:

— Бар озюнъ тут да, аша, — деп къашкъырнынъ риджасыны ред эте.

— Я балыкъны насыл туталар?

Тильки, бу къоркъунчлы достундан къуртулмакъ ниетинен, онъя балыкъ тутмакъны огрете.

— Озен ялысына бар, бузны теш де, къуйругъынъны сувгъа батыр. Балыкълар къуйругъынъа сарылырлар, ана шу вакъыт къуйругъынъны чекер де алышынъ.

Ахмакъ къашкъыр ойле де япа. Къуйругъыны сувгъа йиберген соң тильки ондан:

— Соң, насыл, бир шейлер дуюлмаймы, балыкълар сарыла башламадымы? — деп сорай.

Балыкъ ашамагъя тамшанып турған къашкъыр:

— Ёкъ, даа ич бир шей дуймайым, — дей.

Бираздан соң тильки кене де суалини текрарлай. Къашкъыр къуванып:

— Бир шейлер чымырдай, гъалиба, балыкълар топлана башлады, — дей.

Тильки:

— Сен, къашкъыр акъай, къуйругъынъны бираз даа терендже йибер, балыкъ чокъча сарылыр, — деп огютлей.

¹ чыбырта бере — ташлай бере

Къашкъыр шай да япа. Япа амма:

— Уф! — деп сувукътан дирильдеп башлай. — Тильки акъай, энди яхшы чымырдап башлады, балыкъларны тартып чыкъарсам олмазмы? — деп сорай.

— Ашыкъманьыз, сабыр этинъиз, эки кере къуйрукъ батыргъанджек, балыкъларнынъ эписини бирден тартып чыкъарыныз.

Къашкъырнынъ къуйругъы сув ичинде бузлап-къатып къалгъан сонъ, тильки энъкъастан этрафына бакъа да, яйгъара къопарып:

— Вай, къашкъыр акъай, копеклерини артына такъып, авджы келеятыр да, — деп багъыра. — Тез олунтыз, къачып кетейик, джанымызын къуртаратайыкъ.

Тилькини тапсань ал, зувып къача, ахмакъ къашкъыр исе не япаджагъыныбильмей, шашыпкъала. Къуйругъынысувдан чыкъармакъ ичюн не къадар тырышса да, чаре олмай — къуйругъы бузлап къалгъан. Бу арада онынъ къулагъына копек авулдагъан киби бир сеслер эшитиле. О, джан-аляметинен¹, кученип, чабдырыла². Чабдырыла амма, къуйругъы буз ичинде узюле къала. Къуйрукъ аджысына даянамагъан къашкъыр, сёгүнмеге башлай:

— Эй сени, айнеджи тильки, манъа япаджагъынъ бу эдими? Токъта сен, мен сени къолгъа тиошуриrim, о вакъыт эсаплашырмыз, — дей ве тилькини арамагъа кете. Азмы арай, чокъмы арай, эр алда куньлерден бириnde тилькини дагъ ичиндеки голь янында якъалай.

— Тутулдынъмы, хынзыр! — деп тишлерини къайрай. — Япаджагъынъ мени къуйрукъсыз къалдырмакъ эдими?

Тильки, гунасы олмагъан³ бир адам киби:

— Алла-алла, къашкъыр акъай, къуйругъынънынъ не къадар балыкъ котереджегини бильмегенинъ меним къабаатыммы? Чокъ нефисхор олмагъай единъ, — дей.

Къашкъыр, кесен-кес этип:

— Сен мени аселет алдадынъ, — дей. — Мен сеннен эсаплашмакъ истейим. Мен сени ашайджагъым.

Тильки шашып къала. Эткенлерине пешман ола, лякин энди не япсын! Э, тилькини айнеджиликтен башкъа даа неси бар да, бу къоркъунч джанавардан къуртула бильсин?

— Меним этимден сен ич бир лезет алмазсынъ, эм де тоймазсынъ. Сен эйиси анавы байнынъ багъчасы ичинде отлап тургъан къойны аша. Коресинъми, къуйругъы салынып тап ерге тюшкен.

¹ джан-аляметинен — пек къоркъып

² чабдырыла — бар кучюнен къуйругъыны тарта

³ гунасы олмагъан — къабаатсыз

Багъчада ятқыан къой дегиль де, балабан бир копек экен. Лякин къашкыр буны фаркъ этмей ве догъру копекниң устюне бара. Копек исе къашкыргъа аман атыла ве оны бөгъып ташлай.

Бойледжесине, тильки къашкырдан да къуртула.

Арадан яз кече, кузь кече, сувукъ къыш келип къала. Бир озю кезип юрьмектен бэзип усангъан тильки, кирпи достуны арап булмакъ ичюн, ёлгъа чыкъа. Куң кете, гедже кете, экинджи куню уйле маалинде кирпини озен янында, терек тюбюнде коре. Селямлашалар, башларына келип кечкенлерни айтышалар. Олар лаф этип тургъан арада, агъзында бир топач ягъ олгъан бир къаргъа терек пытагъына келип къона. Къаргъа ягъны ашамагъа азырлангъанда, тилькинен кирпини корип къала да, къоркъусындан агъзындахи ягъны ерге тюшюре. Экиси де — кирпи де, тильки де ягъгъа атылалар.

Тильки:

— Ягъ менимдир! — дей.

Кирпи:

— Ёкъ, ягъ менимдир! — дей.

Эки дост давалашмагъа башлайлар. Даванынъ сонъу олмайджагъыны анълагъан кирпи:

— Бойле олмаз, достум, — дей, — меселени акълыджасына¹ чезмек керек. Эр ерде буюклерге урьмет олгъаны ичюн, ягъны да буюгимиз ашамакъ керек. Айт, бакъайым, сен къач яшындасынъ?

Тильки:

— Ёкъ, башта сен айт, сонъ мен айтрым, — дей.

Кирпи:

— Сен буюкче корюнесинъ, санъа урьмет этип, биринджи айтманыны риджа этем, — дей.

Тильки озюни акъикъатен кирпиден буюк беллеп:

— Эй, достум, — дей, — мен аз заманынъ къарты дегилим. Мен ер такъыр, кок бакъыр олгъанда догъгъан эдим.

Кирпи, бу сёзлерни эшиткенинен, козълеринден инджи киби яшлар тёкип агъламагъа башлай.

Тильки апансыздан пейда олгъан бу козь яшларына шашып:

— Не олды, достум, неге агълайсынъ? — деп сорай.

Кирпи, даа зияде окюрип:

— Сен сорама да, мен айтмайым, достчыгъым, — дей. — Сен озюнъинъ догъгъан йылынъны айткъанда, меним акъылымга кучюк

¹ акълыджасына — догъру

огълум тюшти де, агълап йибердим. Меним огълум тамам шу йылы, ер такъыр, кок бакъыр олгъанда, догъгъан эди. Амма, заваллычыкъ, чокъ яшамады, ольди де кетти. Алла рамет эйлесин, демектен башкъа не чаре бар.

Кирпи, «Алла рамет эйлесин» дегенинен, ягъ топачыны агъзына кетире де, кейф чатып, ашамагъа башлай.

башына еттинъ — мында: ашадынъ

эльдиректен — апансыздан

нефисхор — бир шейге тоймагъан

инджи — къыйметли беяз боюнджакъ

1. Акъыллы кирпи ве айнеджи тильки насыл дубарагъа огърайлар?

2. Кирпи чукъурдан насыл чыкъты? Не ичюн кирпи тилькини чукъурда къалдыра?

3. Тильки насыл айнеджиликлер уйдура? Къашкъырнынъ насыл табиат чизгилери ачыла? Къашкъырнынъ ольмесине ким къабаатлы?

4. Тильки, дагъда кирпинен корюшкенде, онъя насыл сёзлерни аита? Кирпи насыл джевап бере? Диалогны роллерге болюнип окъунъыз.

Дубарагъа огъратмакъ, чарелер корымек, ред эте, энъкъастан, заваллы, риджа этем сёзлер ве ибарелерине синонимлер тапынъыз ве дефтеринъизге язынъыз.

Насыл этип акъыллы кирпи айнеджи тилькини алдата? Не ичюн биз кирпиге акъыллы, тилькиге айнеджи деймиз? Фикринъизни, масалдан мисаллер кетирип, исбатланъыз. Сиз акъыллы кирпи ве айнеджи тилькини арекетлеринен разысынъызмы? Оларнынъ субетине насыл къыймет кесесиз? Бу масалнынъ башкъа масалларгъа ошагъан ерини ве фаркъыны къайд этинъиз. Башкъа халкъларнынъ масалларында къашкъыр ве тильки насыл тасвирленелер? Хатырланъыз. Масалгъа озь мунасебетинъизни беян этинъиз.

АЛТЫН БАШНЕН ХЫЯР БАШ

(масал)

Бир заманда бар экен, бир заманда ёкъ экен, бир адамның къарысы ве бир де къызы бар экен. Бу къыз ай десенъ айдан, кунь десенъ куньден дюльбер экен. Мал дегенде, тек бир бузавчыкълары бар экен.

Кель кунь, кет кунь, бу къызычыкъ баягъы яшларына келе. Къыз энди балабан олгъанда, анасы агъыр хасталана.

Къызның анасы акъайыны чагъыра да, васиетини айта:

— Мен ольген сонъ къызычыгъымны хорлатма, бузавчыгъымызыны онъа бер! — дей.

Чокъкъа бармадан къызычыкъының анасы оле. Бабасы, къарысының васиетини тутып, бузавны къызына бере. Лякин къыз, анасына пек янып, гедже-кунъдюз агълап чыкъа.

Къызның бабасы:

— Эв къадынсыз олмаз, — деп тюшюне. — Къызым анасыны сагынып агъласа керек, эвленсем, бельки эфкяры чезилир¹.

Шай дей де, къызы олгъан бир къадынгъа эвлене. Бу къадын пек ярамаз экен. О, эвге кельгенинен къызның урбаларыны чекип ала, озъ къызына кийсете. Огей къызның шай дюльбер олгъаныны пахыллап², оны эр кунь хорлай, ач тута, бутюн агъыр ишлерни онъа буюра. Къызычыкъ кунъдюзлери бузавны отлата, юнь ишлей, акъшамлары да бош отурмай.

Бойледжесине эки йыл кечип кете. Кунълерден бир кунь къызычыкъ саба эрте турып, бузавны отламагъа алыш кете. Кете-кете бир озенчикнинъ янына барып токътай. Къызычыкъ озъ анасыны хатырлай да, инджи киби яшлар тёкип, агъламагъа башлай. Бираздан юрги ятышып³, юқълап къала. Бузав исе отлай-отлай озенниң о бир тарафына кече. Къызычыкъ, козълерини ачкъанынен, бузавның узакълаша башлагъаныны корип, оны къайтармакъ истей. Лякин озенден кечеяткъанда, урчугъы сувгъа тюше. Огей анасындан көрдек жезасыны тюшюнип, даа зияде агъламагъа башлай.

Бу озенниң янында бир къартанайчыкъ яшай экен. Къартанай, къызычыкъының агълагъаныны эшиткенинен, оның янына келе де:

— Не агълайсынъ, къызым, санъа не олды? — деп сорай.

¹ эфкяры чезилир — гонълю тынчланып, яныгъыны унутыр

² пахыллап — кунълеп

³ юрги ятышып — юрги тынчланып

— Не агъламайым, — дей къызычыкъ, — мен эр кунь бузав отлатып, урчукънен юнь ишлейим. Мына бузавымны къайтарайым деп, озенден кечеджекте, урчугъым сувгъа тюшти. Акъшам эвге къайткъанда, огей анам ким биле насыл дарылыр.

Къартанай къызычыкъны пек аджый.

— Агълама, къызым, — дей, — мен сени бахытлы этерим. Сен отур да, меним башымны бакъ. Мен сенинъ тизлеринъде бираз юкълайым. Озенде сары сув акъкъанда, уятырсынъ.

Къартанай, башыны къызычыкънынъ тизлерине къойгъанынен, юкъугъа дала.

Къартанай уянгъан сонъ, къызычыкънынъ башыны сары сувнен юва.

— Сакът ол, къызым, башынъны чезме, къайда ювдынъ деселер, айтма, — деп тенбилий.

Къызычыкъ, кунь къона башлагъан бир маальде, эвлериине къайтып келе. Огей анасы, къызынынъ къолунда урчукъ олмагъаныны корип, ондан сорап биле отурмай, къызычыкъка дарылмагъа башлай.

Геджелернинъ бириnde, эв ичинде эписи юкъугъа далгъан бир вакъытта, огей ана уяна да, коръгенлерине шашып къала. Къаранлыкъ эвнинъ кошеси яп-ярыкъ экен. Аман атылып тура да, огей къызынынъ янына бара. Бакъса не корьсюн, къызынынъ сачлары алтын теллерге чевирильген.

— Тез айт, сачларынъ неден бойле олды? — деп джекире о.

Заваллы къызчыкъ, не япаджагъыны бильмегенинден, айтмагъа меджбур ола:

— Озен янында бир къартанайчыкъ яшай. Ана о меним башымны сары сувнен ювып, явлукънен багълады. Сачларымнынъ йылтырагъаны да шунынъ ичюн олмалы.

Бу сёзлерни эшиткен огей ана саба ачылмасыны дёрт козынен беклей¹.

Саба ачылгъанынен, озь къызыны уянта да, ишни онъя анълата.

Огей ананынъ къызы бузавны айдап, озен янына алыш бара ве аласы дегени киби япа: озенден атлайджакъ олып, урчугъыны сувгъа ташлай да, соң аселет агъламагъа башлай. Агълав сесини эшитип къартанай келе.

— Не агълайсынъ, къызым, санъа не олды? — деп сорай

— Не агъламайым, — дей къыз, — мен эр кунь бузав отлатам ве урчукънен юнь ишлейим. Мына шимди бузавымны къайтарайым деп, озенден кечеяткъанда урчугъымны сувгъа тюшюрдим. Акъшам эвге къайтып кельсем, огей анам ким биле насыл котеклер.

Къартанай къызынынъ айнеджилигини анълап:

— Сен отур да, меним башымны бакъ, — дей. — Мен сенинъ тизлеринъде бир чырым алайым². Озенде ешиль сув акъып башлагъанда, мени уянтыйсынъ. Къыз къартананынъ башыны бакъмагъа башлай. Озенде ешиль сув акъып башлагъанда, уянта. Къартана тура да, къызынынъ башыны ешиль сувнен юва. Къыз къувана-къувана эвлериine къайтып келе.

Гедженинъ бир маалинде аласы уянып, къызынынъ башыны чезе. Чезе амма, бакъса не корьсюн, къызынынъ сачлары ешиль оркенлерге чевирильген, бу оркенлерде де хыярлар осе экенлер.

Иште, бу куньден соң шу къызынынъ ады «хыяр баш къыз» ола. Онъя кимсе айланып бакъмай. Амма алтын баш къыз кунь сайын дюльберлеше.

¹ дёрт козынен беклей — сабырсызлыкънен беклей

² бир чырым алайым — азчыкъ юкълап алайым

Куньлерден бир кунь хыяр башнынъ анасы озъ къызынен тойгъа кетмеге азырланалар. Алтын баш къызы:

— Мени де алынъыз, — дей.

— Тойда сенинъ ишинъ ёкъ, эвни бакъ, юнь ишле, — дей огей анасы.

Алтын баш къызычыкъ, эвде ялынъыз бир озю къалып, козъ яшларыны тёкип агълап тургъанда, озен янында яшагъан къартанай келе.

— Не ичюн агълайсынъ, къызыгъым? — сени кене кимдир ынджаиттымы?

— Огей анам мени эвде къалдырып, озюнинъ хыяр баш къызыны тойгъа алыш кетти, шунынъ ичюн агълайым.

— Сен, къызыгъым, агълама, шимди бир чаре тапарыкъ. Къана, бир ань ичинде къыз ичюн бир къат урба ве эки атлы араба азыр олсун! — деп эмир эте.

Ойле дегенинен, къызынъ устюне алтын нагъышлы къафтан, башында алтын тизили къадифе фес, къолларында билезликлер, пармакъларында юзюклер, къулакъларында купелер ве оғонде эки атлы араба пейда ола. Къыз къартанайнен, арабагъа отурып, тойгъа кетелер. Араба, хыяр башнен анасы кетеяткъан гъыджырдавукъ маджарынъ артындан ете, тоз чангъытып оны кечип кете.

Той азбарына киргенде, оларны къаршылап алалар, алтын баш къызычыкъын келин янына отурталар.

джеза — къыйнав

урчурукъ — юнъден йип ишлемек ичюн агъач алет

эмир этмек — буюрмакъ

vasiет — олюмден эвель айтылгъан истек, ниет

1. Не ичюн озен боюнда яшагъан къартанай оксюз къызынъ башыны сары сувнен ювып, онынъ сачларыны алтынгъа чевире? Огей ананынъ къызына исе ачувлана ве онынъ сачларыны ешиль сувгъа ювып хыярларгъа чевире?

2. Къартанай оксюз къызгъа даа насыл ярдымлар эте?

3. Масалнынъ эсас фикри насыл? Не ичюн къартанай оксюз къызычыкъын бахытлы эте, огей ананынъ къызыны исе джезалай?

4. Бу масалда насыл тылсымлы арекетлер олып кече?

5. Бу масалнынъ мундериджесине якъын олгъан даа насыл халкъларынъ масалларыны билесиз? Хатырланызыз.

Умумий суаллер ве вазифелер:

1. Насыл эсерге масал дейлер? Масалларның насыл хусусиетлери дикъкъатынъызын джельп эте?
2. Насыл айванлар масалларда чокъча расткеле? Кырымтатар масалларында, сизниң фикринъиздже, тасвирленген айванларның къайсылары севимлиdir?
3. Айванлар акъкъында масаллардан гъайры даа насыл масаллар бар?
4. Масалларның насыл бир хусусиетлерини сиз зияде бегенесинъиз?

Масалларда тасвирленген айванларның ресимлерини яптынъыз. Сыныфынъызда ресимлер сергисини тешкиль этинъиз.

Не ичюн къадимиј девирде халкъ чокъ масаллар уйдура эди? Масалларда халкъ насыл дуйгъуларны, фикирлерни ifаде эте? Насыл тюшюнесинъиз, не ичюн масалларның чокъусында айванлар тасвирлене? Сиз масал къараманларындан кимлерни севесинъиз? Не ичюн? Масаллар сизге насыл тесир эте? Козюнъиз оғонде насыл левхалар джанлана? Не ичюн балалар масалларны севелер, авесликтен окъуйлар ве динълейлер?

Иfadeli okъumagъa огренемиз

Манаджа ургъу акъкъында

Джумледе къулланылган сёзлер манасына коре тень дегиллер. Эсерде я да онынъ бир къысмында эсас фикирни бильдирген сёзлер ола. Бойле сёзлерни окъуйыджы сесини котерип ве къуветленидирип окъумакъ керек. **Муим сёзлернинъ сесни котерип ве къуветленидирип къайд олунувына манаджа ургъу** дейлер.

Манаджа ургъу эсернинъ мундериджеси ве эсас фикринен багълыдыр. Эсерни ifadeli okъumakъ ичюн, онынъ мундериджесини терен анъламакъ, муим сёзлерни бельгилемек ве манаджа ургъуларны дөгъру къоймакъ керек.

ДЮНЬЯ ХАЛКЪЛАРЫНЫНЪ МАСАЛЛАРЫ

КЪАШКЪЫР, ЧЫКЪЧЫКЪБАЛАБАН ВЕ КИЙИК КЪУРТЛАР

(*франсыз халкъ масалы*)

Куньлерден бир кунь къашкъыр орман ичинден кечип кетеяткъанда чыкъчыкъбалабаннынъ устюне баса. О заманларда айванлар адамлар киби даа къонуша эдилер. Чыкъчыкъбалабан да къашкъыргъа шай дей:

— Недай ярамазсынъ, къашкъыр! Мен киби кучьсоз айванны не-чюн басып кечесинъ? Не шай къопаясынъ? Эгер истесем, сенден де тез чапарым, артымдан еталмазсынъ. Кель, инанмасанъ, къавиль этейик¹: сен де, къашкъыр достларынъ да пешимден чапып асла етип оламазсынъыз.

— Эй, гъарип, акъылдан тайдынъмы², биз артынъдан етип оламамыз дейсинъми?

— Шай, ярын танъ аткъанда мында достларынънен берабер кель, озен ялысына ким биринджи барып чыкъаджагъыны корермиз.

— Яхшы, гъарип, ярын корюширмиз.

Къашкъыр ёлunu девам эте. Амма чокъкъа бармай энди кийик къурт юvasына да баса. Кийик къуртлар ювадан чыкъып:

— Ярамазлыкъ этме, къашкъыр, ювамызын таптама, — дейлер. — Бизлер уфакъ олсакъ да сенден къоркъмаймыз. Биз истесек сени де, къашкъыр достларынъны да сувгъа батырып йиберирмиз. Эгер инанмасанъ, кель, къавиль этейик.

— Ха-ха, къурт-къырмыскъа бизни сувгъа батыраджакъ эмиш, олмайджакъ шей, — деп къашкъыр оларнынъ устюнден куле.

— Айса ярын танъ аткъанда сен де, достларынъ да мында келинъиз, сизни озенде насыл батыраджагъымызын корерсинъиз.

— Яхшы, келирмиз.

Къашкъыр озъ достларына хаберни аман еткизе. Чыкъчыкъбалабан исе кийик къуртларнынъ янына бара:

— Достлар, аранызыдан эр кеске хабер этинъиз, мен де бутюн чыкъчыкъбалабанларны ярынгъа чагыраджам. Сиз танъ аткъанда озен ялысында осъкен таллар ичинде сакъланынъыз. Къашкъырлар о ерге чапып кельгенде, сиз оларны бир къалдырмай тишлиенъиз.

¹ къавиль этмек — *руска:* заключить пари

² акъылдан тайдынъмы... — акъылынъны гъайып эттинъми...; дели олдынъмы...

— Яхшы, чыкъчыкъбалабан, шай да япармыз.

Кийик къуртлар башкъаларны чагъырмақъ ичюп учып кеткен сонъ, чыкъчыкъбалабан озын достларыны чагъыра. Олар озен ялысына къадар бутюн ёлда, адым сайын ерлеше.

Эртеси куню танъ аткъанда къашкъырлар анълашылгъан ерде¹ топланалар.

— Сен мындасынъмы, чыкъчыкъбалабан? — деп сорайлар.

— Мындар, къашкъырлар. Башлайыкъ.

Къашкъырлар чевре-четке бакъмайып озенге таба тез-тез чапалар ве токътамайып чагъыралар:

— Къайдасынъ, чыкъчыкъбалабан?

Ёл бою сакълангъан чыкъчыкъбалабанлар исе:

— Мындар, къашкъырлар, — деп арды-сыра джевап берелер.

Къашкъырлар озен ялысына барып чыкъкан сонъ, тал япракълары артындан пейда олгъан бинълернен кийик къуртлар оларны вызылдай-вызылдай тишлеп башлай.

Заваллы къашкъырлар шашып-шашмалап, ашыкъя-ашыкъя сувгъа

¹ анълашылгъан ерде... — эвельден бельгилентген ерде...

кирелер. Къашкъырлар бус-бутюн сув ичинде сакъланалар, тек бурунларының уджу тышта къала.

— Бурунларыны, бурунларыны тишленъиз! — вызылдай кийик къуртлар ве къашкъырларның бурунларына инелерини батыра берелер.

Бойле этип къашкъырларның эписи сувда бөгъула. Чыкъчыкъбалабан ве кийик къуртлар исе гъалебе къазанып, кене ормангъа къайталар.

Рус тилинден терджиме эткен С. Сулейман

1. Бу франсыз халкъ масалында башкъа халкъларның масаларында сийрек расткельген насыл айванлар иширак этелер? Сиз оларның арекетлерине насыл къыймет кесесиз?

2. Къашкъырлар бу масалда насыл тасвирленелер?

3. Къашкъыр башкъа халкъларның масалларында насыл айван оларакъ косътериле? Бильген масалларынъызын къяяс этип, озы фикирлеринъизни беян этинъ.

ДЕНЬИЗДЖИ СИНДБАД АКЪКЪЫНДА МАСАЛ

*Экіндіжи сеяат
(қыыскъарттылгъан)*

Тезден Синдбад бир ерде отурмакътан безип, кене дюнья кезмеге, узакъ диярларгъа сеферлер япмагъа истей. Яхшы ниет — яры девлет, дегенleri киби, Синдбад кене керекли маллардан сатын алып, Басрагъа бара да, анда энъ буюк ве энъ къавий бир гемининъ саибинен анълаша. Денъизджилер Синдбадның малларыны гемиге тамам эки кунь ташып ерлештирелер. Учюнджи кунюне исе геми капитаны, нияет, ленгерни котере ве геми ачыкъ деньизге чыкъа, елькенлерине ель толдурып сеферни башлай...

Синдбад о сеферинде пек чокъ адаларгъа аякъ баса, ад-эсапсыз шеэрлер, мемлекетлерни коре. Азмы-чокъмы ёл юрген соң онынъ гемиси белли олмагъан, амма гъает дюльбер бир аданынъ саилине келип янаша. Адада буллюр сувлы ирмакълар акъа, ири мейвалы буюк тереклер осе экен.

Синдбад ве онъа ёлдаш олгъан Багъдатлы туджджарлар ерде кезинмек ичюн ялыгъа тюшелер ве сеир-сейране авеслигинде ада бойлап даркъалалар. Синдбад кезе-кезе бираз ёрулгъан соң талдалы бир ер тапып, гурь осъкен алма тереги астына отура. Бир-

эки къапынмакъ ичюн торбасындан къызартылгъан тавукъ парчасы ве бир къач пите алыш ашай, сонъра ешиль отлар устюне узанып ята да, шу ань козю юкъугъа кете.

О юкъудан уянып тургъанда, кунеш артыкъ уфукъта чабакъланмакъта экен. Синдбад аман аякъ устюне къалкъып, гемиге таба ашыкъа, амма ялыгъа барып чыкъкъан сонъ бакъса не корьсин: геми энди кеткен. Энъ элемлиси — геми капитаны да, денъизджилер де, башкъа туджджарлар да Синдбадны унутып къалдыргъанлар.

Бойледже, заваллы Синдбад адада бир озю къала. О озюни аджыныкълы алына тап агълап йибере, озю-озюни аджып:

— Ильк сеферимде де бойле дубарагъа оғърагъан эдим. Лякин о сефер джанымны къурттаргъан, мени озъ юртума алыш кетеджек адамларны расткетирген эдим. Шимди исе бу адада менден гъайры кимсе ёкътыр. Мени энди кимсе тапып оламаз... — дие окюне.

Синдбад акъшам къаранлыгъына къадар ялыда турып, деньизге бакъа, оны унутып къалдыргъан аркъадашлары къайтып келеджеклерине умют эте, амма геми къайтып кельмей... Орталыкъка къаранлыкъ тюшкен сонъ Синдбад ерге ята да, къатты юкъугъа дала.

Саба кунеш догъмасынен Синдбад да уянып, аданынъ ичерисине ёл ала: о озюне ашайт, ичмеге сув тапмакъ керек эди. Синдбад тосат-тосат юксек тереклерге тырмашып, чевре-этрафкъа козь эте, лякин дагълар ве деньизден гъайры ич бир шей корьмей.

Вазиет кет-кете кедерли ве атта къоркъунчлы олып башлай. Десене, о къалгъан омюрини бу кимсесиз адада яшап битирежек? Ёкъ, Синдбад озюни къолгъа алыш, ярамай тюшонджелерни къувмагъа тырыша:

— Языкъсынып отурмакътан не файда! Къол къавуштырып отурсам, кимсе келип мени къурттармаз. Мен озюм озюмни къурттармакъ кереким! Яхшысы, орманнынъ ичерисине кирип бакъайым... Не бермеген Алла, бельки, бир де-бир адамны расткетириrim...

Арадан бир къач кунь кече. Бир кере Синдбад кене юксек бир терекке тырмашып чыкъа да, узакъта балабан беяз бир къуббени (купол) коре. О къуббе кунеш нурларындан пек парылдай экен. Синдбад юректен къувана ве: «Бу, бесе-белли, шу ернинъ падишасы яшагъан сарай олса керек. Къана, бакъайыкъ, бельки о манъа Багъададгъа къайтмагъа ярдым этер», — деп тюшюне.

О, теректен чалтлыкънен тюшип, беяз къуббе олгъан тарафкъа кете. Амма якъынджа кельген сонъ коре ки, о асылында беяз куррени коре. Эм о курре ойле буюк экен ки, атта тёпеси корюнмей экен. Синдбад куррени тёгерек этрафындан айланып чыкъа, лякин

курренинъ не бир къапысыны, не бир пенджересини коре. Соңра курренинъ устюне тырмашып чыкъмагъя истей, амма онынъ устю пек тюз ве тайгъакъ олгъаны ичюн бунынъ чаресини тапамай¹.

— Бу да насыл қурре экен? — деп шаша Синдбад.

Апансыздан чевре-чет къараныкълаша. Синдбад кокке козъ ташлай ве тамам тёпесинде буюктен буюк бир къуш учкъаныны коре. Къуш о къадар буюк экен ки, онынъ къанатлары, дерсинъ, булут киби, кунеш нурларыны къапата. Синдбад башта пек къоркъя, лякин капитаннынъ Рухх деген бир къуш озъ явруларына филлерни кетирип ашаткъаны акъкъында икяесини хатырлап, бираз тынчлана. Иште, бу беяз қурре де Рухх къушынынъ йымыртасы олгъаныны энди анълай. Синдбад аман шу ерде пысып ята. Рухх къушки исе авада бираз авелеген соң, тамам йымыртасы устюне къона да, оны къанатларынен орьтип, юкъугъя кете. Къуш Синдбадны абайламай. Синдбад исе йымырта янында къыбырдамай ята да:

— Мен бу ерлерден къуртулып къачмакъынъ ёлunu таптым, гъалиба. Энди энъ муими — къуш уянмасын да, мени абайламасын! — деп тюшюне.

Синдбад бираз даа беклеп, къушынынъ артыкъ къатты юкълагъа-

¹ чаресини тапамай — чыкъып оламай

ныны коре ве башындаки сарыгъыны чезип, онынънен озюни Руххнынъ аягъына багълай. Къуш ич бир шей сезмей, чонки Синдбад онынъ янында санки бир къарынджа киби эди. Синдбад исе къушнынъ аягъында онъайтлыджа ерлешип, озъ-озюне шойле дей:

— Ярын, къысмет олса, къуш кене учып кетер де, бельки мени адамлар яшагъан бир ерге еткизир. Барып да, ерге йыкъылып парчалансам биле, кимсесиз адада олюм беклемектен яхшыдыр.

Сабанынъ саары вакътында¹ Рухх къуши уянып, шатыр-гудюр иле къанатларыны къакъа ве узун юксек сеснен бир кере къычырып алгъан соң кокке уча. Синдбад къоркъыанындан козълерини юма да, къушнынъ аягъына къаттыджа сарыла. Къуш булутларгъа къадар котерилип, узакъ-узакъларгъа уча, деръя-денъизлер, къаралар устюнден кече, Синдбад исе эп онынъ аягъына багълы олгъаны алда, ашагъы бакъмагъа биле къоркъа. Ниает, Рухх энип башлай ве козълеген ерине къонып, къанатларыны топлай. Синдбад да сакъынып, къоркъа-пыса сарыгъыны чезе.

Амма къуш Синдбадны шай да абайламай. Факъат о панджасынен ерде яткъан узун ве къалын бир шейни къапкъачлап ала да, кене авагъа уча. Синдбад онынъ артындан бакъып къала ве Рухх панджасында энъ буюк теректен де узунджа ве къалынджа олгъан бир йыланны туткъаныны коре.

Синдбад бираз ял алгъан соң чевре этрафыны козъден кечире. Рухх къуши оны терен ве кенъ бир дереге кетирген. Дере ойле терен экен ки, онынъ эки янындаки дагъларнынъ уджлары, дерсинъ, булутларгъа барып тиреле эди.

— Бир белядан къуртулып, даа бетерине огърадым, — дей Синдбад агъырдан кокюс кечирип. — Кимсесиз адада ич олмадым мейва-емиш, татлы сув бар эди. Мында исе не бир ютум сув, не бир терек бар...

Синдбад энди не япаджагъыны бильмей, эфкярлы бир алда дерени кезе. Шу арада дагълар артындан кунеш котерилип, бутюн дерени ярыкълата да, дере парылдап башлай. Онынъ эр бир ташчыгъы парыл-парыл йылтырай, мавы, ал, сары, ешиль ренклеринен ойнай. Синдбад бир ташны элине ала. Бакъса, бу адий дегиль де, гъает къыйметли эльмаз ташы экен. Иште, бу дере эльмаз ташлар дереси олып, онынъ ташы-топрагъы эльмаздан ибaret экен.

Шу ань Синдбаднынъ огюне тап этип балабан бир эт парчасы тюше. Синдбад башыны котерип бакъа, амма кок ве къаялардан

¹ сабанынъ саары вакъты — сабанынъ пек эрте вакъты; танъ агъарып башлагъанда

гъайры ич бир шей корьмей. Тезден ерге даа бир парча, сонъра исе учунджи эт парчасы тюше. Тек шундан сонъ Синдбад не ерге келип тюшкенини ве бу дере насыл дере олгъаныны анълай.

Синдбад бундан эппейи вакъыт эвельси Багъдадда эльмазлар вадийси акъкъында икяесини эшилген эди. Иште, шимди шу икяени хатырлап, пек къувана, чонки джаныны насыл этип къуртартмакъ мумкцион олгъаныны энди биле. О къойнуна сыгъгъаны къадар эльмаз къойып, башындаки сарыгъыны чезе де, энъ балабан эт парчасыны алып, оны шу сарыкъынен озъ беденине багълай. Арадан бир дакъкъа кечмей, дереге буюк бир дагъ къарталы къона ве панджасыны этке батырып, онынънен авагъа котериле. Юксек дагъынынъ тёпесине учып барып, анда этни чокъучлап башлагъанда бирден насылдыр гудюрди къопа. Бу гудюрдиден къоркъынан къуш эт парчасыны ташлап учып кете, Синдбад исе сарыгъыны чезип аякъ устюне турга. Гудюрди эп якъынлаша ве тезден тереклер артындан семиз кевдели, сакъаллы, туджджар киби кийинген къарт бир адам чапып чыкъа. О, Синдбадгъа атта бакъмай, аман эт парчасына атылып, оны эр янындан айландырып бакъа, амма бир данечик биле эльмаз тапамагъян сонъ ерге отурып, башыны тута да, ах-вах иле:

— Бу насыл огъурсызылкъ, я! Мен энди бутюн бир бугъанынъ этини дереге ташладым, лякин къарталлар эписи эт парчаларыны юваларына алып кеттилер. Тек бир парчасыны къалдырдылар. Пахыл киби, онъа да бир данечик биле эльмаз япышмагъан. Ах, меним заваллы башым! — деп агъламсырай.

Шу ерде о ялынайякъ, кирли, къаннен былашкъан, йыртыкъ урбалы Синдбадны абайлай. Туджджар аи-зарларыны кесип, къоркъудан къатып къала. Сонъра озюне бираз келип, элине таягъыны ала ве Синдбаддан сорай:

— Сен кимсинъ, бу ерге насыл келип тюштинъ?
— Сен менден къоркъма, эй, урьметли туджджар. Меним санъа зарарым тиймез, — деп джеваплана Синдбад. — Бир заманларда мен де, сен киби, туджджар эдим. Амма башымдан пек чокъ белялар кечирдим, пек чокъ беляларгъа огърадым. Эгер манъа озъ юртума къайтмагъа ярдым этсөнъ, ич бир вакъыт корьмединъ къадар эльмаз беририм.

— Керчектен де эльмазларынъ бармы? — инанмай онъа туджджар. — Косътер, бакъайым.

Синдбад онъа эльмазларыны косътере ве энъ яхшы сойларыны туджджаргъа бере. Туджджар да пек къуванып, Синдбадгъа чокътан-чокъ тешеккюрлер айта, сонъра эльмаз арагъан дигер туджджарларны чагъырып кетире. Синдбад башына келип кечкенлерни оларгъа да икяе эте.

Туджджарлар онъа козьайдын айтып, яхшы-яхшы кийимлер кийдирелер ве озылеринен берабер алалар. Олар пек узакъ ёл юрелер, там-такъыр чөль ве къумлыкълардан, ем-ешиль вадийлерден, тюземлик ве дагълардан кечелер. Синдбад да озъ юртуна етип баргъандже нидже-нидже муджизelerни, шашыладжакъ вакъиаларны коре.

Не исе узакъ сефер сонъуна етип, Синдбад, ниает Багъададгъа кирип бара. Тувгъанлары оны севинч иле къаршылап, буюк-буюк козьайдын софralары донаталар. Чюнки, олар Синдбад ольгендер, деп беллейлер ве артыкъ оны корип оладжакъларына умут этмейлер. Шукюрлер олсун, янълышкъанлар. Синдбад исе къалгъан эльмазларыны сатып, кене алыш-веришнен мешгъуль ола.

Денъизджи Синдбадның экинджи сефери, иште, бойле екционлене.

Рус тилиндөн тердәжиме эткен Э. Бекиров

тиоз — тегиз

курре — шар

сефер — мында: сеят

ленгер — русча: якорь

туджджар — алыш-вериши

ял алмакъ — раатланмакъ

1. Масалны дикъкъатнен окъунъыз, меракълы къысымларыны къайд этинъиз.

2. Бир озю къалгъан Синдбад нелерни тюшюне? Онынъ акъылына насыл фикирлер келе?

3. Балабандан балабан күш йымыртасыны корыген сонъ, Синдбад нелерни хатырлай? Насыл къуртулув ёлunu тюшюнип тата? Онынъ фикирлери догъру чыкъамы?

4. Сиз Синдбадның арекетлерине насыл къыймет кесесиз?

5. Сиз насыл сеятчылар акъкъында масаллар, икяелер окъу-дынъыз?

Умумий сүаллер ве вазифелер:

1. Сиз дюнья халкъларының насыл масалларыны билесиз?

2. Хатырланъыз, къайсы масаллар сизге терен тесир этти?

3. Дюнья халкъларының ве къырымтатар халкъ масалларыны къяяс этинъиз? Оларның арасында насыл якъынлыкъ, умумийлик ве насыл фаркъ олғаныны къайд этинъиз.

4. Четэль халкъ масаллары эсасында чыкъарылгъан насыл фильмлер сейир эттинъиз? Олар сизде насыл теэссуратлар къалдырдылар? Бегенген кинофильмлер ве оларның къараманлары акъкъында икяе этинъиз.

ХАЛКЪЫМЫЗНЫНЪ УРФ-АДЕТЛЕРИ ВЕ БАЙРАМЛАРЫ

ДЖЫЙЫН

Къырымтатар халкъынынъ чокъ меракълы ве зевкълы урф-адетлери бар. Олардан бири джыйындыр. Джыйыnlар къыш вакъты, койлюлернинъ азбарында, чайырларда ве багъ-багъчаларда, къызгъын ишлери биткен сонъ, кечириле тургъян. Яшлар ве къызлар бир де-бир достларынынъ эвинде къонушмакъ ве эгленмек ичюн невбетнен топлаша эдилер.

Балалар, сиз миллий тертипте донатылгъан оданы коръдинъизми? Мына, шимди ойле оданы козь оғюне кетириңиз: кенъ ве рушен ода, къаршы дивар бойлап, бир кошеден дигер кошеге къадар сет къурулгъан. Сет устюнде сыранен дюльбер оръnekли дивар ястыкълары тизильген. Оларнынъ устюне исе беяз оръме пешкир чекильген. Кошеде чешит ренкли йиплернен нагъышлангъан юзбез асылгъан. Пенджереде бурьмели перде саркъып тура. Сыджакъ соба янында исе миндер тёшельген. Бойле бир одада джыйын кечириле...

Джыйынгъа кельген яшлар, къызлар сетлерге ерлешип отуралар. Оларнынъ артында, къарылгъач чипчелери киби, балалар тизиле, миндер устюне исе эсли-башлылар отура. Сетлерде ер етмеген яшлар къапу тарафта скемлелерге ве курьсюлерге отуралар. Эр кес озынине ерлешкен сонъ джыйын башлай.

Топлашкъанлар къошулып, халкъ йырларыны йырлайлар. Яшлар шакъалаشا, лятифелер айтып кулюшелер.

Джыйында чешит зевкълы оюнлар ойнап эгленмек те адет олгъан. Яшларнынъ севимли оюнларындан: «Юзюк», «Телефон», «Къушакъ» оюнлары пек шенъ кече эди.

Истидатлы яшлар ве къызлар озылери уйдургъан чынъ, мане, шакъаларны койдешлерине такъдим эте эдилер. Джыйыnlарда булунмакъ, хусусан балалар ичюн, зевкълы ве файдалы эди. Олар халкъ агъыз яратыджылыгъынен джанлы сюретте таныш ола эдилер.

Бойлеликнен, къыйметли медений асабалыгъымыз несильден несильге авушып сакълана ве зенгинлеше эди.

НАВРЕЗ БАЙРАМЫ

Наврез — шаркъ халкъларында Янъы йыл байрамы. **Наврез** сёзю эки сёзден ибарет: *нав* — *янъы*, *рез* — *кунь*. Наврез байрамы кунь ве гедже тень олгъан март айынынъ 21-инджи кунюне келе. Наврезде янъы йыл башлай ве баарь келе. Койлерде топракъ ишлери башлай. Къырымтатарларда Наврез байрамыны къадимий девирлерде шерифлел башлагъанлар.

Байрам арфесинде къадынлар эвлерини, азбарларыны джыйыштыра, яраптыралар, чешит къавалтылар, кобете, бурмалар пиширелер.

Байрам куню къартлар ве если-башлы адамлар сабадан намазгъа баралар, янъы йыл хайырлы ве берекетли олсун деп дуалар окъуйлар. Сонъра эвлерде байрам софралары донатыла.

Балалар топлашып эв эвден юрелер, Наврез йырыны йырлап, эв саиплерини хайырлайлар. Олар балаларны татлы емеклернен сыйлайлар.

НАВРЕЗ

(йыр)

Кельди баарь нур сачып,
Наврез къокъуй мор ачып,
Ешерди чёллэр, дагълар,
Эзан наврезим мубарек.

Наврез кельди корюнъиз,
Наврез акъкъын беринъиз,
Дженнет олсун еринъиз,
Эзан наврезим мубарек.

Кельди баарь, турунъыз,
Бу наврезге бакъынъыз,
Котерильсин башынъыз,
Эзан наврезим мубарек.

Чыкъты чёльге батыр Алим,
Зильфи къара дюльдюли,
Ол Танърынынъ арсланы,
Эзан наврезим мубарек.

мор — мавылы-къырмызы ренк
дюльдюль — тылсымлы къанатлы ат

НАВРЕЗ

*Наврез кельди, корюңиз,
Наврез акъкъын бериньиз...
(Халкъ йырындан)*

Бувлангъан топракъка санчылса сабан,
Чёллерге къойларын джайдырса чобан,
Севинем корип мен Наврез кельгенин,
Аятны селямлап кунеш қульгенин.

Наврез о — тарлагъа биринджи адым,
Юректен сездире хош эмек дадын.
Наврез о — ильк баарь байрамы бизде,
Энъ джошкъун дуйгъулар баштай Наврезде.

Шу қуню дюньягъа сукъланып кезем,
Эр ерде ильк баарь къокъусын сезем.
Наврез о — кетире юрткъа ярашыкъ,
Мен онъя яшлыкътан олгъаным ашыкъ.

Риза Фазыл

юрт — ватан
ашыкъ — севда

ХЫДЫРЛЕЗ БАЙРАМЫ

Хыдырлез байрамынынъ ады Хыдыр ве Ильяс эвлияларнынъ адларындан келип чыкъа. Хыдыр ве Ильяс талмай-токътамай бутюн дюньяны айлянып, инсанларгъа ярдым этелер, афатлардан, баҳытсызлықълардан къорчалайлар. Хыдыр онъ тарафтан келе, Ильяс исе сол тарафтан келе. Олар корюшкен ерде Хыдырлез байрамы кечириле.

Къырымда, та эски девирлерден башлап, Хыдырлез байрамы майыс айынынъ 6-нджы куню къайд этиле.

Байрам арфесинде эр бир эвде акъшамдан къалакъай, комеч, кобетелер пишириле. Эртеси куню сабадан балалар къалакъай, комечлерни алып, буюклернен берабер тепеликке чыкъалар. Хыдырлез шерифине дуалар окъулгъан сонъ, къалакъайларны, комечлерни байырдан ашагъы тыгъырталар. Эгер комеч, къалакъай усть тарафынен тюшсе, демек йыл огъурлы ве берекетли оладжакъ. Бундан сонъ балалар ве буюклер аланлыкъ ерде отурып кетирген емеклерини ашайлар. Сонъра Хыдырлез байрамынынъ шенъленнов къысмы башлана. Балалар ойналар, йырлайлар, курешелер, салынджакъларда салланалар, чешит бала оюнларыны ойнап зевкъланалар.

Хыдырлез байрамында азбарда ве бош ерлерде мейва тереклерини отуртмакъ ве чечек сачмакъ эвельден адет олгъян. Не къадар эйи ве гузель адет! Биз бу адетни күтсек, Къырымда бир адым бош ер къалмаз. Бутюн Къырым багъ-багъчагъа дёнер, даа да дюльбер ве ярашыкълы олур. Келинъиз, деделеримизден къалгъан адетни девам этейик.

1. Сиз къорантанъызда, мектеп ве сыныфынъызда халкъ байрамларыны насыл къайд этесинъиз?
2. Байрамлар не вакъыт ве насыл пейда олгъян?
3. Насыл диний байрамларны билесинъиз?
4. Къорантанъызда бу байрамлар насыл къайд этиле?
5. Дерсликте тасвирленген байрамлардан гъайры даа насыл халкъ байрамларыны билесинъиз?
6. Олар насыл къайд этиле?
7. Дервиза насыл адисеге багъышлана ве насыл отькериле?
8. Байрамлар инсангъа насыл тесир эте ве не бере?

ЭДЕБИЙ МАСАЛЛАР

ЭДЕБИЙ МАСАЛЛАР АКЪКЪЫНДА

Биз балалықтан халкъ масалларыны авесликнен динълеймиз ве окъуймыз. Халкъ масалларында тылсымлы адиселер ве неснелер тасвирлене, айванлар исе инсан киби сёйлене ве арекет этелер. Балаларны зевкъландырмакъ, эглендирмек ичюн халкъ асырлар девамында чокътан-чокъ масаллар яраткъан. Бу сой масалларгъа халкъ масаллары дейлер, чонки оларны халкъ яраткъан. Халкъ масалларынынъ муэллифи¹ белли дегильдир.

Пек чокъ языджылар балалар ичюн масаллар яздылар, шимди де язалар ве эр вакъыт язаджакълар, чонки масалны балалар севелер, масал оларны зевкъландыра ве тербиелей.

А.С. Пушкин, Г.Х. Андерсен, Ш. Перро, Дж. Родари ве дигерлери бутюн дюнья балаларынынъ севимли языджыларыдыр. Оларнынъ балалар ичюн язгъан масаллары бутюн дюньягъа даркъалдылар. Чешит мемлекетлерде яшагъан балалар бу танылгъан языджыларнынъ терен маналы, меракълы ве зевкълы масалларыны окъуйлар ве яхши билелер.

Кырымтатар языджылары да балалар ичюн чокъ масаллар яздылар. Олардан З. Джавтобели, Э. Дерменджи, Э. Селямет, Э. Ибраим, Б. Мамбет ве дигерлери балаларгъа багъышлап чокъ меракълы ве зевкълы масаллар уйдурып яздылар. Языджылар масал язмакъны халкътан огренелер. Масал язмакъ ичюн халкъ ағызы яратыджылыгъыны яхши бильмек керек. Языджылар язгъан масалларгъа эдебий масал дейлер.

Халкъ масалларынынъ муэллифи белли дегильдир. Оларны халкъ асырлар девамында яраткъан. Эдебий масалларны языджылар уйдурып язалар. Бу сой масалларынынъ муэллифи беллидир.

¹ муэллиф — эсерни язгъан языджы

КЪЫРЫМТАТАР ЯЗЫДЖЫЛАРЫНЫНЪ ЭДЕБИЙ МАСАЛЛАРЫ

ЭЮП ДЕРМЕНДЖИ

(1907 – 1945)

Эюп Дерменджи 1907 сенеси Ялта этрафында ерлешкен Кикинеиз коюнде дөгъды. Онынъ балалыгъы ве яшлыгъы дюльбер ялы боюнда кечти. Аджайип табиат манзаралары Эюпни эеджанландыра, онынъ тасавурына терен тесир эте эдилер, зевкъландыра, къуванч ве рух бере эдилер.

Кой мектебини битирген сонъ Эюп Дерменджи Ялтадаки оджалар окъув юртунда окъуды. Онынъ биринджи шиирлери 1930-ынджды сенеси басылды. Эюп Дерменджи бала эсерлерини яратувда юксек усталыкъ косътерди. О, балалар ичюн чокъ шиирлер ве масаллар язды. Олардан энъ белли сойлары халкъ агъыз яратыджылыгъы эсасында язылгъан «Къартбабай ве онынъ Арслан копеги», «Айнеджи тилькининъ олюми» ве дигер эсерлердир.

«Айнеджи тилькининъ олюми» масалы да халкъ масалларынынъ шеклинде язылгъандыр. Айнеджи тильки такътакъкъушны, тавшанны ве хоразны алдатып парчалай. Лякин масалынынъ сонъу халкъ масалларындан фаркълаша. Халкъ масалларында айнеджи тильки эксерий алда гъалип чыкъа. Эюп Дерменджининъ масалында исе айванлар бирлешип, тилькини джезалайлар. Языджы муим бир фикирни исбат эте — ярамазлыкъка, хиянетликке, зулумгъа къаршы бирлешип курешмек керек.

эксерий — чокъусы
гъалип чыкъа — енъе

АЙНЕДЖИ ТИЛЬКИНИНЬ ОЛЮМИ

(*масал*)

Бир кунь къурназ¹ тилькичик
Ве тишенли кирпичик,
Сёйлешелер юзюмге,
Хырсызлыкъя кетмеге.

Кете, кете, кетелер,
Этрафкъя козь этелер,
Бир давуш «шырт» эткенде,
Кирпи сорай: — Я о не?

— Не оладжакъ, — дей тильки,
— Я бир къуштыр, я чиркий,
Айды динълеп бакъайыкъ,
Авджы олса, къачайыкъ.

Динълей, динълей, динълейлер:
— Мында авджы ёкъ дейлер.
Шу арада бир пытакъ
Эте: такъ-такъ, такъ-такъ, такъ.

Олар къоркъя, къоркъя да,
Сонъ сорайлар: — Ким анда?
Такътакъкъуш дей: — Меним, мен,
Къурт сайлайым теректен.

Бу арада энъкъастан²
Тильки дей: — Вай, мен хастам.
Къулагъымда бир къурт бар,
Джаным къушчыкъ, кель чыкъар.

— Вай-вай, вай-вай, вай-вай, вай! —
Тилькичик шай деп агълай.
Къушчыкъ онъя инана,
Айткъанына тек къана.

¹ къурназ — айнеджи

² энъкъастан — яландан

— Агълама, сен тилькичик,
Мен барырым шимдичик,
Къулагъынъдан бир къуртчыкъ,
Чыкъарырым, — дей къушчыкъ.

Тилькиге якын келе,
Тильки тынмай эп инълей,
Сонъ бирден-бир атыла,
Тюше онынъ янына.

Къушчыкъ къачып еталмай,
Бир адымчыкъ кеталмай.
Къанатыны ачкъанджа,
Тильки ура бир панджа.

Ве ырылдап-ырылдап,
Къап-къап этип гъырылдап
Парча-парча парчалай,
Гъарипчикни къасапдай.

Бунынъ ичюн пек къыза¹,
Кирпичик озъ доступна:
Тильки онъа: — Къызма, эй!
Бир даа ич япмам, — дей.

Ве тюшелер тар ёлгъа,
Ёл да десенъ, бир йылгъа².

Кете, кете, кетелер,
Этрафкъа козъ этелер,
Сонъ бакъсалар бир джапта
Недир бир шей чапмакъта.

Олар къоркъа, къоркъа да,
Сонъ сорайлар: — Ким анда?
Чал тавшан дей: — Меним, мен,
Авджы къува пешимден.

¹ пек къыза — пек ачувлана

² йылгъа —dere

— Авджымы? — деп къоркъкъандай,
Тильки бирден абдырай.
Сонъра башлай къачмагъа,
Кенъ-кенъ адым атмагъа.

Шайтип эппейи¹ кеткен сонъ,
Къыр, дерелер кечкен сонъ,
Тильки дей: — Эй, чал тавшан!
Токътачы, дост, текаран.

Санъа дейджек шейим бар,
Мында меним эвим бар.
Юрь, мусафир олурсынъ,
Бираз нефес алышынъ.

Санъа миндер ярым,
Сыйлы софра къоярым.
Меним сендай достум чокъ,
Достны мендай севген ёкъ.

— Ойлеми? — дей тавшанчыкъ,
— Мумкун, тильки тувгъанчыкъ.
Косътер, къайда сарайынъ?
Беш-он дакъкъа къалайым.

— Мына меним сарайым,
Мына меним араным, —
Деп тилькичик косътере,
Тавшанчыкъ оп секире.

Олар кире къапудан,
Бир-бириининъ артындан.
Алдатып чал тавшанны
Тильки япа къапуны.

Сонъ тавшангъа атыла,
Панджасыны батыра.
Ве шай этип парчалай,
Тавшанны да къушчыкъдай.

¹ эппейи — баягъы вакъыт, чокъ вакъыт

Бундан сонъ ашыкъмадан,
Къайта кельген ёлундан.
Ве кирпиге опкелей:
— Не кельмедиң сыйгъя, — дей.

Бунынъ ичюн пек къыза
Кирпичик озъ доступна.
Тильки онъа: — Къызма, эй!
Бир даа ич япмам, — дей.

Ве тутушып къол-къолгъа,
Тюшелер бир кенъ ёлгъя.

Кете, кете, кетелер,
Этрафкъа козъ этелер.
Недир, койден авлакъта
Бакъсалар ер къазмакъта.

Олар къоркъа, къоркъа да,
Сонъ сорайлар: — Ким анда?
Хоразчыкъ дей: — Меним, мен,
Ем къыдырам чёплюктен.

— Ем, — дей тильки, — менде чокъ,
Ашамагъя киши ёкъ.
Юрь, хоразчыкъ, барайыкъ,
Бир къапынып къалайыкъ.

Санъа софра къоярым,
Эм салынджақъ къуарым,
Менде ашап ятарсынъ,
Ку-ку-ри-ку айтарсынъ.

— Ойлеми? — дей хоразчыкъ,
— Мумкюн, тильки тувгъанчыкъ.
Косътер ёлны, барайым,
Сенде къонакъ¹ олайым.

¹ къонакъ — мусафир

— Мына эвим, мына ёл,
Кель де менде раат ол, —
Деп тильки ёл корьсете,
Хоразчыкъ пыт-пыт кете.

Эппейи шай кеткен сонъ,
Дагъ четине еткен сонъ
Тильки дей: — Эй, чал хораз!
Санъа сёзюм бар бираз.

Динъле, достум, айтайым:
Дюльберсинъ сен айдайын.
Сени бильген тилькилер,
Сеси даа хош дейлер.

Керчекми, чал хоразчыкъ?
Айт бакъайым бир йырчыкъ.
Мен йыр, чынъны пек севем,
Лякин агъыр эшitem.

— Ойлеми? — дей хоразчыкъ,
— Токъта, тильки тувгъанчыкъ.
Санъа якъын барайым,
Бир йыр айтып бакъайым.

Дей де, келе тилькиге,
Тильки дала тюркюге,
Сонъ бирден-бир атыла,
Тюше онынъ янына.

Ку-ку-ри-ку айткъанджа,
Тильки ура бир панджа,
Ве оны да парчалай,
Тавшанчыкъ эм къушчыкъдай.

Бунынъ ичюн пек къыза.
Кирпичик озъ доступна.
Тильки онъа: — Къызма, эй!
Бир даа ич япмам, — дей.

Сонъ айланып онъ къолгъа,
Тюшелер бир чет ёлгъа.

Кете, кете, кетелер,
Бир багълыкъкъа етелер.
Бакъсалар не, багъджы ёкъ,¹
Юзюм десенъ, къумдан чокъ.

Кирпичик дей тилькиге:
— Багъгъа сен кир илькиде,
Мен тышында беклейим,
Бирев кельсе, сёйлейим.

— Пек яхши, — дей тилькичик,
— Мен кирейим шимдичик.
Эгер тойып, пек быкъсам,
Сен кирерсинъ, мен чыкъсам.

О дей де, кире багъгъа,
Кирпи къайта гурь дагъгъа.
Такътакъкъушкъа багъыра,
Бир де тавшан чагъыра.

Кой янындан кечкенде,
Арыкътан сув ичкенде,
Бир хоразны алалар,
Сонъ чалашкъа баралар.

Кирпичик дей: — Эй, достлар!
Бу дагъда бир тильки бар,
О чокъ юрьди, чокъ юрьди,
Чокъ къуш, тавшан ольдюрди.

Биз оны джезалайыкъ,
Къаравулгъа чакъайыкъ.
— Яхши, — дей къуш, тавшанчыкъ,
— Мен разым, — дей хоразчыкъ.

¹ Къумдан чокъ — пек чокъ

Къушчыкъ къона чалашкъа,
Хораз чыкъа бир ташкъа,
Тавшан, кирпи чет къала,
Олар бирден багъыра:

— Къаравул, чыкъ чалаштан,
Къаравул чыкъ чалаштан!
Багъда юзюмлер пишти,
Онъа да хырсыз тюшти!

Къаравул тез-тез чыкъа,
Тюфекке къуршун тыкъа,
Ве ачувиен: данъ! ата,
Тилькичик олип ята.

Тавшан къайта дагълыкъа,
Къушчыкъ къона пытакъа,
Хораз кете азбаргъа,
Кирпи кире ювагъа.

-
1. Айнеджи тильки такътакъкъушны, тавшанны ве хоразны насыл алдата?
 2. Кирпи не ичюн тилькиге ачувлана?
 3. Кирпи тилькиден ахтыман алмакъ ичюн, оны насыл алдата?
- Айванлар айнеджи тилькини насыл джезалайлар?
4. Масалны роллерге болюнип окъунъыз.

Айнеджи, этрафкъа, козъ этмек, абдырамакъ, къонакъ, хоши сёзлөргө синонимлер тапып, джумлелер тизинъиз.

«Айнеджи тилькиниң олюми» масалында иштирак эткен айванларның ресимлерини япынъыз.

Сиз айнеджи тильки ве акъыллы кирпи акъкъында даа насыл масаллар билесиз? Оларның арасында насыл фаркъ бар? «Айнеджи тилькиниң олюми» масалының халкъ масалларындан насыл фаркъы бар? Сиз насыл тюшөнесинъиз, айванлар дөгъру иш яптылармы? Сиз языдженүүнүн фикринен разысынтызмы? Разы олсанъыз, не ичюн разы олгъанынъызны анълатынъыз.

ЗИЯДИН ДЖАВТОБЕЛИ

(1905 — 1991)

Зиядин Джавтобели 1905 сенеси Кырымнынъ Керчъ тарафындаки Джавтобе коюнде дөгъды. Кой мектебини битирген сонъ, Акъмесджиттеки тербие техникумында окъуды. Сонъра, Кырым педагогика институтынынъ кырымтатар тили ве эдебияты болюгинде окъуды ве 1932 сенеси институтны битирди.

Зиядин Джавтобелининъ биринджи шиирлери 1923 сенеси «Енъи дюнъя» ве «Яш къувет» газеталарында басылды. О девирниң ишчи, койлю ве окъузыджы яшлары Зиядин Джавтобелининъ саде, халкъ тилинде язылгъан шиирлерини бегене эдилер.

Зиядин Джавтобели халкъ агъыз яратыджылыгъыны топлагъан, оренген ве темелли бильген языджылардандыр. О, озюнинъ эсерлеринде зенгин халкъ яратыджылыгъындан кениш файдалана эди. О, чокъ масаллар, эфсанелер, дестанлар, шиирлер язды.

Балалар ичюн язгъан эсерлеринде шаир яш несильге меракълы шекильде озюнинъ насиатларыны бере, омюрде инсан адалетли, мераметли, садыкъ олмасы керек. «Балыкъчи ве копек» шииринде шаир адалетлик ве мераметлик не къадар кучлю ве къыйметли олгъянныны косътере.

насиат — тенби

адалетлик — дөгърулыкъ

мераметлик — ярдым этюв, ярдым къолуны узатув

БАЛЫКЪЧЫ ВЕ КОПЕК

(*масал*)

Бар экен бир заманда къарт балыкъчы,
Энъ севгени — эскирген къайычыгъы.
Озю киби къарт экен апакъайы,
Тишлер тюшкен, бурюшкен бет, манълайы.
Мавы денъиз ялысында олгъян эви,
Басыкъ эвде яшагъян эп экеви.
Мал дегенде, ашагъян шорба, отьмек...
Адеп эткен денъизге чыкъып кетмек.
Къарт алышкъан, денъизге чыкъа эр кунь,
Балыкъ авлап отькере бутюн кунюн.
Дост яшайлар, кечиниши тар¹ олса да,
Язда сыйджакъ, къыш къатты², къар олса да.
Копек эвни къаравлай — бош къалса эв,
Босагъадан бастырмай яттан бирев.
Шай да кече афталар, йыллар оте,
Къартларның омюри сонъуна ете.
— Биз къартайдыкъ, копек де фарыды³ пек,
Файдасы аз, бир тамакъ эксик керек! —
Дей къадыны укюмнен балыкъчыгъа, —
Ат денъизге, алыш бар къайыгъынъда!..
Къарт ойланы: «Керчектен, арткъач тамакъ,
Бес-бедава беслевден не оладжакъ?!»
Деп кестире балыкъчы, олып разы,
Бельки шай деп, манълайгъа язылгъян язы⁴.
— Ярын саба минсетип къайыгъыма,
Ташларым та денъизниң узагъына!..
Чеке курек, ёнеле эп къайыгъы,
Кете денъиз тёрюне о баягъы.
Сонъгулыкъка токъталып итке къарай,
Гонълю тёзмей, аджына, башын сыйпай.
— Не япмалы, яшайыш агъыр бизге, —
Деп копекни усуулнен итей сувгъа,
— Шукюр, къолай чезильди энди бу да⁵! —

¹ кечиниши тар — яшайышы агъыр

² къыш къатты — къыш сувукъ

³ копек фарыды — копек къартайды

⁴ манълайгъа язылгъян язы — такъдир, баш язысы

⁵ къолай чезильди энди бу да — къолай олды бу иш

Деп къайыкъны чевире ялы тараф,
Озю бир шей сёйлене арткъа къарап.
Окелене тынч деньиз, къопа далгъа.
Къайыкъ чёпдай саврула, далгъа сильке,
Кя ичине шувулдан сув тёкюле.
Деньиз турмай къутура, далгъа арта,
Къартнынъ эски къайыгъын тюпке тарта.
Шу арада баш тёбен¹ тюше къайыкъ,
Къарт да тая деньизге, къуртартгъан ёкъ...
Шу арада джелькесин тута бир шей,
Якъасындан чеккелей, ич индемей.
Оны турмай итеклей бу кучь алдгъа,
Огърамагъан балыкъчы бойле алгъа.
Такъат биткен, заваллы умут джойгъан,
Акъылына тек олюм хавфын къойгъан.
Къарт далгъадан-далгъагъа сюйреклене,
Сезе арттан чеккелей бир кучь кене.
Азмы-чокъмы, баягъы вакъыт оте,
Бинъ азаплы зорлукънен ялыгъа ете.
Аят нуру киргенде назарына,
Юварлана ялынынъ кенарына.
Козюн ачса, не корьсюн — янашада,
Мугъайсырап, ёрулгъан ити ята.
Бу юкъумы, бу тюшми, деп балыкъчы,
Шашып къала, къальби де къайнап аджджы.
О къучакълай копекни, сийпай охшап,
Козъяшлары тыгъыра, дерди бошап.
Къайта эвге, кетире копегини.
Учъке боле шу куньлюк отьмегини.
— Сен инсанлар достусынъ, азиз копек,
Буюк, кучюк сени дост корымек керек! —
Деп узата огюне локъмасыны,
Ит де ёргъун узата панджасыны...
Къадын-къоджа далалар бинъ пешмангъа,
Яхшы досткъа яманлыкъ япкъанына.

ят — чет адам

тёзмек — даянмакъ, чыдамакъ

индемей — сес чыкъармай

пешман — япкъан яманлыгъына языкъсынув

¹ баш тёбен — авдарыла

1. Балыкъчи къарт озын къартийинен насыл яшай эдилер?
2. Не ичюн балыкъчи къарт копегини гъайып этмеге къаар эте?
3. Балыкъчи къарт копегини денъизге атаджакъта, онынъ гонълюни насыл дүйгүлар сарып ала?
4. Балыкъчи къарт копегинен эвге къайткъан сонъ, олар насыл яшайлар?
5. Денъиз къартнынъ япкъан акъсыз ишине ачувланып, оны сувгъа богъаджакъ ола. Къартны оломден ким къуртара?
6. Сиз копекнинъ арекетине насыл къыймет кесесиз? Акъикъий достлукъны сиз насыл анълайсыз?

Денъизде фуртуна левхасыны башта сёзлернен тасвир этинъиз, сонъра ресим сзыныңыз.

Сиз насыл халкъ масалларыны зияде бегенесинъиз? Не ичюн? Халкъ масалларыны ким яраткъан? Эдебий масаллар ве халкъ масаллары арасында насыл фаркъ бар? Насыл эдебий масалларны билесинъиз? Къырымтатар языджыларынынъ насыл масалларыны окъудынъыз? Башкъа халкъларнынъ языджылары тарафындан язылгъан насыл масалларынен танышсыз? Бегенген эдебий масалынъызынынъ мундериджесини сыныфта икяе этинъиз.

Иfadeli okъumagъa ogrenemiz

Интонация акъкъында

Интонация инсан сесининъ джанлы ифаделигидир. Окъуйыджы эсерде тасвирленген дүйгъу, фикирлерни озюнинъ дүйгъу, фикирлери киби акс этмели. Интонация вастасынен окъуйыджы эсернинъ мундериджесине озюнинъ мунасебетини бильдире.

Бир сёзни биле чешит интонациянен окъумакъ мумкун: къуванч, языкъсынув, ачув, нефret, къасевет, разылыкъ, инкяр ве иляхре. Интонация ифадели окъувнынъ эсас вастасыдыр.

Эсер динълейиджилерге терен тесир этсин десек, окъуйыджы эсерде тасвирленген адиселерни джанлы суретте тасавур этип, озю де эеджанланмакъ керек.

Окъуйыджы эсерден алгъан теэссуратлары ве дүйгүларыны сесининъ ифаделиги иле динълейиджиге еткизмели.

ЧЕТЭЛЬ ЯЗЫДЖЫЛАРЫНЫНЬ ЭДЕБИЙ МАСАЛЛАРЫ

ХАНС КРИСТИАН АНДЕРСЕН

(1805 – 1875)

Бүтүн дюньяда танылгъан, мешур масалдьы Ханс Кристиан Андерсен балалар ичюн чокътан-чокъ икяелер, масаллар яратты. Онынъ терен маналы, мундериджели, мераметлик, адалетлик дуйгъуларынен ашлангъан эсерлери чешит мемлекетлерге даркъалды.

Истидатлы языджы 1805 сенеси учь деньиз ялысында ерлешкен Уфакъ Дания девлетинде фукъаре къорантада дюньягъа кельди. Бу адтайип диярда чокъ белли алимлер, языджылар осип-етишти. Олардан бири Ханс Кристиан Андерсен. 14 яшыны толдургъан осымюр окъумакъ, чалышмакъ макъсадынен Даниянынъ меркези намлы Копенгаген шеэрине келе. Кристиан балалыктан шаир, актёр олмакъны арз эте эди. Чокъ йыллар чалыша, окъуй ве икяелер язып башлай. 1835 сенеси онынъ биринджи масаллар джыйынтыгъы нешир этиле.

Языджы озюне якъын олгъан масал жанрыны сайлап ала. Онынъ энъ меракълы ве белли эсерлери масал жанрында язылгъан. Олар эм балалар ичюн, эм буюклар ичюн меракълы ве файдалыдыр. Андерсенниң масалларында севимли ватанынынъ адтайип кошелери, шеэрлери, озъ юртуны севген ве къайгъыргъан адамлары тасвирлене.

Ханс Кристиан Андерсен чокъ мемлекетлерде булуна, белли языджыларнен корюше ве къонуша. Сеятларда корыген — эшиткенлери онъа масал язмагъа ярдым эте. О, бүтүн омюрини масал язуына багъышлай. Онынъ масаллары дюнья халкъларынынъ тиллерине терджиме этильди ве балаларнынъ энъ севимли эсерлери олдылар. Не ичюн Андерсенниң масаллары чокъ дюнья халкъларынынъ тиллерине терджиме этильген? Не ичюн олар

балалар ве буюклерниң севимли эсерлери олды? Бу суальге джеваплар языдьының эсерлериндей. Эр бир окъуиыджы джевапны тапа биле, тек дикъкъатнен окъуп, тюшюнмек, нетидже чыкъармасы керек.

Бойле бир меракълы, терен маналы эсерлерден бири «Къар къыраличе»сидир.

КЪАР КЪЫРАЛИЧЕСИ

(масал)

(къыскъарттылгъан)

Бу масалда оғыланчыкъ Кай ве къызчыкъ Герданың садыкъ достлугъы акъкъында икяе этиле. Кай ве Герда дөгъмуш дюльбер шеэрлеринде баҳтлы олып яшай, зевкълы оюнлар ойнап шенълене ве къувана эдилер. Апансыздан олгъан фелякет оларны бири-биринден айыра, баҳтсыз эте. Къар къыраличеси Кайны озюнинь буз сарайына алып келе ве бузлата. Герда доступны къурттармакъ ичюн, пек узакъ ёлларны кече, хорлана, чекише. Ахыр соңу макъсадына ирише.

фелякет — баҳытсызлыкъ

ОГЪЛАНЧЫКЪ ВЕ КЪЫЗЧЫКЪ

Пек чокъ эвлер ве адамлар олгъан буюк шеэрде кичкене бағъчачыкъ ичюн ер тапмакъ эр кесниң къолундан кельмей. Шуның ичюн де пек чокъ шеэрлилер череплер¹ ичинде чечек асрамагъа медж-бур олалар. Шойле шеэрлерден биринде фукъаре эки бала яшай эди, оларның бағъчасы чечек черепинден бираз буюкче эди. Олар бири-биринен дөгъмуш олмасалар да, бири-бирини апте-къардаш киби севе эдилер. Оларның ана-бабалары бири дигерине пек якъын тургъан эвлерниң мансардаларында яшай эдилер. Эвлерниң дамлары аман-аман бири дигерине тийип тура десенъ де оладжакъ. Пенджерени ачып къомшуларның ачыкъ пенджерелеринден ичеги кирмек мумкүн.

Къышта пенджерелер къалын буз орнеклеринен ортюльген

¹ череп — чечек отуртылгъан савут

сонъ оларның бу оюнлары токътап къала. Лякин балалар оджакъ устюнде бакъыр капиклерни къыздыра ве бузлагъан пенджере джамларына тийсетелер — шу ань тос-тёгеречик тешик пейда ола, тешикте исе шенъ, къурназ козъчик пейда ола. Эр бири — огъланчыкъ ве къызычыкъ — Кай ве Герда озь пенджересинден бакъа. Язда олар бир атлагъанда бири-дигерининъ эвине мусафирликке бара биле эди. Къышта исе башта чокътан-чокъ басамакъларгъа басып ерге энмек керек ве шу къадар басамакъкъа басып юкъарыгъа котерильмек керек эди. Тышта авада къар данелери авелене эдилер.

— Беяз балкъурчыкълар¹ учушалар! — дей къарт битайчыкъ.

— Оларның да озь къыраличеси бармы? — деп сорай огъланчыкъ; акъикъий балкъуртларның къыраличеси олгъаныны огъланчыкъ биле эди.

— Эбет, бар! — деп джевап къайтара битасы. — Къар данечиклери оны сарып алалар, лякин о, олардан буюк ве ич бир вакъыт ерде къалмай — дайма къара булут узеринде булуна. О, шеэр сокъакълары узеринде сыкъ-сыкъ уча ве пенджерелерге бакъа, шуның ичюн де пенджере джамлары чечеклерге бенъзеген оръnekлернен орътиюлелер!

— Коръдик, коръдик! — деп къычырыша балалар ве бу шей акъикъят олгъаныны инана эдилер.

Бир кереси къызычыкъ:

— Къар къыраличеси мында кире билеми? — деп сорады.

— Бир кирип бакъсын! — деди огъланчыкъ. — Мен оны сыйджакъ оджакъның устюне отуртырым, о, ирип кетер!

Лякин битасы оның башыны сийпады ве лакъырдыны башкъа мевзугъа чевирди.

Акъшам устю Кай эвлерине къайтып кельди ве юкъламагъа ятмакъ ичюн урбаларыны чыкъарайткъанда, скемле устюне чыкъты, пенджере джамында ириген кичкене дайречикке бакъты. Тышта, пенджере артында къар данечиклери авелене; араларында бир къар данечиги башкъаларына бакъкъанда буюкче эди. Буюк къар данеси чечек черепнинъ четине къонды ве осымеге башлады, осе-осе, устюнде миллионларнен къар данелеринден токъулгъан назик беяз дюльбентке сарылы къадынгъа чевирильди. О, ойле де бир дюльбер, ойле де бир назик эди ки, козъ къамаштырыджы беяз буздан олгъанына бакъмадан тири эди! Козълери йылдызлар киби парылдасалар да, оларда не тынчлыкъ, не де сыйджакълыкъ бар эди. О, огъланчыкъка башыны саллады ве элинен ишмар этип

¹ беяз балкъурчыкълар — къар данелери

янына чагъырды. Огъланчыкъ къоркъты ве скемледен атлап тюшти; пенджере артында балабан къушкъа бенъзеген бир шей учып кеткен киби олды.

Эртеси куню къатты аяз тюшти, сонъра исе къарлар ири-дилер, онынъ артындан баарь де кельди. Кунеш йылтырай, чечек череплери кене гурь ешилликлерге бурюндилер, сачакълар астында къарылгъачлар озь юваларыны къуралар, пенджерелер ачылды, ве балалар дамдаки багъчада отурмакъ имкяныны булдылар.

Гуллер ача... Бакъынъ, насыл дюльберлик,

Бакъынъ, насыл дюльберлик...

Яз пек адтайип девир, этрафкъа мис-гъамбер¹ сачып тургъан гуллер астында отурмакъ не де гузель! Дерсинъ бу гуллер ич бир вакъыт солмайджакълар, эбедий ачып тураджакълар!

Кай ве Герда отурып, айванлар ве къушларнынъ ресимлеринен яраптырылгъан китапны саифелемекте эдилер. Балабан къулле саати саат бешни чалды.

— Ай! — деп къычырды бирден огъланчыкъ. — Юрегиме бир шей санчылды, козюме де бир шей тюшти!

Къызчыкъ онынъ бойнундан тутты, огъланчыкъ козюни юмып, ача, дерсинъ онынъ ичинде бир шей ёкъ.

— Бельки де, чыкъып кеткендир! — деди о.

Лякин козюнден ич бир шей чыкъмады. Юрегине ве козюне келип санчылгъан шей анавы шайтан кузьгюсининъ эки парчачыгъы эди. Заваллы Кай! Онынъ юрги энди бир парча бузгъа чевирильгендир! Козю ве юргининъ агърысы кечти, амма парчачыкълар оларнынъ ичинде къалдылар.

— Не агълайсынъ? — деп сорады о, Гердадан. — Уу-уу, шимди сен не де джиренч корюнесинъ! Меним ич бир еrim агъырмай. Фу! — деп къычырды о бирден. — Мынавы гульни къурт кемире! Анавысы исе къыйыш осе! Не де джиренч гуллер!

Ве о, аягъынен черепни итерип йиберди, эки гульни къопарды.

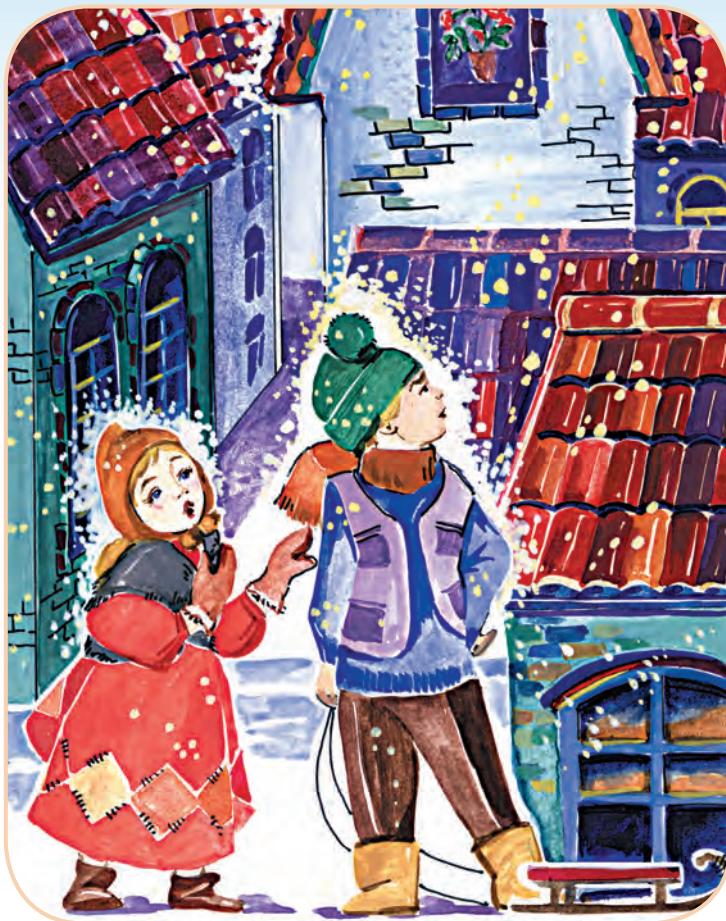
— Кай, сен не япасынъ? — деп къычырды къызчыкъ, о исе онынъ къоркъынаны корип, даа бир гульни къопарды ве кичкене, назик Герданынъ янындан турып кетти ве озь пенджересинде козъден гъайып олды...

...Бир къач вакъыттан соң Кай балабан къолчакъларыны кийип, чанасыны тартып кельди ве Герданынъ къулагъы тюбюне:

— Манъа башкъа огълан балаларнен буюк мейданда таймагъа изин бердилер! — деп къычырды ве къачып кетти.

Мейданда пек чокъ бала бар эди. Бираз джесюрдже сойлары озь

¹ мис-гъамбер — гузель къокъулар

чаналарыны койлюлерниң чаналарының артына такъа ве бойлеликнен узакъкъа тайып кете эдилер. Шенълик къайнамакътан къайнай эди. Шенълик тамам къызгъан вакъытта мейданда беяз боянен боялангъан балабан чана пейда олды. Чанада беяз курк тонуна¹ комюльген адам отура эди. Башында да айны шойле беяз къалпакъ. Чана мейдан этрафында эки кере айланды; Кай чабиクリкнен озы чанасыны онынъ чанасы артына багълады ве чанасына отурды. Балабан чана сурьатыны арттырды ве бираздан мейданны кери къалдырып, аралыкъкъа кирип кетти. Балабан чанада отургъан адам, артына айланып бақъты, Кайгъа башыны саллады, дерсинъ Кай онынъ эски танышы. Кай озы чанасыны чезеджек олып, бир къач кере ынтылды, лякин адам онъа башыны саллай ве ёлуны эп девам эттириди.

Бу юксек бойлу, тюзгюн эндамлы, козъ къамаштырыджы де-

¹ курк тон — айван терисинден тикильген тон

реджеде беяз тенли къадын — Къар къыралеси; онынъ тону да, къалпагъы да къардан токъулгъан эди.

— Не де гузель кезиндик! — деди о. — Амма сен пек ушюгенсинъ. Кель, кир меним тонума сарыл!

Ве, огъланчыкъны озь чанасына отуртып, тонунен сарды; Кай дерсинъ къар куртюгине комюлип кетти.

— Аля даа ушойсинъми? — деп сорады о ве Кайнынъ манълайындан опьти.

Онынъ опюши буздан да сувукъ эди, сувукътан огъланчыкънынъ эти-тени чимирдеп кетти, барып та юргине етти, онынъ юрги бойле де энди яры-ярыгъа бузгъа чевирильген эди. Бир ань Кай олерим деп белледи, лякин акси олып чыкъты, о озюни бираз енгильдже дуйып башлады, атта ушюмеси кечип кеткен киби олды.

— Меним чанам! Меним чанамны унутма! — деди Кай чанасыны хатырлап.

Кайнынъ чанасыны деминки беяз тавукълардан бирининъ аркъасына багълады ве олар балабан чана артындан учып кеттилер. Къар къыралеси Кайны бир даа опьти, ве о Герданы да, битасыны да, джеми къоранта азаларыны да унутты.

— Бир даа сени опьмейджем! — деди о. Акс алда опе-опе оль-дюре де билем!

Кай козълеринен къыраличени сюзьди; къыраличе керчектен де дюльбер эди! Шу ань Къар къыралеси Кайны алып кокке котерильди ве къара къуршун тюстеки булут узерине отурып, илериге догъру кетти. Боран эски тюркюлерни йырлагъан киби улуй ве инълей; олар орманлар ве голлер, деньизлер ве къаралар узеринде учалар; оларнынъ астында сувукъ еллер уфюрелер, къашкъырлар улуйлар, къар парылдай, къычырша-къычырша къара къаргъалар учалар, оларнынъ узеринде исе балабан ай йылтырай. Узун къыш геджелери Кай айтъа бакъып отура, куньдюзлери Къар къыралесининъ аякълары уджунда юкълай эди.

1. Кай ве Герданынъ яшагъан шеэри ве эвлери акъкъында икяе этинъ.
2. Балалар арасында къар къыралеси акъкъында насыл лафлар ола эди?
3. Кайнынъ козюне къар къыралеси насыл олып корюне эди?
4. Апансыздан Кай озюнде насыл деньишювлөр дүя?
5. Шеэр мейданында насыл вакъия олып кечти? Кай шеэрден насыл гъайып олды?
6. Сиз бу вакъиаларгъа насыл бакъасыз? Насыл къыймет кесесиз?
7. Къар къыралесининъ ресимини яптыңыз. Сизге о, насыл олып корюне?

ЛАПЛАНД КЪАРТИЙИ ВЕ ФИН КЪАДЫНЫ

Сыгъын джампик¹ янына келип токътады. Эвчикнинъ дамы алчакъ, сачакълары ерге тийейим деп тура, къапусы да алчачыкъ, ичериге кирмек ичюн дёртаякъламакъ керек эди. Эвде лампад ярыгъында балыкъ къавураяткъан лапланд къартийинден гъайры кимсе ёкъ. Шималь сыгъыны къартийге Герданынъ башындан келип кечкен шейлерни айтып бермезден эвель, озюнинъ башындан келип кечкен шейлерни тарифлеп берди. Герда къаарардан зияде ушюгендинден себеп, лаф этмеге чареси къалмагъан эди.

— Ах, гъарипчиклер! — деди лапланд къартийи. — Сиз даа чокъ ёл юреджексинъиз! Сиз юз мильден зияде ёл басып кечкен сонъ, Финмаркагъа етип бараджакъсынъыз, анда Къар къыраличеси озюнинъ дачасында яшай ве эр акъшам мавыベンガль атешлерини якъа. Менде кягъыт ёкъ амма, къуругъан треска балыгъынынъ устюнде бир шейлер язарым, сиз оны о ерлерде яшагъан фин къадынына алыш барып беринъиз. О, сизге не япмакъ кереклигини менден де яхши анълатыр.

Герда бираз къызып, аш ашагъан вакъытта лапланд къартийи къурутылгъан треска балыгъы устюне бир къач сёз язды. Сонъра: буны козь бебегинъ киби асра, деп мектюпни Гердагъа туттырды. Герданы сыгъыннынъ устюне отуртты. Герда шайтип кене ёлгъа атланды.

Баягъы ёл басып кечкен сонъ сыгъын Герданы Финмаркагъа алыш кельди. Герда фин къадынынъ эвине кельди. Эвнинъ къапусы ёкъ эди, шунынъ ичюн Герда эвнинъ баджасыны² оттурди.

Онынъ одасы пек сыйджакъ эди. Алчакъ бойлу, усть-башы киркифос фин къадыны ода ичинде ярычыплакъ юре эди. О, Герданынъ урбаларыны, къолчакълары ве чызмаларыны тез-тез чыкъарды, акс алда къызычыкъ сыйджакътан пишер эди. Сыгъыннынъ мийи къайнап кетмесин деп, онынъ башына бир парча буз къойды. Сонъра къурутылгъан треска балыгъы устюндеки языларны окъуды. О, языларны сёзме-сёз учь кере окъуп чыкъты. Языларны яхши этип эзберлеген сонъ, треска балыгъыны къайнап тургъан къазангъа ташлады — фин къадынында ич бир шей зая олмай — илля ки, мына шу балыкъ.

Сыгъын фин къадынына башта кенди башындан кечкен мусибетлерни айтып анълатты, сонъра Герданынъ башына келип

¹ джампик эвчик — алчакъ эвчик

² баджа — оджакътан тютюн чыкъъкан ер

кечкен шейлерни икяе этти. Фин къадыны акъыллы козълерини къымып-къымып алды, лякин агъзыны ачып бир шей айтмады.

— Сен пек акъыллы къадынсынъ! — деди сыгъын. — Мен билем: шкипер тююмлернинъ бирини чезсе — кучьлю ель эсе, дигерини чезсе — ава бозулып, къутурмагъа баштай, учонджиси ве дёртюонджисини чезсе тереклерни ёнгъаларгъа чевирип йиберген боран котериле; сен бир йипнен дёрт рузгярны багътай билесинъ. Мынавы къызчыкъка он эки батырнынъ кучюни бере биледжек антер тикип бере бильмезсинъми? Бойле антерни кийсе о, Къар къыраличесини мытлакъа енъер эди!

— Он эки батырнынъ къувети! — деди фин къадыны. — Бундан deerлик файда ёкъ!

Бу сёзлерни айтып, о, рафтан бору киби сарылгъан балабан мешинни алды, йиплерини чезди, огюне яйдырды: мешин табакъ устюнде насылдыр бир язылар бар эди. Фин къадыны оларны окъумагъа башлады, языларны къан терине баткъандже окъуды.

Сыгъын кене Герда ичюн риджа этмеге башлады. Герданынъ озю исе фин къадынына ялварыджы бакъышларынен бакъя. Фин къадыны козълерини юмып ачты, соңра сыгъынны четке чекти ве онынъ башына тазе буз къояркен, къулагъына фысылдады:

— Кай керчектен де Къар къыраличесининъ узурында, лякин о озюнинъ яшайышындан гъает мемнүон, о, бундан да гузель ер ёкъ, деп тюшюне. Бунынъ эсас себеби онынъ юрги ве козълеринде тургъан кузъгу парчачыкъларында гизли. Оларны чыкъарып алмакъ керек, акс алда о ич бир вакъыт адам олмаз ве Къар къыраличеси онынъ узеринде кенди акимиетини сакълап къалыр.

— Гердагъа онынъ акимлигини¹ темелинден гъайып этмеге ярдым этмезсинъми?

— Онынъ къуветине къувет къошып оламам. Онынъ не къадар къуветли олгъаныны корымейсинъми? Онъа эм адамлар, эм айванлар хызмет эткенини корымейсинъми? О, ялынаякъ яры алемни басып кечкенини корымейсинъми? О бизден дегиль де, биз ондан къувет сорамалымыз. Онынъ озю Къар къыраличесининъ сарайына кирип, Кайнынъ юрги ве козълериндеки кузъгу парчачыкъларыны чыкъарып алмалы. Биз бунда онъа ярдымджы олалмамыз. Бурадан эки миль авлакъта Къар къыраличесининъ багъчасы башлана. Къызчыкъыны анда алыш бар, къырмызы емишлернен ортюоли балабан чалы янында къалдыр да, аман, кери къайт!

¹ акимлиги — падишалыгъы

Фин къадыны Герданы сыгъыннынъ аркъасына отуртты. Сыгъын дёрт нал берип, чапып кетти.

— Вай, меним чызмаларым къалып кетти! Вай, меним къолчакъларым къалып кетти! — деп къычырды Герда бираз ёл кечкенлеринден соңь.

Лякин сыгъын къырмызы емишлери олгъан чалыгъа барып етмендже токътамады, эп чапты. Сыгъын Герданы къырмызы емишли чалы янына кетирди. Герда ерге энди, сыгъын онынъ дудакъларындан опти, козълеринден балабан-балабан яш тамчылары акъты. Сыгъын Герданынъ янында чокъ турмады, тез-тез кериге¹ къайтмагъа ашыкъты. Заваллы къызычыкъ, ялынаякъ, къолчакъсыз, чатлама аяза япа-янъгъыз къалды.

О, бар кучюни топлап огге догъру чапмагъа башлады; япалакъ-япалакъ къар данелери онъа къаршы учып кельмекте эдилер. Лякин олар коктен энмейлер, аксине ер устюндөн чапышып кельмекте эдилер.

Герда бойле къар данелерини даа корьмеген эди. Оларнынъ къыяфетлери, шекиллери дешетли олмакънен бирликте джанлы эдилер. Олар Къар къыраличесининъ Ордусынынъ аскерлери эди. Оларнынъ къыяфетине бакъсань, араларында мудхиш кирпилерге, юзьбашлы йыланларгъа, тюклери чыбалыкъ аюв балаларына ошагъан сойлары пек чокъ эди. Олар бир чешит парылдасалар да, кене де тири къар данелери эдилер...

Ниаэт, Герда Къар къыраличесининъ мухтешем сарайына етип кельди.

Кай бу вакъыт не япа, ненен огъраша эди? Кай Герда акъкъында тюшюнмек бу ерде турсын, атта онынъ мында, сарай къапуларынынъ янында олгъаныны акъылына биле кетирмей эди.

1. Лапланд къартийнинъ къыяфетини ве эвнинъ корюнишини тасвар этинъиз.
2. Сыгъын ве фин къадыны арасындаки субетни дикъкъатнен окъунтыз ве эр бирининъ фикир, арекетлерине къыймет кесинъиз.
3. Фин къадыны Гердагъа насыл ярдым этти?
4. Герда насыл алда Къар къыраличесининъ сарайына етип кельди?
5. Шималь сыгъыннынъ ресимини япинъиз.

¹ кериге — арткъа

КЪАР КЪЫРАЛИЧЕСИНИНЬ САРАЙИНДА НЕЛЕР ОЛА ВЕ СОНЪРА НЕЛЕР ОЛГЪАН ЭДИ

Къар къыралличесининь сарайыны къар боранлары къургъан, пенджере ве къапуларыны кучълю рузгярлар¹ ясагъан эди. Шималь ышыгъынен айдынлатылгъан юзлернен къоджаман заллар бири дигери артындан узанып кеткенлер; оларнынъ энъ узуны чокътан чокъ мильге узанып кеткен. Бем-беяз залларнынъ ичи сувукъ ве титис эди. Бу ерлерде шенълик юва къурмагъан! Шималь ышыгъы не вакъыт къуветленеджегини, не вакъыт зайыфлайджагъыны дакъкъа дакъкъасына бельгилемек мумкун. Энъ буюк залнынъ ортасында бузлап къалгъан голь бар. Гольниң бузы бинълернен тем-тегиз, дос-догъру парчачыкъларгъа болюнген. Гольниң ортасында Къар къыралличесининь тахты тура. Гольниң юзюни Къар къыралличеси акъыл кузъгиюси деп сая эди. Ве, сарайына къайтып кельгенинде тахтына отура, онынъ фикириндже мезкюр акъыл кузъгиюси ер юзюнде энъ яхшы кузъгиюси тахтыны тутып тура.

Кай сувукътан морарып² къалгъан. Лякин о, буны сезмей эди. Къар къыралличесининь опюшлери оны бойле япып ташлагъан. Асылында юрги де бир парча бузгъа дёнген. Кай уджлу буз парчаларынен чешит тюрлю шекиллер ясал ойнай эди, оюннынъ адыйны «акъылнынъ буз оюны», деп адландыргъан эди. Бу шекиллер онынъ козълери оғюнде пек дюльбер, оларны тизмек исе гъает муйим ве эмиетли шей олып корюне эди. Козълерининь ичинде тылсымлы кузъгиюнинь парчачыкълары олмагъан олса, эбет, о, бутюн шейлерни башкъаджа корер эди. Кай исе буз парчаларындан сёзлерни тертип эте, лякин джан-юректен истедиги «эбедийлик» сёзюни ич де тертип этип оламай. Къар къыралличеси онъя: «Эгер сен буз парчаларындан бу сёзни тертип этсөнъ сен озъ озюнъе шорбаджы оладжакъсынъ, ве, мен санъя бутюн дюнъяны ве бир чифт янъы конъки багъышларым», деген эди. Лякин Кай не къадар тырышса да, «эбедийлик» сёзюни тертип этип оламай эди.

— Энди мен сыйджакъ улькелерге учып кетеджем! — деди Къар къыралличеси.

О, учып кетти, Кай исе сахра киби уджсыз-буджакъсыз зал ичинде бир озю къалды, буз парчаларына бакъып, тюшюнджендерге далды. Тюшюнджендерден башы чатлаязды. О, джансыз адам киби бир ерде къыбырдамайып отура, дерсинъ сувукътан къатып къалгъан.

¹ рузгяр — ель

² морармакъ — зияде ушюомек

Герда рузгярлар ясагъан къоджаман¹ къапулардан ичериге аякъ басты. Акъшамлыкъ дуасыны окъуды ве рузгярлар тынчландылар, юкълап къалдылар. Герда къоджаман залгъа кирди. Кайны бир кеден таныды. Чапып келип Кайнинъ бойнуна сарылды, багърына басты ве:

— Кай, джаным-козюм Кай! Ниает мен сени таптым! — деп къычырды.

Лякин Кай буз кесилип къалгъан адам киби, еринден кыбырдамады. Шунда Герда агълады, онынъ сыйджакъ козъяшлары Кайнинъ кокюсине эндилер, юргине барып еттилер, юргини сарып алгъан бузларны парчалап, кузъгю парчаңызыны ириттилер. Кай Гердагъа тикилип бакъты. Герда йырламагъа башлады:

Гуллер ача... Бакъынъ, насыл дюльберлик,
Бакъынъ, насыл дюльберлик...

Кай бирден агъламагъа башлады, о къадар чокъ агълады ки, тылсымлы кузъюниң парчачыкълары козъяшларынен берабер акъып чыкътылар. Парчачыкълар козълеринден чыкъканен Герданы таныды ве къуванчыны гизлеп оламады.

— Герда! Меним гузель Гердам!.. Сен бу къадар вакъыт къайда юрьдинъ? Мен озюм къайда эдим? — деди ве этрафына бакъынды.

— Мында пек сувукъ, мында кимсе ёкъ!

Кай Герданынъ козълерине бакъты. Герда къувангъанындан эм агълай, эм куле эди. Э-э, къуванч о къадар буюк эди ки, атта буз парчалары оюн тёшемеге башладылар, ёрулгъанларындан сонъ тынчландылар, ятыштылар. Кай ве Герда ятышкъан буз парчаларына бакътылар: «эбединлик» сёзюни окъуп, шаштылар. Къар къыраличесининъ Кайгъа берген вазифеси акъылынъыздамы? Къар къыраличеси онъа буз парчаларындан бу сёзни язсанъ сени озъ озюнъе шорбаджы япаджам, бутюн дюньяны ве бир чифт коңки багъышлайджам, деген эди.

Герда Кайнинъ янакъларындан опти, янакълары гуль киби алландылар, козълеринден опти — олар кенди козълери киби парылдадылар; къолларындан, аякъларындан опти — олар кене тендирист ве сагълам олдылар.

Къар къыраличеси эр анги заман къайтып келе биле эди. Кайнин сербестликке чыкъараджакъ ферман — парыл-парыл парылдагъан буз арифлеринен язылгъан сёз — мына, аякълары астында ята.

Кайнен Герда къол тутушып, бузлы сарайдан чыкътылар: олар

¹ къоджаман — балабан

биталары акъкъында, озълерининъ гуллери акъкъында лаф эте-этे кетелер, къаршыларына чыкъынан кучылуп рузгярлар тыналар, коктес кунеш парылдап баштай. Олар къырмызы емишли чалы янына кельгенлеринде, анда энди оларны сыйғын беклей эди. О, озюнен берабер елини сютке толу яш сыйғынны да кетирген. Сыйғын оларны сютнен сыйлады ве Кайнен Герданынъ дудакъларындан опти. Соңра Кай ве Герда фин къадынынынъ эвине кельдилер, ондан эвлериине алып бараджакъ ёлны сорадылар, соңра лапланд къартийини зиярет эттилер. О, оларгъа янъы урбалар тикти, озюнинъ чанасыны тамирледи ве оларны озгъармакъ ичюн ёлгъа атланды. Сыйғынлар да оларны Лапландиянынъ синъырларынадже озгъардылар. Бу ерде Кай ве Герда сыйғынлар ве лапланд къартийинен сагълыкълаштылар. Олар:

— Огъурлы ёллар! — деп къычырдылар оларның артындан.

Мына оларның оғюнде орман тура. Ильк күшлар йырлап башладылар, тереклер ешиль купелерини тактыйлар. Оларның къаршысына ормандан аджайип бир ат устюнде отурғъан, башында ачыкъ-къырмызы феси, белинде пыштавлары олған бир къыз чыкъып кельди. Герда къызыны ве бир вакъытларда алтын каретагъа екильген атны бир кереден таныды. Бу — кичкене айдут-къызычыкъ эди. Эвдеки яшайышы оны бездирген ве энди, шимальде булунмакъ, о ерлерни бегенмесе башкъа ерлерни барып корымек истеген. Айдут-къызычыкъ Герданы таныды. Бу корюшовден къуванчлары ичлерине сыгъмай эди.

— Ax, сени серсери!¹ — деди о Кайгъя. — Сенинъ артынъдан дюньяның та о бир четине барып кельдилер, сен бунъа не дережеде ляйыкъ олгъанынъны бильмек истер эдим!

Герда айдут къызычыкътан шахзаде ве меляике акъкъында сорады.

— Олар ят улькелерге кеттилер! — деп джевап берди генч айдут-къыз.

— Я къаргъанен къаргъа-ханий?

— Къаргъа ольди, къаргъа-ханий исе тул къалды. Аля даа яс тута, такъдирине шикялтенип юре. Э, буларның эписи уфакъ-тюфек шейлердир, энъ яхшысы, сен оны насыл барып тапкъаның акъкъында икяе эт!

Герда ве Кай олып кечкен бутюн шейлер акъкъында тафсилятлы икяе этип бердилер.

— Иште, масал да бу ерде бите! — деди генч айдут-къыз, оларның къолларыны сыкъты ве барып да сизинъ шеэринъизде олсам, мытлакъа сизни зиярет этерим, деп сөз берди. Соңра о, озы ёлuna, Кай ве Герда озы ёлларына реван олдылар. Олар басып кечкен ёлларда чечеклер ача, отлар ешере. Мына чанъ къакъылды, олар тувгъан шеэрлерининъ чанъларыны, чанъларның хош сеслерини таныдылар. Олар таныш мердивенлерининъ басамакъларына басып юкъарыгъа котерильдилер ве эвлериңе кирдилер. Оданың ичинде эр шей эвелькисидай тура: дивар саати насыл ургъан олса шай да ура, акъреплери насыл джылышқъан олса шай да джылышмакъта эди. Алчачыкъ къапудан ичериге киреджеклеринде эгильмеге меджбур олдылар. Шунда анъладылар ки, олар кечкен вакъыт ичинде баягъы буюгенлер, етишкен къыз ве йигит олгъанлар. Ачыкъ пенджереден тышкъа бакътылар: гуллер, оларның янында балалыкъта отурдыкълары скемлечиклери турғъанлары киби

¹ серсери — эвсиз, ёлларда юрген адам

туралар. Кай ве Герда озь скемлечиклерине отурдылар, бири-бирининъ къолуны туттылар. Къар къыраличесининъ сувукъ, мухтешем сарайы агъыр тюш киби чекилип кетти.

Кай ве Герда эппейи вакъыткъадже ян-янаша отурдылар, олар энди уйкенлер сафындан ер алгъан олсалар, юреклери ве къальблери балаларнынъки киби эди. Азбарда исе джыллы, аджайип яз укюм сюрмекте эди.

Рус тилинден терджиме эткен Ю. Къандым

1. Къар къыраличесининъ сарайында Кайнинъ вазиетини тасвиrlenъиз.
2. Герда насыл сёзлер ве арекетлернен Кайны буз эсирлигинден къурттарды?
3. Буз сарайындан чыкъкъан Кай ве Герданы сыгъын насыл къаршылай? Сыгъын оларгъа не ичюн ярдым эте?
4. Кай ве Герданынъ Къар къыраличесининъ сарайындан къуртулыш, дөгъмуш шеэрлери ве эвлерине къайткъанларыны тасвиrlenъиз.

Сиз насыл тюшюнесинъиз, бу масал не акъкъында? Догъру, достлукъ, садыкълыкъ, мераметлик акъкъында. Сиз Герданынъ арекетлерине насыл къыймет кесесиз? Онынъ насыл инсан олгъаны, насыл табиат чизгилери ачыла? Гердагъа расткельген адамлар, айванлар онъа ярдым этелер. Аджеба, не ичюн ойле ола? Герда ве Кай оларгъа ярдым эткен Лапланд къарттийине, фин къадынына, сыгъынгъа, айдут къызычыкъка озълерининъ миннетдарлыгъыны насыл бильдирелер? Олар кимсени унутмайлар. Герданынъ козъяшлары Кайнинъ козълери ве юргиндеки бузларны ирите, Герданынъ эр бир арекети Кайгъа джан бере. Сиз насыл тюшюнесиз, не ичюн ойле ола? Догъру, акъикъий севги, достлукъ, садыкълыкъ пек кучылюдир. Демек, масал акъикъий севги, достлукъ, садыкълыкъ акъкъында.

Сиз омюрден бойле мисаллер кетире билесизми? «Меним энъ якъын достум» серлевасында икяе язынъыз.

Догъру ёлнен кеткен ёрулмаз.

Дост къадрини дост билир.

Достуна урьмет эткен, озюне сайгъы къазаныр.

Достунънен сырдаш ол, япъан ишине ёлдаш ол!

КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНЫНЬ ТАРИХЫНДАН

УСЕИН ШАМИЛЬ ТОХТАРГЪАЗЫ

(1881 – 1913)

Къырымтатар халкъынынъ белли шаири Усеин Шамиль Тохтаргъазы 1881 сенеси 14-юнджи февраль куню Къырымнынъ энъ дюльбер койлерининъ биринде, Коккозде койлю къорантасында дөгъды. Шамиль балалықтан фукъарелернен берабер зенгинлерни азбарларында, чайырларында 20-25 капик куньделикке чалыша. Бабасы Тохтаргъазы акъай агъач ишлеринен огъраша эди. Лякин Шамиль, даа яш чагъында олгъанда, бабасы вефат эте, ве къоранталарынынъ алы агъыр ола. Шамиль эм чалыша, эм окъуй. Биш вакътында кой оджапчесине къатнай, окъув, язувны огрене. Соңра, 1892 сенеси кой медресесине¹ кире.

Шамиль окъувгъа пек авеслене, тапкъан китапларыны, «Терджиман» газетини окъуп, бильгисини арттыра эди. Он алты яшларында олгъанда, оджалықъ этип башлады. О, Хардзибие коюнде мектеп ача ве кой балаларыны окъутып башлай. Кой джемааты яш оджаны урьмет эте эди. Лякин зенгинлер, мырзалар койлюерниң окъугъаныны, бильгили олгъанларыны истемей эдилер.

Онынъ ичюн олар халкъ оджасыны озылерине хызмет эттиргемеге тырыша эдилер.

Шамиль Тохтаргъазы эм бильгили оджа, эм истидатлы шаир эди. О, озюнинъ эсерлеринде яшларны, балаларны окъувгъа, бильги

¹ медресе – окъув юрту

алувына чагъыра эди. Чонки о эмин эди — сербест, бахытлы яшайыш къурмакъ ичюн, окъумыш, бильгили олмакъ керек.

Халкъымызының севимли шаири ве оджасы Шамиль Тохтаргъазы къысқа омюри ичинде чокъ эйи ишлер япты, чокъ къыйметли шиирлер, пьеса, повесть, макъалелер язды.

1913 сенеси Шамиль Тохтаргъазы хызмет эткен Харджибие коунде буюк фаджия олды — шаирнинъ душманлары онынъ атешин юргине къара пычакъ сапладылар. Къырымтатар халкъы озюнинъ садыкъ оғълуны гъайып этти. Онынъ зенгин яратыджылыгъы къырымтатар эдебиятының алтын хазинесине кирди, онынъ яшларгъа берген насиатлары бугунъ де озъ эмиетини джоймады.

О НЕДИР?

Бундан сонъра онсуз аят олмаяджакъ,
Онынъ иле ачылан гуль солмаяджакъ,
О олан ерде зулума ер къалмаяджакъ,
О — окъувдыр ки, чоджукуларның¹ малыдыр,
О — илимдир ки, инсанның кемалыдыр²!

Нерде олса, онынъ иледир сеадет³,
Эр шейден артыкъ онъя вардыр риает,
Онсуз миллет махв оладжакътыр⁴, нияет,
О — окъувдыр ки, инсанларның малыдыр,
О — илимдир ки, миллетниң кемалыдыр!

Онынъле япылды телефон, телеграф,
Демир ёллар, пароходлар, тюрлю низам,
Онынъ ичюн яратмыш бизлери табиат,
О — окъувдыр ки, чоджукуларның малыдыр,
О — илимдир ки, инсанның кемалыдыр!

¹ чоджукулар — балалар

² инсанның кемалы — инсанның кучю-къувети

³ сеадет — бахыт

⁴ махв оладжакъ — гъайып оладжакъ

Дюнья онынъ элинде дёнер-доланыр,
Джумле халкъы кенди элинде къулланыр,
Онсуз адам нерее варса хорланыр,
О — окъувдыр ки, чоджукъларнынъ малыдыр,
О — илимдир ки, инсаннынъ кемалыдыр!

Америка онынъле къазанды шурет,
Авропалы олды бар дюньяя ибret¹,
Недир электрик, аджайип бир къувет,
О — окъувдыр ки, чоджукъларнынъ малыдыр,
О — илимдир ки, инсаннынъ кемалыдыр!

Одыр бизим раат олмамыза себеп,
Чалышырсакъ, оны бизе верир мектеп,
Фенден эйи олмаз ич бир башкъа меслек,
О — окъувдыр ки, чоджукъларнынъ малыдыр,
О — илимдир ки, инсаннынъ кемалыдыр!

мал — зенгинлик

шурет — шан

меслек — эсас, темель

1. «О недир» шири не акъкъында?
2. Ш.Тохтаргъазы илимге, окъувгъа насыл къыймет кесе?
3. Инсангъа илим, окъув не ичюн керек?
4. Илим, окъув адамларны неден къорчалай?
5. Не ичюн шаир балаларны, яшларны окъувгъа, бильги алуvgъа чагъыра?

О — окъувдыр ки, чоджукъларнынъ малыдыр,

О — илимдир ки, инсаннынъ кемалыдыр!

сатырларынынъ манасыны насыл анълайсыз? Не ичюн шаир оларны сыкъ текрарлай?

Балалар, эвинъизде, мектепте, яшагъан еринъизде этрафынъызгъа бакъынъыз. Сиз илимнинъ насыл эйи нетиджелерини коресиз? Илим адамларнынъ яшайышы баҳытлы, къолайлы ве зевкълы олмасына насыл хызмет эте? Шимдики вакъытта илимнинъ енъишлери акъкъында икяе этинъиз.

¹ олды ибret — нумюне олды

МЕМЕТ НУЗЕТ

(1888 — 1934)

Мемет Нузет 1888 сенеси Кезлев этрафында ерлешкен Айдаргъазы коюнде барлықълы къорантада дөгъды. Кой мектебини битирген соңь Кезлев медресесинде, соңыра Багъчасарайда «Зынджырлы медресе»де окъуды, намлы оджалардан бильги ве тербие алды.

Мемет Нузет балалықтан халкъ агъыз яратыджылыгъына авеслене. Чокътан-чокъ йырлар, чынъ ве манелер, аталар сёзлери, масал, эфсане, риваєтерни эзберден биле. Бу онынъ ичюн буюк мектеп олды. Халкъ яратыджылыгъына авеслиги келеджекте онынъ шаир олмасына да себепчи олды.

1905 сенеси Мемет Нузет Русие бойлап сеяткъа кете. Мусульман халкълары яшагъан ерлерде чокъча булуна, оларнынъ яшайышынен таныш ола. Бир къач вакъыт Уфа шеэриндеки медреседе окъуй. Къырымгъа къайтып кельген соңь омрюонинъ соңуна къадар Къырым койлеринде оджалыкъ япа.

Мемет Нузетниң ильк шири «Терджиман» газетасында 1912 сенеси басылды. Шаир озюнинъ шиирлеринде ве икяелеринде къырымтатар халкъынынъ яшайышыны, урф-адетлерини акс этти. Онынъ эсерлери халкъ тилинде язылгъандыр. Мемет Нузет халкъ тилини ве зенгин агъыз яратыджылыгъыны терен ве темелли бильген шаирдир.

Мемет Нузет балалар ичюн де чокъ меракълы шиирлер язды. Кой мектеплеринде чалышкъанда, балаларға багъышлап язгъан шиирлери ве икяелерини оларгъа окъуй эди. Мемет Нузетниң шиирлери ифадели, зевкълы, кимериси исе кулькюли, юмористик шекильде язылгъандыр. Онынъ зенгин яратыджылыгъы окъула веogrениле.

сеят — кезинти (*руссча*: путешествие)

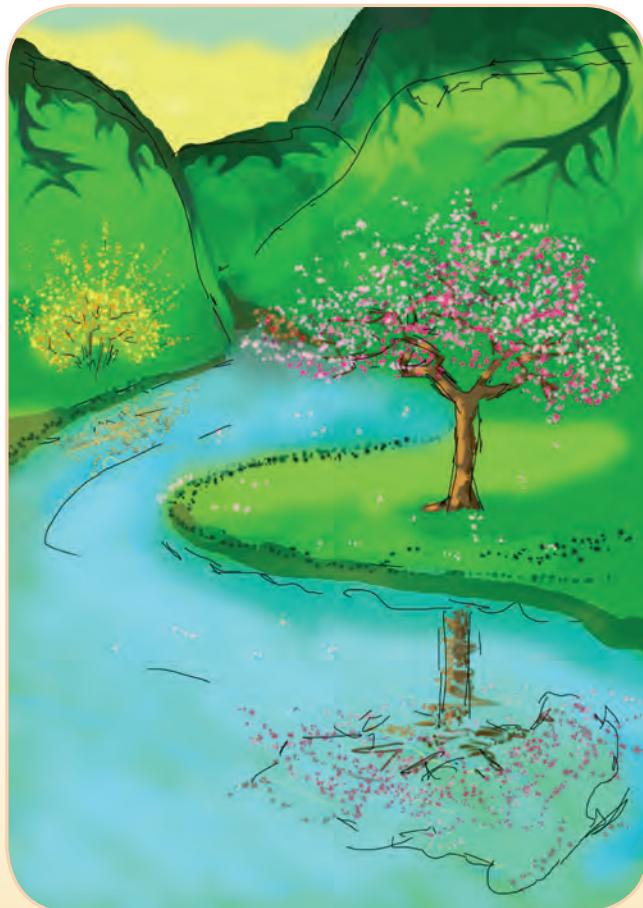
акс этти — косытерди, ифаде этти

ОЗЕН

Талгъын акъып, узакълардан келем мен,
Чокъ ер корем, чокъ да шейлер билем мен.
Айдын қуньлер, пек къаранлыкъ геджелер,
Йылдызычыкълар сувны менден ичелер.

Багъчалардан, дерелерден отем мен,
Чечеклерниң алын сорап, кетем мен.
Мени корьсе, эп чечеклер ачалар,
Къарылгъачлар, бетим сыйпап, къачалар.

Балачыкълар менде балыкъ туталар,
Сувсагъанда сувумдан да юталар.
Яшлар, къызлар, мени бойлап, юрелер,
Ашап, ичиp, зевкъ-сефалар сюрелер.

талгъын — яваш

айдын — ачыкъ, кунешли

отем — мында: кечем

1. Озен инсан киби озю акъкъында окъуйыджыларгъа икяе эте. Бу насыл ифаделик вастасыдыр? Не ичюн шаир бу тасвирий вастаны къуллана?

2. Озен озю акъкъында нелерни икяе эте? Озен онынъ ёлунда расткельген осюмликлер, айванлар, инсанларгъа не бере?

3. Сиз озенлерни не ичюн севесиз? Озенлер инсанларгъа не бере? Къырымда насыл белли озенлер бар? Оларнынъ адларыны язынъыз ве харитада оларны тапынъыз.

Севимли озенинъиз акъкъында шиир язынъыз.

Сиз бегенген бир де-бир табиат манзарасынынъ ресимини япынъыз.

АНА ИЛЕ БАЛА АРАСЫНДА

Ана:

Бу китапны ким йыртты?

Бала:

Абу элим.

Ана:

Не шай эттинъ, я балам? А, гузелим?

Китапны ич йыртмазлар, тек окъурлар,
Окъугъанлар гуллердайын къокъурлар.

Я бу череп не олды?

Бала:

Авдарылды.

Ана:

Я о джамгъа наптынъ сен?

Бала:

Шай къырылды.

Пенджереден къолларым джамгъа етти,
Мени корип, череп де тайды кетти.

А на:

Я долапны ким ачып, къанфет алды?

Б а л а:

Элим алды, кетирип (*агъызыны косътере*) мында салды.

А на:

Ялан, ялан! Къабаат козълеринъде,
Янълышлыкъ бар, балайым, сёзлеринъде.
Я бу хошаф не олды? Айт, корейим.

Б а л а:

Агъызым эткен, анайым, мен бильмейим.

А на:

Къабаатынъ чогъала¹, тургъан сайын,
Мен бир бала корьмедим ич сендайын.
Козюнъ корыген, эль алгъан, аякъ юрьген,
Хошаф, къанфет зевкъыны агъызынъ сюрген.

Б а л а:

(*Анасынынъ къуджагъына атылып*)
Бакъма козьге, анайым, тийме къолгъа!
Багъышлайыкъ оларны, биз бир ёлгъа!
Энди бир даа козь корымез, къол да тутмаз,
Бизден изин олмаса², агъыз да ютмаз.

череп — чечек сачылгъан бардачыкъ (савут)

долап — дивар ичинде къапакълы рафлар

беян ола — ачыла, корюне

тазир — насиат, огют

1. Япкъан къабаатларындан озюни акъламакъ ичон, бала насыл айнеджилик уйдур? Бу уйдурмаларда баланынъ насыл олгъаны беян оламы?

2. Анасы баланы тазирлегенде, насыл охшайыджы сёзлерни къуллана?

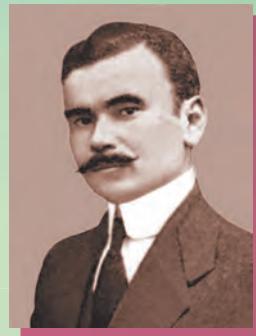
3. Анасынынъ тазирине бала насыл джеваплана? Ана иле бала арасында насыл дүйгүлар олгъаныны коремиз? Джевапларынызыны шиирнинъ сатырларынен исбатланызы.

¹ чогъала — чокълаша, арта

² изин олмаса — разылыкъ олмаса

НОМАН ЧЕЛЕБИДЖИХАН

(1885 – 1918)

Номан Челебиджихан, къырымтатар халкъынынъ садыкъ ве улу оғылу, 1885 сенеси Джанкой якъынында ерлешкен Сонакъ коунде дөгъды. Кой мектебини битирген сонъ Номан Акъчора ве Багъчасарайдаки Зынджырлы медреселеринде окъуй. Сонъра Номан Челебиджихан окъувыны Тюргиеде, Станбул университетинде девам эте.

Бу девирде чокъ къырымтатар яшлары Тюргиеде окъуйлар. Олар Истанбулда «Ватан» адлы гизли джемиетни тешкиль этелер. «Ватан» джемиетининъ азалары Номан Челебиджихан ёлбашчылыгъында Къырымны Русие зулумындан къурттарув ве миллий мустакъиль девлетни мейдангъа кетириов ичюн курешке азырланалар.

1912 сенеси Номан Челебиджихан, Тюргиеде окъувыны битирип, Къырымгъа къайтып келе. Озюнинъ якъын досту Джәфер Сейдаметнен бирликте Къырымда къырымтатар миллий девлет къурлыш арекетининъ программасыны тизе.

1917 сенеси инкъиляптан сонъки къарсанбалы девирде Номан Челебиджихан миллий арекеттинъ башында тура ве биринджи миллий Къурултайны азырлав ве кечириов ишлерине ёлбашчылыкъ япа. Шу йылы олып кечкен Къурултайда, Номан Челебиджихан Къырым миллий укюметининъ башы оларакъ сайланды.

Номан Челебиджихан истидатлы шаир эди. Онинъ «Ант эткенмен» шири къырымтатар халкъынынъ гимнине чевирильди ве бугунь де озъ мустакъиллиги ичюн курешкен халкъымызынынъ рухуна рух, къуветине къувет къошмакъта.

1918 сенеси январь айынынъ сонъларында къутургъан большевиклер Номан Челебиджиханы якъаладылар. Февраль 23-те Акъяр тюрьмесининъ азбарында къуршунлагъан сонъ, джеседини Къара деньизге котерип аттылар. Къырымтатар халкъынынъ садыкъ оғылу, атешин курешчи озъ халкъынынъ азатлыгъы оғырунда эляк олды.

Февраль 23 куню қырымтатар халкъының тарихында даа бир къара кунь олып къалды. Эр йыл бу куньде Кырым джамилеринде Челебиджиханның рухуна дуалар окъула. Джемаат мейданларда топланып, оның хатырасына багъышлангъан мерасимлер кечире.

Дерслекке кирсетильген «Къарылгъачлар дуасы» серлевалы икяесинде Челебиджихан озюнинь балалыкъ ве осымюрлик йылларыны хатырлап, эм зевкълы, эм гъамлы теэссуратларыны тасвир эте.

зулум — зорбалыкъ

мустакъиль — сербест, бир кимсеге бойсунмагъан

мерасим — тедбир

теэссурат — хатырасында къалгъан адиселер

КЪАРЫЛГЪАЧЛАР ДУАСЫ

(икяе)

(къыскъартылгъан)

I

Он дёрт яшында эдим. Атларны пек севердим, окъумадан къачар, джылкъыгъа чапардым; джылкъыда бир ат корьдимми, бир аркъан атар, тутар, ялынына япышыр, джуген салар, минердим! Асав¹, арслан киби къалкъар, энер, сычраарды... Асав урькер, фышкъырырды, башыны кениш мейдан чёллөргө чевирир, ешиль тюзөм орюшлерде осъкен сары чечеклер, лялелер, гелинджееклер, мондалакълар түйкъларының алтында эзилир, соларды. Сонъра ёрулыр, терлер, явашяваш ятышыр, алышыр, къамчыдан анъламагъа башларды.

Кой мектебине пек коп къатнадым. Бу къаранлыкъ, джампик² бала зинданына кой балалары къатнар эдик. Мектепке къушлукъ³ тан бурун кетер, кеткенде эпимиз бирер парча экмек алырдыкъ, экmekke аналарымыз тазе кубудан бирараз май, беяз джылкъы къаймакъ ягъы сурерди. Буны уйле вакъты дагъындыкъта⁴ ашардыкъ. Уйлеке къадар кой мектебининъ эски, делик кийизлери, къасырлары устюнде къарылгъач явруларыңайын тизилир, тиз чёker, отурырдыкъ. Сабакълар огюмизде, япракълар ачыкъ, козълеримиз юкъа-

¹ асав — минильмеген ат

² джампик — алчакъ

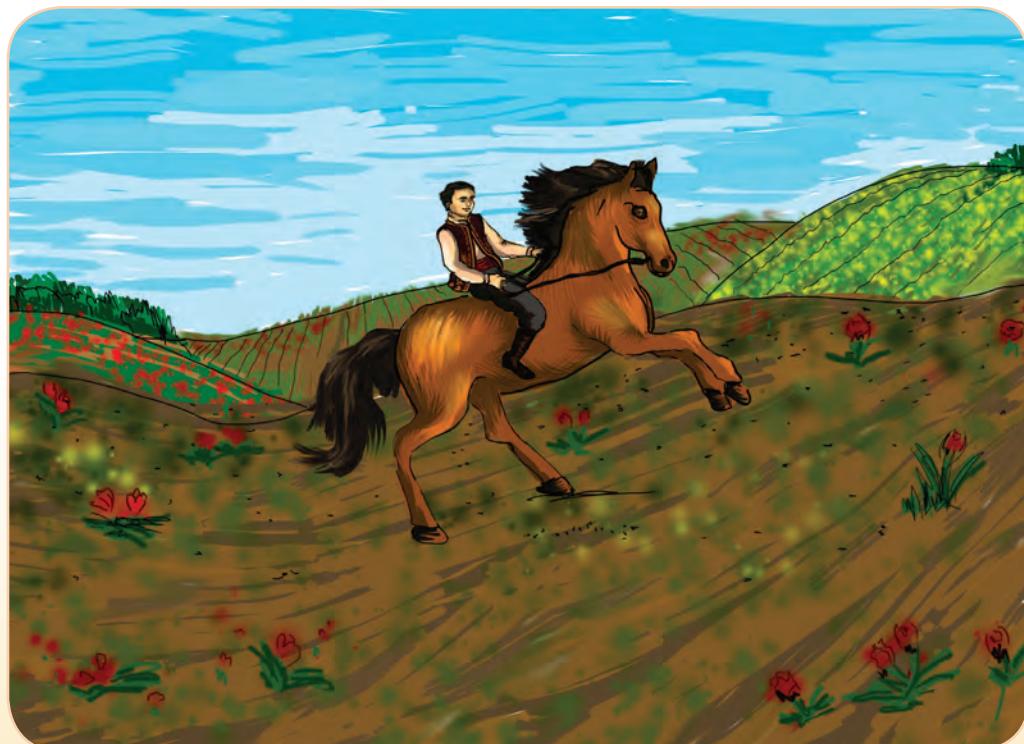
³ къушлукъ — саба ве уйле арасы (вакъты)

⁴ дагъындыкъта — тенеффюсте

рыда. Чатыгъа юва ясагъан къарылгъач палапанларыны саярдыкъ. Къачан къанатланаджакъ, учаджакъ, дуаларыны окъуйджакълар?.. Буны биз билир, бир-биrimизге аньлатырдыкъ. Учкъан соң дердик: «Истедиклери къадар гезеджек, куледжек, ойнайджакълар; ойнаша-ойнаша, авелене-авелене коклерге, булутларгъа, ышыкъларгъа юкселеджеклер!» Оларны эпимиз куньлердик...

«Вельмурсыят» суресини окъугъанда, оджа енгем буны бизге де огretken, бу къарылгъачлар дуасыдыр деген эди. Буны аман эпимиз огрендик, эзберледик.

Биз сабакъларымызды эджалар, агълар, таякълар астында эзберлер экенмиз, къарылгъачлар мектебин делик джамсыз пен-джересинден кирер, рафларгъа къонар, явруларына бакъя-бакъя, къувана-къувана дуасыны окъур, кучюк, йымшакъ, сары гъагъалы палапанларына да огretип, севе-севе, эджасыз, таякъсыз огretириди. Бизлер де огрендик. Бу гузель, севимли къарылгъачлар окъугъанда, бизлер де джанымыzman, къулагъымыzman динълер, динъледиктен соң эпимиз севинир, окъурдыкъ. Кимерде къарылгъачлар окъур, биз сусар, динълердик.

джылкъы (йылкъы) — ат сюрюси
ялын — атнынъ бойнундаки сачлары
орюш — отлакъ
сабакъ — мында: китап, дефтер
чаты — таван агъачлары
палапан — къарылгъач балалары

1. Икяеджи йылкъыда, орюштеки зевкълы куньлерини насыл тасвир эте?
2. Мектеп ичинде юва къургъан къарылгъачлар не ичюн балаларны меракъландыра эдилер? Оларны сейир эткенде, балалар нелерни тюшюне эдилер?
3. Мектеп бинасы насыл эди?
4. Талебелер окъув кунюни насыл кечире эдилер?
5. Балалар сербест учкъан къарылгъачларны не ичюн куньлер эдилер?
6. Не ичюн икяенинъ серлевасы «Къарылгъачлар дуасы»?

Табиат сизге насыл тесир эте? Сиз яшагъан ердеки табиат левхаларыны сёзлернен, сонъра ресимде тасвир этинъиз.

II

Рушдие¹ дедилер, бир мектеп ачылды, эшиттим, къоркътым, тюшюндим. Мектеп, эбет, мектеп...

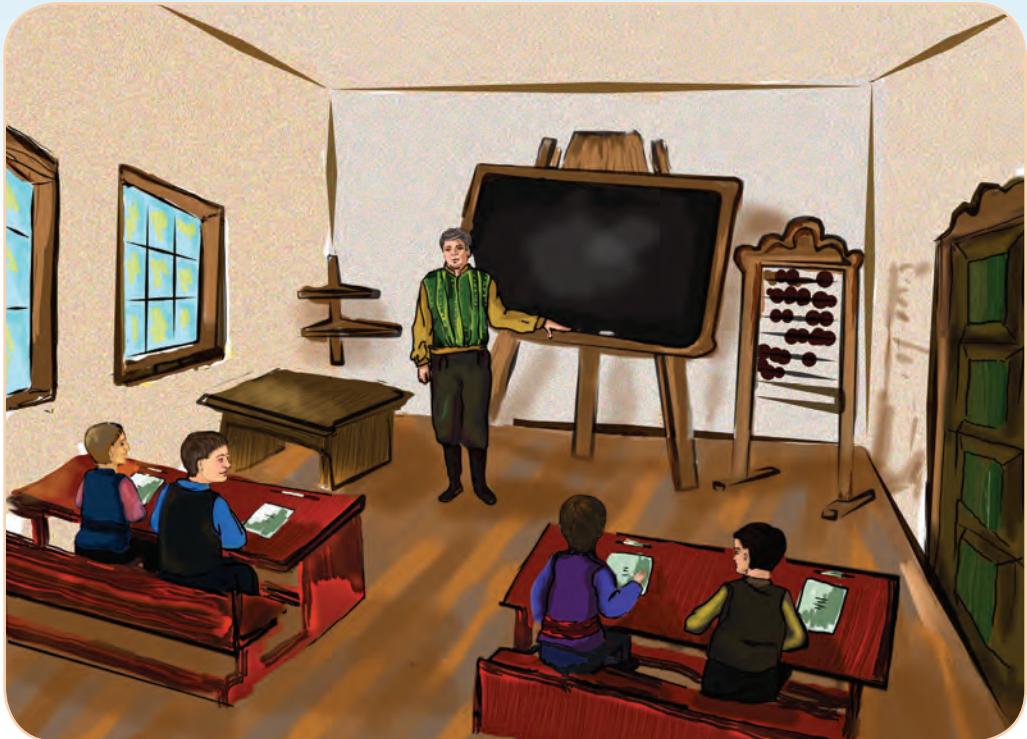
Рушдиеге мени де яздырдылар... Кой балалары текраг топландыкъ. Девелерни, къойларны башкъа чобанларгъа ташладыкъ; чёллдерден, сюрюлерден, беяз памукъ къозулардан айрылдыкъ.

Мектебин буюк, чифте къанатлы, акъ боялы къапуларындан ичери кирдик. Кирдигим заман юрегимде бир енгиллик, бир къуванч дүйдым. Юксек, беяз бир бина, кениш, буюк пенджерелерден парыл-парыл ышыкълар тёкюле эди. Сыралар сырса-сыра тизильген, къаршыда къара, ялпакъ, эки туюкълы бир тахта тура эди. Къара къалпакълы, къырмызы бетли бир йигит джуре, кезине: джурьенде сёйлей, окъуй, окъута, анълата эди.

Бу рушдиенинъ баш оджасы эди. Эртеси куню эпимизге бир бичимде урбалар кестирди, янъы-янъы гузель кягъытлы китаплар берди. Къалем, дефтер, бор дагъытты. Эм окъута, эм яздыра эди. Кимерде къара тахтагъа чыкъара, бизге эр тюрлю окъувларны

¹ рушдие — орта мектеп

² сыралар — мында: ралелер

бу кениш къара тахтада окъута, огрете эди. Бираз окъутыр, соң ойнатыр, тынышландырырды. Оюн ичюн мектебин гузель, темиз, сары къумларман безенген кениш бир багъчасы бар эди. Багъчада кунешшинъ сыйджакъ, алтын нурлары арасында чапар, сыйчар, салындjakъ тепер, топ ойнардыкъ. Оджамыз да ойнарды. Бизге бильмединиз, корьмединиз оюнлары огретир, ойнамагъя алыштырырды. «Яшамакъ — ойнап онъмакътыр», — дерди. Эпимиз қулер, ойнар, ойнай-ойнай ёрулыш, терлер, безердик. О заман: «Айды, мектепке!» әмрине къувана-къувана, севине-севине окъумагъя башлардыкъ.

Оджамыз бизни север, охшар, окъутыр, окъуткъанда биз язар, динълер, джан къулагъымызнен динълердик. Биз шимди оджамыздан къоркъмаз, оны севердик. Сабакъларымызны севе-севе окъур, огредирдик. Эсап, тарих, эндесе, джогърафия огрендик. Тарихтан темелимизни, союмызны, буюк аталарымызны, эски татарларны таныдыкъ. Джогърафия бизге отурдыгъымыз, ойнадыгъымыз, яшадыгъымыз топракъларын, кездигимиз къулан чёллерин кенарларыны огредти. Чагълая-чагълая, юварлана-юварлана акъып кеткен чайырларны, озенлерни, толкъунлана-толкъунлана, копюрген,

ташкъан денъизлерни... денъизлерниң теренлигини, дагъларның буюклигини огретти... Яраданнынъ¹ буюклигини огретти.

Биз шимди эм окъуй, эм ойнай эдик. Ойнай-ойнай, къувана-къувана яшай, огрене эдик. Окъудыгъымызын анълай, биле, бильдигимиз ичюн оджамызын пек севердик. Соңра бабаларымызын, аналарымызын севе, башкъя бир бильги, башкъя бир дүйгъуман севе эдик. Китапларымызын севердик.

Къалем, кягъыт, тебеширимизни² севе, сыраларны севе, къара тахтаны биле севе эдик. Мектепнинь багъчасыны севе, бутюн коюмизни, кой татарларыны севе эдик...

Бильгенден, анълагъандан, таныгъандан соң ташларны, чайырларны, бутюн дюньяны севе эдик!..

эндесе — геометрия

чайыр — экин ве багъ-багъча ичюн къоралангъан ер

1. Янъы мектепни Челебиджихан насыл тасвир эте?
2. Эски мектепке коре Рушдие мектебинде насыл янъылыкълар олды?
3. Рушдие мектебинде талебелер окъувгъа, оджаларына насыл бакъя эдилер? Оларның мунасебетлери насыл денъишти?
4. Не себептен талебелер гонъюллериnde севги дүйгъуларыны сезе эдилер?

III

Соңки яз эди... Кузьнинъ яланджы кунеши куле эди. Узакъта къара къаргъалар къалын къаба давушларыман къычкъыра эдилер. Чечеклер, солукъ япракълар сарагъанды. Коклерге, бошлукъларгъа узангъан мавы дагъларның мунарлы башларында къара булатлар къайнаша эди.

Ава сувукъ... Сувукъта бузлагъан, кучюк къушчыкълар, сыйырчыкълар багъчада, агъачларда джыйылгъанлар, сессиз-солукъсыз оте эдилер.

Мектепке кирдим. Киргенде мектепни, сыраларны, дуварларны, эр ерни, эр кошени мунъ коръдим. Оджа далгъын-далгъын отура эди. Бенъзи солукъ³, козълери ренксиз, тюшюне, тасалана эди. Янында эсмери, сакъаллы бириси бар эди. Бу къады эди. Отурдыгъы ерде къыбырдады, бир кягъыт чыкъарды, оксюрди:

¹ Ярадан — Алла-Тааля

² тебешир — бор (*русча*: мел)

³ бенъзи солукъ — юзю гъамлы

— Буюклерден эмир вар: татар тили окъутылгъан мектеплер къапатыладжакъ...

Эр ер тынды, эпимиз индемей эдик. Мектеп бир дженазе эвине ошагъан эди. Эр ер къара, бош. Кимсе бир шей айтмай эди; ялынъыз багъчада бир къарылгъач кесик-кесик дуасыны окъуй эди.

Кучюк, гузель козьлеримен бутюн аркъадашларым къадыгъа бакътылар. Сувукъ, тонукъ, агълагъан бакъышларман къадыны, буюклерни къаргъай эдилер.

Сонъра оджа къавий, тик омузларыны котерди, аякъъа къалкъты, къарыкъ, титрек бир сесмен:

— Къардашларым! — деди. — Сизге мен сонъки дерсими де айттайым. Сиз баба ве ананъызыны, Яраданынъызыны северсенъиз, татар тилини де севинъиз...

Даа айтаджакъты, сеси битти, нефеси тыкъылды, бөгъукъ-богъукъ лафлары дудакълары арасында оле, эшитильмей эди. Агълагъаныны бизден сакъламакъ истеди. Сакълады. Къанлы козь яшларыны юргенине акъытты. Мен агъламакъ, бу буюк татарның бойнуна сарылып козь яшлары тёкмек, башанмакъ истей эдим.

Мектептен чыкътыкъ, къады эфенди мектебин беяз, лекесиз къапысына бир къара килит урды, кетти...

Бутюн балалар агъладылар. Агълагъанда мен козълеримден бир тамла яш акъытмай эдим. Мен шимди урмакъ, девирмек, эзмек, енъмек... мектепниң къапусына асылгъан агъыр къара килитни къопармакъ, атмакъ истей эдим. Къопармакъ бойнумның борджу олсун дий эдим...

Дамарларымдаки къара къанлар копюре, козълерим къаара, къулакъларымда юреклерге къоркъу берген угъултылар эшите эдим, бусана эдим ...

сыйырчыкъ (сыгъырчыкъ) — къуш (*ruscha*: скворец)

мунъ — гъам, къасевет

къады — дин хадими

эмир — къаарар, буйрукъ

тонъмакъ — ушюмелек

1. Икяеджи сонъки кузьни насыл тасвир эте? Не ичюн этрафтаки табиат онъя гъамлы, мунълу олып корюне?
2. Бир кунь мектепке киргенде, о, оджасыны насыл алда коре?
3. Къады насыл къара хаберни кетирди?
4. Не ичюн мектепте тарих, эсап, джогърафия фенлерини окъутмагъа разылыкъ бермей эдилер? Кимлер разылыкъ бермей эди?
5. Мектеп къапатылгъан сонъ, оджа талебелернен насыл сагълыкълашты? Балалар насыл алда къалдылар? Икяеджини насыл дүйгүулар сарып алды? Балалар не ичюн агълайлар?

Къанлы козъяшларыны юргенине акъытты джумленинъ манасыны анълатынызыз. Мектебинъиз акъкъында икяе язынызыз.

Не ичюн девлет бойле гузель мектепни къапатув къааралыны чыкъарды? О девирде девлет башында кимлер тура эди? Шимдики девирде девлет мектеплерге насыл бакъя? Сизинъ мектебинъизде йыл йылдан насыл эйи денъишмелер ола? Мектеп сизге не бере? Мектебинъизде насыл меракълы тедбирлер кечириле? Сиз сыныфынызынъ ишлеринде иштирак этесинъизми? Сиз мектебинъизде насыл янъылыкъларны корымеге истер эдинъиз? Сиз мектебинъиз ве сыныфынызы гузель ве ярашыкълы олмасы ичюн нелер япасынызы? Мектебинъизде къырымтатар талебелери эписи ана тилини огределерми? Къырымтатар тилинде насыл дерслеклер ве китаплар бар? Сиз ана тили, къырымтатар эдебияты дерслери меракълы олмасы ичюн оджанъызгъа насыл ярдым этесиз?

¹ бусана эдим — *мында*: ичим-багърым ачуу тола

АМДИ ГИРАЙБАЙ

(1901 — 1930)

Амди Гирайбай 1901 сенеси Къаrasувбазар шеэриндеки Енъисала куюнде дөгъды. Къаrasувбазарда мектепни битирген сонъ бир къач вакъыт, яш олгъанына бакъмадан, Амди кой мектеплеринде чалышты. О, балалықтан окъувгъа пек авес эди. Бу авеслик оны 1917 сенеси Акъмесджитте ачылгъан янъы Рушдие мектебине алыш кельди. Амди янъы мектепнинь биринджи талебелерinden бири олды.

Мектепни битирген сонъ Амди Гирайбай чешит ишлерде чалыша, чокъ койлерде булуна. Агъыр вакъытта халкъкъа элинден кельген ярдымны япмагъа тырыша эди.

1923 сенеси Амди Гирайбай Тюргиеге кете ве Станбул университетинъ тиль ве эдебият болюгине кире. Станбулда о, Къырымнынъ тарихыны огрене ве чокъ меракълы малюмат топлай. 1926 сенеси, окъувыны битирген сонъ, Къырымгъа къайтып келе.

Амди Гирайбай эдебиятнен пек эрте меракъланып башлай. О, даа он эки-он учь яшларында олгъанда, шиир язып башлай. 1915 сенеси матбуатта¹ илькиде онынъ бир сыра шиирлери басылды.

1921 сенеси язгъан «Тайчыгъым» ширинде балалыкъ арзуларыны ифаде эте. О, тез-тез осип йигитлер сырасына кечювни арз эте. Балабан олып, Ватаны огърунда, баҳытлы келеджек огърунда курешке къошуулмагъа ашыкъа.

Лякин Амди Гирайбайнынъ арзу-истеклери сонъуна къадар ерине кельмеди. 1928 сенеси бефтан ерде тюрьмеге къапатылды. Къырымтатар халкъынынъ садыкъ эвляды, улу шаири Амди Гирайбай Москвадаки Бутырка тюрьмесинде хорланып, мушкюль азаплар чекип, 1930 сенеси эляк олды.

Амди Гирайбайнынъ зенгин эдебий асабалыгъы къалды. Онынъ ифадели, халкъ тилинде язылгъан шиирлери бугунь де бизге кучь ве рух берелер, халкъымыздынъ келеджеги огърунда курешке, окъувгъа, бильги алмагъа чагъыралар.

¹ матбуатта — газета, журналларда

ерине кельмек — омюрге кечмек
азап — чекишию
эляк олмакъ — ольдюрильмек

ТАЙЧЫГЪЫМ

Меним тайым джийрен къашкъа, къамыш къулакъ, ал аякъ,
Онынъ ичюн бар бир къамчым сапы къатты чум таякъ¹,
Саба сайтын агъам мени тайчыгъыма минсете,
Башын джете, къора бою яваш-яваш джурсете.

Бабам барса базардан бир эгер сатын аладжакъ,
Тепреч² куню о эгерни джоргъа тайгъа саладжакъ,
Минеджек те мен тайымны, кетеджекмен къошугъа,
Чёльде явлукъ ойнайджакъман аллы-гуллю пошугъа.

Акъшам устю джоргъалатып³ копюк къускъан тайымны,
Сукъландырып къарап тургъан той буюги дайымны,
Киреджекмен кочюрмеден айдамакъдай тикленип,
Ат устюнде онъгъа-солгъа къурма джайдай букленип.

Манъа буны огretken соңъ бабам сыйпай башымны,
«Джигит ол да, кендже оғълум, силь меним козъяшымны».
Мен де емин этемен⁴ соңъ: «Ат устюнде олермен,
Батырларман талашырман, джигит борджун тёлермен».

¹ чум таякъ — къызылчыкъ чубугъы

² тепреч — баарь байрамы

³ джоргъалатып — чаптырып

⁴ емин этемен — сёз берем

джийрен — сарылы-къырмызы тюс
къошу — ат ярыши
пошу — явлукъ
айдамакъ — батыр

1. Шаир тайчыгъыны насыл сёзлернен тасвир эте?
2. Шаирнинъ козю огюнде насыл зевкълы левхалар джанлана? О, нелерни арзу эте?
3. Шаир озюнинъ балалыкъ чагъыны насыл дуйгъуларнен хатырлай?
4. Баба нелерге ынджынып, оғылуна «...силь меним козъяшымны» дей?
5. Оғыланчыкъ не ичюн тез-тез балабан олмагъа истей? О, бабасына насыл сёзлер айтып, емин эте? Бу сёзлерни дефтеринъизге язып алынъыз.

1. Шиирде насыл шиве сёзлери расткеле? Оларнынъ эдебий шеклини тапып язынъыз?
2. Шиирде күулланылған ифадели сёзлерни ве ибарелерни дефтеринъизге язып алынъыз.

Сиз ким олмакъны арз этесинъиз? Халкъымыз огюнде борджунызынъ неде коресинъиз? Сиз насыл зенаатларны зияде бегенесиз? Чешит зенаатлар акъкъында икяе этинъиз.

Ватанына къайтып кельген къырымтатар халкъынынъ огюнде насыл вазифелер турға? Миллий мектеплер, сыныфлар ачылмасы, ана тилимизни сакълав, оғренюв — бугуньки куньде эсас меселелер. Сизлер бу ишлерде насыл иштирак эте билесинъиз? Тюшюнип, джевап беринъиз.

Ифадели оқъумагъа оғренемиз

Манаджа токътавлар акъкъында

Токътав ишаретлеринен бағълы токътавлардан гъайры манаджа токътавлар да пек муимдир. Эсерни ифадели оқъумагъанда, айры сёзлер, джумлелер, нутукъ болюклери манаджа токътавларнен къайд этильмеси керек.

Манаджа токътавлар ифадели окъувнынъ муим бир вастасы олып, монотонгъа ёл къоймайлар. Олар къыскъа ве девамлы ола билелер:

- / сзызыкъ — къыскъа токътав;
- // сзызыкъ — девамлы токътав;
- /// сзызыкъ — чокъ девамлы токътав.

Ашагъыда кетирильген парчада манаджа токътавларны бельгилейик:

Меним тайым / джийрен къашкъа, / къамыш къулакъ,/ ал аякъ, //

Онынъ ичюн/ бар бир къамчым/ сапы къатты/ чум таякъ, ///

Саба сайтын/ агъам мени/ тайчыгъыма минсете, //
Башын джете,/ къора бою/ яваш-яваш джурсете. ///.

Манаджа токътавлар окъувда неге хызмет этелер? Девамына коре насыл олалар?

Ашагъыда берильген шиирде манаджа токътавларны бельгиленъиз. Бельгиленген токътавларгъа риает этип, шиирни ифадели окъунтыз.

ОЗЕН

Талгъын акъып, узакълардан келем мен,
Чокъ ер корем, чокъ да шейлер билем мен.
Айдын куньлер, пек къаранлыкъ геджелер,
Йылдызычыкълар сувны менден ичелер.

Багъчалардан, дерелерден отем мен,
Чечеклерниң алын сорап, кетем мен.
Мени корьсе, эп чечеклер ачалар,
Къарылгъачлар, бетим сыйпап, къачалар.

Мемет Нузет

ХХ АСЫР КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНДАН

МАМУТ ДИБАГЬ

(1905 – 1942)

Мамут Дибагъ 1905 сенеси Багъчасарайда дөгъды. О, чокъ йыллар матбуат ишлеринде чалышты. 1938 сенеси илян этильген эдебий конкурста Мамут Дибагънынъ «Концерт» икяеси экинджи ерни къазанды. Бу икяе онынъ эдебияткъа аткъан биринджи адымы эди.

Къыскъа вакъыт ичинде яш истидатлы языджынынъ бири-бири артындан икяелери газета ве журналларда басыла. «Эдебият ве культура» журналында Мамут Дибагънынъ «Гизли нишан» пьесасы басыла. Соңра бу пьеса Къырым девлет драма театринде чокъ кере санагъа къоюла ве сейирджилернинъ севимли пьесасы ола.

Мамут Дибагъ озюнинъ эсерлеринде къырымтатар халкъынынъ тынч омюрини, эмегини, койлерде олып кечкен эйи денъишмелерни меракълы шекильде косытерди. О, ватанпервер, мераметли, бильгиге, окъувгъа авес, халкъына садыкъ инсанларнынъ сымаларыны яратты. Озю де ойле адамлардан бири эди.

1941 сенеси амансыз дженк башлангъанынынъ биринджи күнүнден Мамут Дибагъ, къолуна силя алыш, джебэге кете. Акъядада олып кечкен дешетли урушларнынъ биринде 1942 сенеси эляк ола. Ватанымыздынъ азатлыгъы огърунда эляк олгъан он эки къырымтатар языджылары сырасында Мамут Дибагъ да бар. Оларнынъ мукъаддес хатырасы тарихта эбедий къалыр.

Мамут Дибагъ меракълы эсерлер яратты ве къырымтатар эдебиятынынъ осувине къыйметли иссе къошты.

«Балкъуртлар» икяесинде Мамут Дибагъ балкъуртларнынъ башына тюшкен чешит белялар ве фелякетлер акъкъында икяе эте.

Саран ве ачкозъ къаравул балкъуртларгъа хиянетлик япа, оларны къышта ач къалдыра, хорлай ве аджыныкълы алгъа къоя. Балкъуртлар дагъда да чешит беляларгъа огърайлар.

Бахытларына, оларгъа мераметли адам, къуртчу Амет акъай расткеле ве оларны къуртара.

силя — *мында:* тюфек

джебэ — *русча:* фронт

азатлыкъ — сербестлик, душмандан къуртулув

мукъаддес — азиз, къыйметли

БАЛКЪУРТЛАР

(икяе)

Таш ёл кенарында саран ве топал бир къаравул яшай эди. Онынъ бир сыгъыры бар эди. Къаравулнынъ къарысы исе сюттен къатыкъ уюта, пенир кесе, май ясай эди.

Къаравулнынъ эви янында чалы-чырпынен къоралангъан огородчыгъы бар эди. Огородчыкъта о, къартоп, къапыста, балабан сары къабакълар, мысырбогъдай етиширие ве шай этип къышлыгъыны топлай эди.

Лякин къаравул солакъ балы да ашамакъ истеди. Истеди, эм яз битип тургъанда бир сепет балкъурт сатын алды.

Эв этрафында чокътан-чокъ чөль чечеклери бар эди. Балкъуртлар чечектен-чечекке учып, аз вакъыт ичинде баягъы бал топладылар.

Топал къаравул балкъурт бакъмагъа бильмесе де, къурт сепетлерининъ кеткен сайын агъырлашкъаныны дуя, балкъуртчы олдым, деп къопая эди.

Кузьде бир кунь, о, башына чильтер бетлигини кийип сепетлерни ачты. Бакъса, не коръсюн — дёрт рамка топма-толу солакъ. Саран къаравул пек къуванды. О, яваштан бир рамканы, онынъ артындан экиндjisини, соң учонджи рамканы да чекип чыкъарды. Дёргүндүжи рамка солакъны о, балкъуртларгъа къышлыкъ къалдырмагъа истеди. Амма эли бармады¹.

¹ эли бармады — *мында:* къызгъанды, къалдырмагъа истемеди

— Джаным, бу бир зерре къуртчыкъларға солакъ балы неге керек? Мен оларгъа энъ яхшысы шекер шербети ясап бериим, — деди де, дёртюнджи рамка солакъны да чекип алды.

Чокъ кечмедин ягъмурлар, соң къар ягъып башлады. Сувукътан бузламасынлар деп, къаравул балкъуртларны эви тюбюндеки магъазгъа авуштырды. Къаравул оларгъа шекер шербети бере турса да, балсыз къалгъан балкъуртлар ачлықътан ве ачлықътан да зияде магъазнынъ дымлыгъындан пек чекиштилер. Балкъуртлар пусюрликни, агъыр къоқъуны, илле дымлыкъны ич де севмейлер. Дым магъазда оларнынъ ярысындан чокъу яшап оламады.

Амма топал къаравул бутюн къыш бою солакънен чай ичиш кейфленди ве эки сепет балкъурт даа алмагъа азырланды.

Лякин баарьде бахтсызлыкъ олды: къаравул сепетни магъаздан чыкъартъаны киби, балкъуртлар авагъа котерилип къачмагъа башладылар. Топал къаравул абына-сюрюне оларнынъ артындан чапса да, сызгъырып чагъырса да, балкъуртлар къайтмадылар.

Эппейи узакъча байыр артында буюк орман бар эди. Балкъуртлар бу ормангъа учып кельди ве озылерине юва къыдырмагъа башладылар. Олар тереклернинъ арасында баягъы долангъан соң, къарт ве къамбыр бир эмен терегининъ устюнде къара бир шей корьдилер. Бу — терек къувушы экен. Балкъуртлар терек къувушына кирди ве оны бегендилер. Балкъуртлар бутюн яз бою юрекнен чалышып номай бал топладылар. Олар: «Терек къувушында олса да, къышта бал ашап яшармыз», — деп севиндилер.

Лякин чалышкъыр балкъуртлар мында даа буюк белягъа огърадылар.

Къарт эменден бираз авлакъта терен бир чукъур бар эди. О чукъурда пек балабан бир аюв озюнинъ уфакъ огъулчыгъынен берабер яшай эди. Олар юкълагъанда чукъурдан сыйджакъ був чыкъа ве балабан аювнынъ хырылтысы эшитиле эди. Уфакъ аювчыкъ хырылдамай эди.

Бир кунь балабан аюв аш къыдырмакъ ичюн кетмеге азырланды. О, огъулчыгъына:

— Бакъ, къобадан чыкъма сакъын. Къашкъырлар сени тутып таларлар, — деди. Аюв шай деди де саллана-саллана кетти.

О, къалын тереклер арасында козъден гъайып олгъаны киби, уфакъ аювчыкъ къобадан чыкъып чапа-чапа кезмеге кетти. О, орманны чокъ вакъыт доланды, соң бирден къулагъына балкъурт

вызылдысы кельди. Балқұртлар о якъ бу якъ уча, терек къувушына де кире, де чыкъалар.

Аювчыкъ аман къарт эменге якълашты. Онынъ бурнуна шу дақъасы бал къоқусы урды. Аювчыкъ озъ-озюне: «Бал истейим!» — деп чар-чабик къамбыр эменге тырмашып чыкъты. Чыкъты да озюниң къыскъа ве юньлю ог аягъыны къааранлыкъ деликке сокъмагъа башлады. Терек къувушында теляш къопты: «Вз-вз-з, вз-вз-з».

Бу арада атик бир балкұрт ачувиен терек къувушындан чыкъып, аювчыкъының бурнуна зеэрли инесини бар кучюнен санчты.

Аювчыкъ чыйкъылдап къычырды, козълерине къааранлыкъ чёкти ве бирден, эменден ашагъы атылып кетти. Ерге о пек къолайсыз тюшти ве бир аягъыны къырды.

О учь аякъ устюнде секириклеп, агълай-агълай эвге къайтты.

Балабан аюв оны энди чокътан берли беклей эди. Бир даа бакъса, оғъулчыгъы келе, амма эм топаллай, эм де агълай.

Балабан аюв ачувиен:

— Санъа не олды? Аягъынъны ким къырды? Бурнунъда о насыл шишик? — деп джекирди¹.

Аювчыкъ къарт эмен устюнде балкұрт тишиленини фыркъылдап-фыркъылдап айтты.

Балабан аюв пек океленди² ве окюре-окюре дөгъру къарт эменге барды.

Балкұртлар тынчланмай, аля вызылдаша эдилер. Къоркъунчлы джанаварны³ корип, олар даа зияде вызылдаштылар, «вз-з-з, вз-вз-з, вз-з-з».

Аюв оларның вызылдысына къулакъ асмай, чурюк эменни къучакълап алды да, оны шытырдынен ерге йыкъты.

Энди къаардан зияде ачувлангъан балкұртлар эписи балабан аювның устюне атылдылар. Лякин оны тишлип оламадылар: аювның бутюн тени ве бети къалын ве серт юннен къаплы эди, бурнуның териси исе аякъып гоню киби къас-къатты эди.

Кучълю аюв сюйрю тишилери ве тырнакъларынен къувуш эменни парлап, бутюн балны алды ве саллана-саллана къобасына къайтты.

Артыкъ кузъ эди. Балкұртлар эм ач, эм ювасыз къалдылар. Энди не япсынлар? Олар юксек бир терек устюне къонып, чокъ вакъыт вызылдашты, сонъ къара булутчыкъдай топнен учып кеттилер.

¹ джекирди — ачувлы къычырды

² океленди — ачувланды

³ джанавар — йыртыджы айван

Дагъынъ артында шалфей тарласы бар эди. Яз вакъты балкъуртлар анда барып шалфей чечегинден бал топлай тургъян эдилер. Шимди олар кене шалфей чёлюне тараф кетти ве уча-уча, тап сонъ, койниң четинде бир армут терегине къондылар. Олар яныкълыяныкълы вызылдай, санки агълай ве ярдым истеп ялвара эдилер.

Терек пытағында балабан бир къумрал къалпакъ¹ киби асылы тургъян балкъурт обасыны эр кестен эвель уфакъ бир балачыкъ

¹ къумрал къалпакъ — къаверенки тюсте къалпакъ

корьди. О: «Балкъурт къачкъан, балкъурт къачкъан», — деп чапты. Буны эшиткен балкъуртчу Амет акъай аман етиши¹.

Балкъуртчу шу saat армут терегине келип, балкъуртларны сакътлыкъынен пытакътан алды. О, ювасыз къалгъан балкъуртларны янты тахталардан ясалгъан дюльбер бир эвчикке къойды ве оларгъа чокъ бал берди. Бу бал тыпкъы саран² къаравул ве тюзтабан аюв тутып алгъан солакъ балы киби къокъулы эди.

магъаз — подвал

дым — серс, сылакъ

эмен — *русча:* дуб

къувуш — терек ичиндеки оюкъ, бошлукъ

теляш — къоркъу

1. Къаравул насыл яшай эди? О, насыл адам эди?
2. Балкъуртлар къаравулнынъ эвинде не себептен хор олдылар?
3. Не ичюн баарьде балкъуртлар къаравулнынъ азбарындан къачтылар?
4. Олар узакъ дагъда озылерине насыл юва таптылар? Балкъуртларнынъ арекетлеринде биз оларнынъ насыл олгъанларыны коремиз?
5. Гъарип балкъуртлар дагъда насыл белягъя огърадылар? Бу белядан олар насыл къуртулдылар? Оларны аджыныкълы алдан ким къуртарды?

Сиз балкъуртлар акъкъында не билесиз? Олар балны насыл ве неден джыялар? Не ичюн бал пек файдалы ве шифалы сайыла? Бал инсангъа насыл файда бере? Сиз, бал джыймакътан гъайры, балкъуртларнынъ инсанлар ичюн нумюне ола биледжек къайсы чизгилери ве хусусиетлерини уйгъун деп саясыз? Сиз насыл тюшюнесиз, адамлар балкъуртларгъа насыл мунасебетте олмакъ кереклер? Оларны насыл бакъмакъ, асрамакъ ве айбетлемек керек? Къуртчылар дикъкъатлы олмалылар, балкъуртларны севип, мукъайтлыкъ ве урьметнен бакъмалылар. Уфачыкъ балкъуртлар бирлешселер, озылерини ярамаз адамлардан, чешит белялардан къорчалай билелер. «Балкъуртлар» икяесинде тасвирленген адисе буны ачыкъ-айдын косътере.

¹ аман етиши — тез-тез кельди

² саран — къызгъанч

ЭШРЕФ ШЕМЬИ-ЗАДЕ

(1908 — 1978)

Къырымтатар халкъынынъ белли шири Эшреф Шемьи-заде 1908 сенеси Къырымнынъ энъ къадимий шеэрлерининъ биринде — Кезлевде оджа къорантасында дөгъды. Бутюн тюрк дюнъясына намы кеткен улу шаиримиз Ашыкъ Умер XVII асырда бу азиз шеэрде дөгъды, осъти, иджат этти ве дефн олунды. Эшреф Шемьи-заде улу шаирнинъ издеши оларакъ, Кезлевнинъ шаныны сакълады.

Эшреф Шемьи-заденинъ балалыгъы ве осъмюрлик деври Кезлевде кечти. О, он учъ яшында олгъанда, бабадан оксюз къала. Балабан къоранталары чокъ хорлукъ чеке. Кезлевде орта мектепни битирген соңь Эшреф Акъмесджитте окъувыны девам эте. 1930 сенеси исе Москва кинематография институтынынъ сценарий болюгине кире. Институтны битирип, Къырымгъа къайтып келе ве «Козьайдын» журналында чалыша. Бу девирде Эшреф Шемьи-заде белли языджы, алимлернен: Бекир Чобан-заде, Абдулла Лятиф-заде, Умер Ипчи, Мемет Нуゼт ве дигерлеринен корюше ве якъындан таныш ола. Бу корюшовлер онынъ хатырасында эбедий из къалдыралар ве терен тесир этелер.

Эшреф Шемьи-заденинъ биринджи шиирлери басылгъанда, он беш яшында эди. Лякин Эшреф докъуз-он яшында олгъанда, шиир язып башлай. Балалыкъ шиирлерини кимсеге косътермей, сакълай эди. Бу шиирлер онынъ биринджи мектеби олып къалдылар.

Эшреф даа осъмюр олгъанда, байрамларда, джыйын ве дерви-заларда яшлар арасында булунып, халкъ йырларыны, чынъ ве манелерни, масалларны меракънен динълей эди. Буюген соңь Эшреф Шемьи-заде халкъ яратыджылыгъыны топтай ве огрене. «Мен шиир язмакъны халкъымыздан огрендим», — дей эди о. Энъ къыйметли эсери «Аслыхан» дестаны халкъ эфсанеси эсасында язылгъандыр.

Эшреф Шеми-заде чокъ шиирлер, дестанлар язды. Халкының джесюр къызы Алиме Абденнанова акъкъында «Алиме» дестаныны яратты.

къадимий — пек эрте заманда, эски девирде
дефин олунды — комюльди

ГЕДЖЕ

Къазмер кунеш авушты
Баты эвине,
Лейлясына къавушты
Куле, севине.

Геджелик денъиз ортюонди
Орьме шалыны,
Къучагъына ясланып
Ёргъун ялыныň.

Орталыкъ шенъ,
Йылдызлар сувны опелер.
Айны алыш ортагъа
Къоран тепелер.

Уфукъта бир кок булут
Пайнозю гезе.
Тынч гедженинъ рухунда
Гузеллик сезе.

Назик далгъа чынъ айта,
Къальп окесинен.
Янъгъызларны мугъайта
Мунълу сесинен.

Сонъ чевирип сесини,
Къайтарма чала.
Мевзузыны курешли
Омурден ала.

Мен динълейим, о йырлай,
Ильхамым ойнай.
Ильхамыма эш ола,
Лимон бетли ай.

Уйрюлелер, уchalар,
Сувгъа далалар.
Коп оюндан ёрула,
Тыныш алалар.

Далгъа суса, ай бата,
Йылдызлар сёне.
Ильхамым да шай этип,
Шиирге дёне.

ёргъун — болдургъан; талгъан
мунълу — гъамлы
уфукъ — ернен кокнинъ къошуулгъан ери
ильхам — рухий котеринклек
oke — ачуу

1. Гедже левхасыны тасвир эткен дёртлюклерни тапып окъуньыз.

2. Гедже левхасы шаирнинъ гонълюнде насыл дүйгүуларны дөгъура?

3. *Кунеш, денъиз, булут, далгъа, ай* ве *йылдызларның* арекетлерини шаир насыл инсан арекетлерине ошата?

1. *Ильхамым да шай этип, шиирге дёне* сатырларның манасыны насыл анълайсыз?

2. Ашагъыда берильген сёзлерге синонимлер тапып язынызы: *ясланып, шенъ, сезе, мунълу, ёрула, дёне.*

Джанландырув акъкъында

Эшреф Шемьи-заденинъ «Гедже» шииринде пек меракълы сатырлар бар: ...*денъиз орътюнди оръме шалыны; Йылдызлар сувны опелер; Айны алып ортагъа Къоран тепелер...* Денъиз, ай, кунеш, йылдызлар джанлы, инсанлар киби тасвирленелер.

Табиатны ве неснелерни джанлы киби тасвирлев усулына джанландырув дейлер.

Джанландырув эсернинъ тилини зенгинлештире, онынъ ифадели ве тесирли олмасына хызмет эте.

Джанландырув масалларда, эфсанелерде, тапмаджаларда, шиирлерде кенъ къулланыла.

АКЪШАМ ДЕНЬИЗ ЯЛЫСЫНДА

Мавы кок денъизнинъ тюсюмен къарышып,
Сынъырсыз уфукътан сувунмакъ истей.
Айнынъ мор шавлеси, далгъаман барышып,
Мудавмет денъизде джуувунмакъ истей.

Этекли булутлар манолий гулодай,
Кедайгъа корюнмей ачылмакъ истей.
Окели толкъунлар опкъын дагъ селидай,
Фышкъырып, копюрип сачылмакъ истей.

Шунынъюн бу гедже, табиат сырларын,
Севдалы юрегим анъламакъ истей.

Къалемим уджундан тёкюльген йырларын,
Федакяр яшлыкъка чынъламакъ истей.

1. Акъшам деньиз левхасы шаирге насыл олып корюне?
2. Шиирде къулланылгъан къыясларны ве эпитетлерни къайд
этинъиз.
3. Деньиз левхасы шаирге насыл тесир эте?

Деньиз левхасынынъ ресимини япынъыз.

ЮСУФ БОЛАТ

(1909 – 1987)

Юсуф Болат 1909 сенеси Къырымнынъ энъ дюльбер кошесинде, Алуштада, фукъаре къорантада дөгъды. Башлангъыч мектепни битирген соңъ техникумда окъуй, соңра Къырым педагогика институтынынъ къырымтатар тили ве эдебияты болюгине кире ве оны мувафакъиетнен битире.

Юсуф Болат балалыкътан эдебияткъа авеслене, гизлиден шиирлер яза эди. Къырымнынъ дюльбер табиатыны, Алушта этрафындаки эфсаневий ве айнурлы къоджаман къаяларны, дагъларны, сынъырсыз Къара денъизни сейир этип, Юсуф зевкъланы, эеджанлана ве хаялларгъа дала эди. Бу дуйгъуларны шиирлеринде ифаде этмеге тырыша эди. Хусусан, баарьде эр ер ешерип, чешит чечеклер ачкъанда, онынъ гонълю тувгъан юртуна севги дуйгъуларынен толыш-таша эди. О, бойле дюльбер диярда дөгъып яшагъанына къувана эди. Алуштанынъ къаршысында мас-мавы олып корюнген, уджсуз-бужакъсыз Къара денъиз оны айрыджа озюне тарта эди. Юсуф бу адтайип манзарагъа бакъып тоялмай эди. Къыш айларында ялыгъа чыкъып Къара денъизнинъ ачувлы бир девдай ялыгъа атылгъаныны, юксектен-юксек далгъаларнынъ дешетли-дешетли къаяларгъа, ташларгъа урунгъаныны къоркъу ве айрет иле saatlarнен сейир эте эди. Бу манзара Юсуфынынъ тасавурында, хаялында эбедиен къалды.

Юсуф Болат буюген соңъ озюнинъ эсерлеринде Къырымнынъ адтайип табиатыны, Къара денъизни тасвирледи. «Арзы къызы» эфсанеси эсасында Ю. Болат «Арзы къызы» пьесасыны язды. Али-баба эфсаневий Къырым дюльбери Арзыны ялыдан алыш къача. Арзы исе ватан асретлигине даянып оламай, озюни денъизге ата ве эбедин сув анасы олып Къара денъизде яшай. Чокъ йыллар девамында Юсуф Болат халкъ агъыз яратылжылыгъыны топлай ве огрене. О, чокътан-

чокъ чынъ ве манелер, аталар сёзлери, айтымлар, риваєтлер, эфсанелер, масаллар топлады ве неширге азырлады. Озюнинъ яратыджылыгъында Ю. Болат халкъ агъыз яратыджылыгъындан кенъ файдалана. Бу дерсликке кирсетильген «Туфанда къалгъан къой сюрюси» икяеси де халкъ риваєти эсасында язылгъандыр. Юсуф Болат халкъ риваєтлерини, эфсанелерни озюндиже терен ишлеп, яраштырып, ифадели тильнен язды. Демек, ана тилимизни яхши бильмек ичюн, онынъ сёз зенгинлигиден файдаланмакъ ичюн, халкъ агъыз яратыджылыгъыны терен оғренмек керек.

Юсуф Болат белли къырымтатар языджысы. Онынъ эдебий яратыджылыгъы къырымтатар эдебиятында муим ер алды.

айнурлы — аджайип

дияр — мемлекет

дешетли — къоркъунчлы

эбедин — дайма, омюрининъ сонъуна къадар

муим — эмиетли, керекли

ТУФАНДА КЪАЛГЪАН КЪОЙ СЮРЮСИ

(икяе)

Чобан Асанны билесизми? Бильмесенъиз, динъленъиз. Чобан Асан Алим айдамакъынъ¹ досту, Аванес агъанынъ² чобаны, Къарабий яйлянынъ лячини эди. Эй-эй, онъа нафиле Лячин Асан демегенлер.

Лячиннинъ йигитлиги бир тарафта турсын, озю де ай киби айдын, гуль киби корьгем, далвидан бойлу, пост мыйыкъылы бир бойдакъ экен. Йигит-йигит олмаса, дёрт пара койнинъ дживан-къызлары юкъуларыны джояр эдилерми, нафиле ах-вах чекер эдилерми? Чеккенлер амма, бизим бойдакъынъ кокрегиндеки джузданларындан, янбашындаки кумюш саплы къамасындан, аякъларындаки къатранлы чызмаларындан башкъа бир шейи олмагъан. Бир шейсизге ким къыз берир? Къыз алмакъ ичюн джиез керек, джиез ичюн акъча керек. Я акъчаны лячин Асан къайдан алсын? Осьмюргибинде bogъaz

¹ Алим айдамакъ — XIX асырнынъ биринджи ярысында чар забитлери, мырза ве байларгъа къаршы амансыз куреш алыш баргъан халкъ къараманы

² Аванес агъа — Иван Константинович Айвазовский. О вакъытлары Кефеде яшагъан мешур рессам, къырымтатарлар онъа буюк урметтисен Аванес агъа дей эдилер

токълугъына чалышкъан, эки якъасы бир кельмеген¹, мал дегиль, чёп биле пейдаламагъан.

Бойдакъ Асаннынъ бахты мыйыкълары къарапа башлагъан соң юрьген. Геджелерден бириnde Алим айдамакъ оны Аванес агъанынъ эвине алып баргъан. Шу гедженинъ сабасында Лячин Асан Аванес агъанынъ къойларыны Къарабий яйлягъа алыш чыкъкъан. Демек, чобан олгъан.

Къарабий яйляны билесизми? Бильмесенъиз, динъленъиз. Къарабий яйля бинъ бир хасары олгъан ешиль бир чёллюктири. Янъылып адым аттынъмы, думп этип тюпсиз къуюгъа тюшерсинъ. Андан соң сени еди къат ерниң тюбюндөн тапсалар алсынлар. Я къобалары! Кирмеге — киресинъ, амма соңуна чыкъарым деп баш кестирме, башсыз къалырсынъ. Бузлу къобагъа яз чиллесинде кирежек олсанъ да, тонунъны алмагъа унутма, буз кесилирсинъ. Яйлянынъ уджуна да барма. Уджуна барып учурымдан ашагъы бакъсанъ, башынъ айланыр, чомпарлас атылып денъизге учкъанынъны дуймай къалырсынъ.

Ондан тек бизим деликъанлы къоркъмай эken. Яйлянынъ уджундаки тим-тик къаянынъ динка тёпесине чыкъа да, къаршысындаки денъизге бакъып, къавалыны чала эken. Эм ойле бир чала эken ки, денъиздеки балыкълар сув устюне чыкъып онынъ чалгъысыны динълей эkenлер.

Бу афатлы күнү де ойле япкъан. Эм бу кересинде тек бир балыкълар дегиль, къойлары да этрафына топланып устюне асылып къалгъанлар.

Диредиль-диредиль къавалым,
Фетта меним чобаным...

Лячин Асан зевкъ-сефанен чалгъан. Нечюн чалмасын, ярын Ораза байрамынынъ бириндже күнү, чобанлыгъына беш йыл толаджакъ. «Беш йыл толгъан күнү эвге кель, — деген Аванес агъа, — тойлугъы да, джиезлиги де менден олур».

Эвлери бар сув башында,
Бенълери бар сол къашында...

Эйвах-эй, беля деген шей бекленмеген тарафтап келе эken. Козьнен эсленмез къузгъунларны къанат давушларындан сезген Лячин Асан бу кересинде гъафлет къалгъан², уфукътан къопкъан туфанны эслемеген, чонки юрги яйляда дегиль, севген totайында эken. Асан totайынен эгленмекте олсун, бу тарафта кок къарагъан, денъиз

¹ эки якъасы бир кельмеген — пек фукъаре олгъан

² гъафлет къалгъан — дуймай къалгъан

сияргъан, къаранлыкъ чёккен. Бирден ойле бир афат къопты дейлер ки, ернен кок къарышкъан, ягъмур дегиль, таш ягъгъан...

Къойгъа нафиле къой демегенлер, пек ахмакъ бир махлюкътыр. Лячин Асан къойларыны учурымдан къувып айт-уйт эткендже, серке къой¹ сырымдан ашагъы юварлангъан. Серке деркеч, къой сюрюси де онынъ артындан кеткен. Козь ачтым-козь юмдым дегендже, беш юз къойдан эсер биле къалмагъан.

Языкъ санъа бекяр йигит... Тотайынъа да языкъ... Языкъ амма, тек бир языкъсынувдан не файда? Кимден ярдым, кимден имдат?..

О вакъыт дейлер, чобан Асан омюринде биринджи кере агълагъан. Эм ойле бир агълагъан ки, давушы толкъунларны да, коктеки гудюрдилерни де бастыргъан. Бастыргъан амма, ачкозъ

¹ серке къой — сюрюни алыш баргъан эркек къой

деньизге мерамет къайдан кельсин? Джаным-джаным къойларны балыкъларгъа аш эткен.

Бизим Лячин кене пайнозю къалгъан. Ыргъагъыны омузына урып, къавалыны къушагъына къыстырып, шорбаджысына келе. Шорбаджысы оны кесерми, ёкъса эки аягъыны бир чызмагъа сокъып Сибирьге айдармы, — не япса да акъкъы бар.

Азмы кеткен-чокъмы кеткен. Кефеге келип киргенде, орталыкъны козь къаранлыгъы багълагъан. Аванес агъанынъ босагъасындан атлайым дегенде, минареден мазиннинъ акъшам эзаны эшитильген. «Алла экбер, Алла экбер...». Балалар яйгъара къопарып эвлериине чапышкъанлар:

Мазин эзан окъуды,
Къатламалар къоқъуды...

Ораза битти. Ярын байрам, къуванышалар эбет... Э, ойле я, бирине байрам, бирине матем. Асангъа да матем...

— Хош кельдинъ! — деген Аванес агъа.

Я чобан Асан не десин?

— Бар эди, ёкъ олды, — деген чобан Асан, — беш юз къойдан бири де къалмады, учурымдан кеттилер. Тёлемеге не малым бар, не акъчам бар, тек джаным къалды, джанымны алынъыз.

— Чокъ меракълы шей! — деген Аванес агъа. — Къана, отурып бир къаве ич де, къойларнынъ учурымдан насыл учкъанларыны айтчы... Булут къайдан чыкъты?.. Кок сиярдымы?.. Я деньиз?.. Къойлар мунърештилерми?..

Аванес агъа акъыллы бир адам олса да, бу кересинде бир такъым мартавал шейлер¹ сорагъан. Эчки джан дердинде, къасап май дердинде, дей тургъанлар, бусы десенъ малыны да, майыны да унуткъан, тек бир анавы онъмагъыр хышымны² сорагъан. Сорагъан да, соравыны битирген соң:

— Бар, къардашым, джемаатнен байрам яп, — деген. — Бир афтадан келирсинъ.

«Байрам яп» экен! Эндилен соң Лячин Асангъа байрам къайда? Къопкъа кетти, къопкъанен йипи де къуюгъа кетти.

Кель заман, кет заман, арадан бир афта кечкен. Чобан Асан не аш ашагъан, не сув ичкен, не юкъу юкълагъан. Афтанынъ соңки куню башыны тёбен алыш, кене Аванес агъанынъ къарагалтысына кельген.

— Аванес агъа, чекиштирменъиз, тез-тез джезамны беринъиз, чыдап олмайым, — деген.

¹ мартавал шейлер — олмайджакъ шейлер

² онъмагъыр хышым — буюк феляket, баҳытсызлыкъ

— О да насыл джезадыр?.. Юрь, санъа косътереджек шейим бар. Экинджи къаткъа чыкъалар. Яп-ярыкъ, арман киби мейдан бир одагъа кирелер.

— Энди мына бу шейге бакъ, — деген Аванес агъа. Деген де, дивардаки пердени чекип алгъан.

Недир, дейсинъиз? Тылсым десем — тылсым дегиль, масал десем — масал дегиль. Валлаий, керчек шей! Анда Лячин Асан озы къойларыны, къойларнынъ арасында озюни коръген. Яйляны да, тим-тик къаяны да, сырымдан учкъан серкени де коръген.

— Ошаймы? — деген Аванес агъа.

— Тыпкъы озю! — деген Лячин Асан. — Амма къойлар къыбырдамайлар да?

— Бунъа ресим дерлер, — деген Аванес агъа.

Чобан Асан ресим деген шейни къайдан бильсин? Коръгенлери керчектир беллеген.

— Бу ресимни сенинъ айткъанларынъа коре ясадым, — деген Аванес агъа, — «Туфанда къалгъан къой сюрюси». Саттым. Саткъян парама беш юз къой алдым. Къойлар Джемалетдин байнынъ чайырындадыр. Истесень кене чобаным ол.

Къуванчындан чобан Асанынъ тили тутулгъан, дейлер. Тутулыр я! «Сагъ ол» биле айтамагъан.

Эй-эй, лаф бунынънен де битмеген. Аванес агъа джебинден бир десте чырышлы пара чыкъаргъан да, шатырдата-шатырдата чобаннынъ элине туттыргъан.

— Беш йыллыкъ элял заметинъ ичюн сагъ ол, къардашым, — деген.

Сонъ, насыл олсун да, Лячин Асан къуванчындан акъылыны чылдырмасын! Къапудан юрип дегиль де, учып чыкъты, дейлер. Эй-эй, дюньяда яхшы адамлар азмы я!

О вакъыттан соң афта кечкен, ай кечкен; яз да кечкен, кузь кельген. Кузъде, дейлер, Лячин Асан дёрт пара койден мусафир чагъырып, та Багъчасарайдан чалгъы тутып, балабан бир той яптыргъан. Тойда, дейлер, Алим айдамакъ къайтарма ойнагъан, Аванес агъа онъа зиль туткъан, дедем де шербет сюзген. Эм сюзген, эм ичкен, къурсагъы давулдай шишкен.

лячин — шайн (къуш); **мында:** Асанынъ лагъабы

имдат — къуртулув

хасар — топракъ ичинде буз толу чукъурлар

къузгъун — йыртыджы къара къуш

1. Лячин Асан кимге хызмет эткен?
2. Лячин Асанның тышкы корюнишини тасвир этинъиз?
3. Не себептен Лячин Асан фелякетке огърай?
4. Аванес агъаның «Туфанда къалгъан къой сююси» ресими Асангъа насыл тесир эте?
5. Аванес агъа Асаннен насыл акълаша?
6. Сиз Аванес агъаның арекетлерине насыл къыймет кесесиз?
7. Сиз къайсы рессамның сергисини зияret эттингиз? Насыл ресимлерни бегендинъиз?

Эчи джан дердинде, къасап май дердинде; къопкъа кетти, къопкъанен берабер иип де къуюгъа кетти аталар сёзлерини икяеде таптып, манааларны анълатынъыз.

Сиз белли рессамлардан кимлерни билесиз? Озюнъиз тасавур эткен туфан манзарасының ресимини яптынъыз.

Эвель-эзельден Къырымның адтайип, дюльбер, тылсымлы табиат манзарапары языджыларны эеджанландыргъан. Пек чокъ эсерлерде Къырымның дагълары, орманлары, къая, къобалары, сынъырсыз яйлялары, озенлери ве ярымаданы дөрт тарафтан сарып алгъан Къара деньиз манзарасы тасвирленгендер. Музейлерде, китапханелерде Къырымның чешит кошелерини, дюльбер манзарапарыны акс эткен ресимлер сергилерини зияret этесизми? Рессамлар Къырымның муджизевий табиатына севда олып, юзлернен ресимлер яраталар.

серги — нумайыш

зияret этmek — барып корымек

муджизевий — тылсымлы, адтайип

манзара — табиат левхасы

рессам — ресим яптыджы адам

Табиат манзарасы акъкъында

Бедиий эсерде табиат манзарасы муим ер ала. Манзара тасвирленген адиселернинь не вакъыт ве къайды олып кечкенини косытере. Энъ муими шунда ки, эсерде тасвирленген манзара языджының ве эдебий къараманнның дуйгъу, фикирлерини, арзу-истеклерини окъуйыджыгъа сездирмеге, тасавурында джанландырмагъа ярдым эте.

КЪЫРЫМТАТАР ЯЗЫДЖЫЛАРЫ БАЛАЛАР АКЪКЪЫНДА

АБЛЯКИМ ИЛЬМИЙ

(1887 – 1947)

Абляким Ильмий 1887 сенеси Багъчасарай районынынъ Эски-Эль коюнде Аджи Ариф эфендининъ къорантасында дөгъды. Башлангъыч ве орта мектепни Багъчасарайда битирди. Соңра Тюргиеде Истанбул окъув юртларында окъувыны девам этти.

1914 сенеси Абляким Ильмий Къырымгъа къайта ве оджалыкъ этип башлай. Бир къач вакъыт «Терджиман» газетасында чалыша.

Тюргиеде окъугъан вакътында Абляким Ильмий къырымтатар халкъынынъ тарихынен меракълана ве огърашып башлай. О, Тюргиеде чокъ муим малюмат топлай ве бу саада бильгилерини теренлештире.

1913 сенеси Абляким Ильмийнинъ «Терджиман» газетасында биринджи икяеси басылды. 20-нджи сенелери онынъ балалар акъкъында язгъан «Ачлыкъ хатирелери» повести ве «Къуртчу Бекирчик» серлевалы колемли икяеси нешир олунды. «Къуртчу Бекирчик» икяесинде осымюр Бекирчик акъкъында тасвирлене. Бу мераметли ве ишкир оғъланчыкъ мектепте яхшы окъуй, анасына эр вакъыт ярдым эте. Къомшулары къуртчу Амет эмджененин зенаатынен меракълана. Бекирчикте бу зенааткъа буюк авеслик дөгъя. О, Амет эмдженинъ ярдымынен гъайретнен огрене. Языджы Бекирининъ ишкир, мераметли, эдепли, гъайретли олгъаныны косытере.

Абляким Ильмий терен бильгили, истидатлы языджы эди. Лякин онъа яратыджылыгъыны девам этмек къысмет олмады. 1928 сенеси

Аблаким Ильмий акъсыз оларакъ миллетчиликте къабаатланып бефтан ерде тюрьмеге беш йылгъа къапатыла ве Сибирье ёлланыла. Муддети биткен сонъ Аблаким Ильмий севимли ватаны Къырымгъа къайтып оламай. Чокъ йыллар Украинада ишчи олып чалышмагъа меджбур ола. Соңра бир ёлларыны тапып Румыниягъа кете ве анда яшай ве иджат эте. 1947 сенеси Месджидие шеэринде вефат эте.

терджиман — терджиме этиджи

колемли — мында: чокъ саифели, балабан

муддет — бельгиленген вакъыт

миллетчи — озъ халкъыны севген ве къайгъыргъан инсан

КЪУРТЧУ БЕКИРЧИК

(икяе)
(къыскъарттылгъан)

I

Бекирлерниң къорантасы пек эскиден берли балкъурт къулланып кельген Амет акъай иле къомшу эди. Амет акъай джыйнакълы, дикъкъатлы ве ишинде меракълы бир адам эди. Коре-коре сорай, арай озъ ишининъ устасы олгъан эди. Онъя «балджы Амет» дер эдилер. О бу лагъапкъа ляйыкъ эди.

Балджы Аметниң къорантасы бир къадын, бир къоджадан ибарат эди. Оларның йигирми беш юва къурт иле ярым гектар азбар багъчасы бар эди.

О, азбарында алты чешит мейва аспар эди: эрте кираз, эрте къайсы, эрте шефтали, бера аллександра, бумажный ранет ве сынап алмасы. Оның багъчасындан бу чешитлерниң эр бириндөн йигирми бешер терек булуныр эди. О бу алты чешиттен бирини не денъиштирир, не оларның сайыларыны эксильтип арттырыр эди. Оның къурт ювалары да йигирми бешни кечmez эди. Артса, арткъаныны я сатар, я да бир доступна багъышлар эди. Балджы Амет къуртчулыкъыны беджерип япкъаны киби, багъчаджылыкъыны да беджерип япа эди.

Балджы Амет къуртчулыкъ ишлерини къадынына да ограткен эди. Амиде енге де къуртчулыкъыны, багъчаджылыкъыны пек гузель аньлай эди. О да балджы Аметдай пек уста ашлай, пек уста джия, пек уста толдура эди. Олар къоджа ве къары азбарда ве багъчада берабер эдилер. Шимди бакъарсынъ, эр экиси де бетликлерини

кийген, азбарда къурт юваларыны бақъалар, анда чалышалар. Шимди бақъасынъ, къолларында чапа, я да сепет багъча чапалай, я да мейва джыялар...

Амиде енге тыш хызметлерде къоджасына насыл хызмет этсе, балджы Амет акъай да онъя эв хызметлеринде шай ярдым этер эди. О, сырасы кельсе, софра къояр, джыяр, атеш якъар, хамур басар ве джаяр эди. Тек о савут ювмагъа севмез эди.

Олар экиси де чокъ сагълам адамлар эди. Балджы Амет элли яшына баскъан бир къарт экеч, чырайындан къан тамлай эди. Амиде енге де сагъламлыкъта, такъатта Амет акъайдан чокъ эксик дегиль эди.

джыйнакълы — тертипли

бетлик — балкъуртлар тишлемесин деп бетини къапаткъан маҳсус орьтю

1. Бекирчикнинъ къомшусы ким эди? Олар не иле огъраша эди?
2. Амет акъай насыл инсан эди? О, япкъан ишини насыл япа эди?
3. Амет акъай ве онынъ къадыны азбарларыны насыл тута эдилер? Бекирчик не ичюн оларгъа сукъланыр эди?

II

Оларда бала-чагъа ёкъ эди. Онынъ ичюн олмалы, бала пек севе эдилер. Балаларнынъ арасында да энъ зияде Бекирчикни севе тургъян эдилер. Бекирчик факъыр бир тул къадыннынъ огълу эди. Онынъ анасы артель багъасында чалыша эди. Бекирлернинъ къорантасы факъыр яшай эди. Иш заманларында эвде ялынъыз къалгъан Бекирчик мектептен къайткъан соңъ, чокъусы къомшулары балджы Амет агъанынъ азбарында эгленир эди. Олар да Бекирчиктен агъырланмаз, онъя эр заман кулер юзъ косътерир, оны кельген сайын баллы-ягълы локъумлар иле сыйлар ве ашатыр эдилер. Бекирчик оларнынъ эвинде олгъан боллукъыны корип сукъланыр ве иштен къайткъан анасына эки бир айттар эди.

— Ана, мен де балабан олсам, балджы Амет эмджеңдай къуртчу оладжагъым.

Бекирчик къуртчулукъында керчектен де меракълана эди. Бир къач керелер оны балкъурт талагъан эди. Онынъ башы-козю шишкин эди. Амет акъай Бекирчикни къурт талагъан сайын къадынына айта тургъян эди:

— Амиде, бизим къуртлар Бекирчикни кене пек талады, гъалиба, о энди бизим азбаргъя аякъ басмаз.

Бекирчик исе кене азбаргъя келир, къурт ювалары янына сокъулыр, оларның чалышкъанларыны бакъып отурып эди. Бу соң дефасында къуртлар бир къачы бирден Бекирчикниң пешине тюшкен, къувалай берип, оны зияде талагъан эди. О заман оны Амет акъай дүйіп, къуртларның зеэрли инелеринден зорнен къурттарғъан эди.

Ачувлы олмагъанда, къуртлар озъ ишлерinden башкъа ич бир шейге къулакъ асмаз, дзылдай-бзылдай чалышып турар эдилер. Ювалары акътарылса, акътарылып баллары алынса, олар къысылса, я да эзильсе, чокъ ачувлана турған эдилер. О заман олар къаршыларына не расткельсе, ким расткельсе, онъя уджюм эте эдилер.

тул — къоджасыз къалгъан къадын

боллукъ — барлықъ, яхшы яшайыш

экиде бир — кимерде

1. Бекир ве онынъ анасы насыл яшай эдилер?
2. Амет агъа ве Амиде енге Бекирчикни насыл къаршылай эдилер? Бекирчик не ичюн чокъусы вакътыны Амет акъайның азбарында кечире эди?
3. Бекирчик не ичюн къуртчу олмагъа истей эди?
4. Сиз Амет акъай ве Амиде енгенинъ Бекирчикнен достлугъына насыл бакъасынъыз? Бу инсанларгъа насыл къыймет кесесинъиз?

III

Бу соң таланмадан, Бекирчик озю де къоркъкъан эди. Заты балджы Амет акъай, о къоркъмаса биле, оны къурт азбарында быракъмай эди. Бекирчикниң гонълю кене джоша, оларның чалышкъанларыны сейир этмек истей эди.

— Шимди не япмалы?

Эвель не япмалы да, оларның янына бармалы? Я даа о юваларның ичлеринде не бар. Бекирчик оларны да даа арув коралмагъан эди. Олар ювада насыл яшай, насыл чалыша экенлер? О буларны корымеге, корип оғренмеге де истей эди. Онъя мурадына ирмек¹ ичюн, бир бетлик этмек керек эди. Ондай бир бетлик олса, о,

¹ мурадына ирмек — истегини ерине кетирмек

къуртлардан озюни къоруяджакъ эди. Амма оны къайдан алмалы? О бу акъта меракъле тюшонди, тюшонди — акълына бетлик япмакъ кельди.

Бекирчик бу тюшондже иле дөгъру Амиде енгенинъ эвине барды. Бекирчик оларнынъ эвине озы эвлерида кирип чыкъа эди. О заман Амет акъай эвде ёкъ эди. Амиде енге атеш тутандырып отура эди. Бекирчик софагъа козь ташлады. Оларнынъ бетликлери софада мыхта иловли тура эди. Бирини алды, чевирип-чевирип бакъты, гузельдже бакъты ве кене ерине ильди. Сонъра Амиде енгеден сорады:

— Къуртларны не вакъыт бакъаджакъсынъыз я, Амиде дудум?

О, Амиде енгеге «дудум», ве Амет акъайгъа да «эмдже» дей эди.

— Кене семирежегинъ келеми? — кулюмсирап сорады Амиде енге.

— Энди мен оларгъа озюмни тишлетмем, — сарсылмаз бир къанаатле джевапланды Бекирчик.

Бу арада эвге кельген Амет акъай Бекирни корип онъа такъыла¹:

— Ола, Бекир, насыл олды да, сен къоркъмайып мында кельдинъ? Мен сени энди бизим азбар олгъан якъкъа биле бакъмагъа къоркъар беллеген эдим. Аферин, аферин, сен кене чокъ батыр экенсинъ, Бекир!

— Э... сиз де пек къопайманъыз. Батыр олсанъыз, къуртларны бетлиksiz бакъчыныз, бакъайым.... бетлигим олса, мен де къоркъмам.

— Догъру айтасынъ, Бекир, бетлик олмаса, олар кимсенинъ хатырыны саймаз.

— Эй, сен базаргъа бир баргъанда, онъа да бир бетлик алып кельчи, — деди Амиде енге.

— Мен бетлигин чаресини озюм тапарым, — деди Бекир къанаатле.

— Тек сиз манъа къорт юваларынынъ ичини косътереджегинъизге сёз беринъиз.

— Бакъчы, бакъчы, сен мынавы эрифке, о къадар яман тонанды да, кене къорт мерагъы сёнмеген! — деп, шашты онъа Амет акъай.

— О да балджы оладжакъ, коресинъ!

— Бекир, сен бизим зенаатны тутып алма! — деп эришти Балджы Амет Бекирге ве анълатты. — Айса, ярын къушлыкъта кель де, мен санъа юваларнынъ ичлерини де ачып косътерейим. Амиде дудунъ санъа бетликни берир. Берирсинъми, Амиде?

— Яхшы даа, — разы олды Амиде енге.

Бекирчик къувана-къувана эвлериине къайтты.

¹ онъа такъыла — онъа эрише

арув — яхшы

къоруяджакъ — къорчалайджакъ, сакълайджакъ

къанаатле — эминлиkle

1. Балкъуртлар Бекирни пек мушкюль талагъан сонъ биле, онынъ къуртларгъа мерагты сёнмеди. Аксине, о даа зияде джошты ве авесленди. Не ичюн?

2. Бекирчик балкъуртларнынъ чалышкъанларыны огремек ичюн, не япмагъа къарап этти?

3. Амет акъай Бекирнинъ мерагъына ве авеслигине насыл бакъты? Олар арасында насыл субетлерни саналаштырынъыз.

Амет акъай, Амиде енге ве Бекир арасындаки субетлерни саналаштырынъыз.

IV

Бекирчик эвге кельди. Анасынынъ эски марамасыны хатырлап, оны къыдырып тапты. Ондан бир къарыш кенълигинде бир парча кесип алды. Сонъра озюнинъ эски кольмегини хатырлады. Оны да козь къарапле кести, бичти, ине ве йип тапыштырып, ондан озюне бетлик тикти. Онъя тал чубукъларындан учь дане де къыршав ясал пекитти.

Мына санъа бир бетлик олды чыкъты.

Бекирчик бир къач saatлер оғърашып ясадыгъы бетликни башына кийди, кузьгүгө бакъты, чокъ яхшы олгъан.

— Амет эмдже базардан манъа бетлик кетиреджек олып турсун, мен оны япып азырладым, — деди Бекир озъ-озюне.

Онынъ акълына шу арада анасынынъ марамасы тюшти ве къасеветленди:

— Бу иш битти амма, анам не айтыр экен? Онынъ марамасы токъалланды, ёкъса...

Бекирчик бир талайлар¹ тюшюнип, анасына да къаршылыкъ азырлады: «Онынъ марамасы пек узун эди. Онынъ уджлары эр ерге илише бере тургъан эди. Шимди даа яхшы — анам раатча юрер. Оны о, бельки де, эслеп де отурмаз».

О бойле кузьгю къаршысында мырылданып тургъанда, анасы келе, шаша. Бекирчик де оны корип абдырай:

— Бу не къияфеттир... сен бир тюрлю олдынъмы шу? — деп, шашып сорай анасы.

¹ бир талайлар — бир къач вакъыт

— Бир тюрлю олмадым, анам, къуртчу олдым, къуртчу!

— Башына джарты бир бетлик кечирмекле киши къуртчу оламы...

Къуртчу оладжакъ олам десе...

— Шай, шай анам! Къуртчу оладжакъ олам.

— Я бетликни къайдан алдынъ? — деп, сорады шубеленип анасы.

— Озюм такъыштырып ясадым.

— Къайдан такъыштырдынъ? Гъалиба, меним марамамы чонтукъладынъ...

Бекирчик анасына меселени олгъаныдай, тюшюнгенидай аньлатты. Амет эмдженинъ онъа юваларнынъ ичини косътереджегини айтты.

Анасы онъа мараманы чонтукълагъаны ичюн дарылмады. О бугунъ иштен пек зевкъланып къайткъан эди. Оларнынъ артель бағъчаларында эвельден балкъурт къулланыла экен. Балкъуртлар

шимди гъайып олса да, магъазда чокътан-чокъ къурт ювалары ята экен. Кечен йыл, яз айы башларындан оларның багъчасына номай бир огъул¹ къонгъан ве артель аркъадашлардан бири о заман бу огъулны тутып, бир ювагъа къойгъан экен. Къурт гузель къышлагъан. Баарьге къавий бир юва къурт олып чыкъкъан. Артельниң бугуньки топлашувында оның лакъырдысы да олгъан. Артель отарның эвельки балджылыгъыны тирильтмени къозгъагъанлар. Тек яхши бир къуртчу керек. О да олса, иш ёнейджек кетеджек.

О, Бекирчигини бетликли корыгенде, бутюн буларны фикирден кечирип, оның бу авеслигини еринде тапып² къуванды.

— Бу бетлик санъа шимдилик олып туарар. Ара тапкъанда, мен санъа башкъасыны тикерим. Сен Амет эмджеңи якъасындан быракъма. О зенааты оғрен де, биз сени артельге алып, артель къуртчусы япармыз.

къыршав — алкъа

токъалланды — мында: къыскъартылды

къяяфет — тышкъы корюниш

чонтуқъ — къыскъа

номай — пек чокъ

огъул — айырылып чыкъкъан балкъурт къорантасы

1. Бекир бетликни неден ве насыл тақъыштырып япты?
2. Бетлик азыр олгъан сонъ Бекир не ичюн къасеветленди? О, анасына насыл джевал азырлады?
3. Не ичюн анасы Бекирге дарылмады? Анасы Бекирге насыл насиат берди?

V

Бекирчик айланыр куню³ къушлыкътан сонъра, бетлигини башына кечирип, дөгъру Амет акъайларның къурт азбарына атлады. Олар, о заман къадын ве къоджа бетликлери башларында къурт юваларыны акътарып, баарьлик козъден кечире эдилер.

Амет акъай узакътан Бекирчикни бетликли корип зевкъланды:

— Кель, бакъайым, яш къуртчу, якъын кель!

Бекирчик джесаретленди. Дөгъру оларның янына барды.

Къуртлар Амет агъянның ве Амиде енгенинъ башларында

¹ номай бир огъул — пек чокъ балкъурту олгъан огъул

² авеслигини еринде тапып — авеслигини дөгъру сайып

³ айланыр куню — эртеси куню

үйрюльше, къолларына къонса да, тишлемей эдилер. Бу арада бир къурт вызылдал келип Бекирчикнин къолуна да къонды. Къолуна къонгъанда — абдырап, къолуны силькти. Онынъ бу арекети Амет акъайнынъ козюне чалынгъаны иле о, багъырды:

— Шай этме! Сакъын, къыбырдама!

Бекирчик бу тенбиден сонъ, къол силькмеден вазгече де, къурт ачувланды, оны шу ачувлө инеледи.

— Бекир, инесини чек ал да, сонъ софада сирке вардыр, ал да, къолунъя якъ, — деп Амиде енге онъя ёлны огретти ве Бекирчик де онынъ дегенидай этип къайтып кельди.

— Сакъын-сакъын бир даа шай балалыкъ этме! — тенбиледи Амет акъай къайта баштан. — Къурт ачувланса, къайда къачсанъ, къувалап тишлер. Бакъ, къолумда къач данеси джуре!

Бекирчик оны озю де, кельгениле эслеген эди. О озъ абдыравукълыгъындан озю де утанды ве:

— Эмдже, мен энди шай этmem! — деди.

— Шай этмесенъ, эм таланмазсынъ, эм къуртлары дарылтмазсынъ.

Амиде енге меселени яраштырды:

— Къурт таласа, огъургъя, яхши дей тургъанлар. Санъя, анълашыла, Бекир, къурт джуреджек¹...

— Сен, Бекир, — ондай лафларгъа къулакъ асма. Къуртын джурмеген кишиси олмаз. Тек оны бакъмагъа бильмек керек. Иште къусур этmemек керек². Сен оны истесенъ, оджанъдан да сорап бакъ. О да шай айтыр.

— Шай, эмдже, шай, оджам да шай анълата тургъан.

— Булар бир эди, эки олдылар, — Амиде енге къоджасынынъ фикирине къошуулмай, — сен, гъарип, энди бир шейге инанмай башладынъ...

— Мен сендай оладжакъ-олмайджакъ шейге инанмам. Энди вакъыт олмадымы я, сен о иши битирип, бир къаве пиширсенъ, даа яхши эттер эдинъ.

— Арув я, даа атеш де сёнмегендир, бельки.

Амиде енге эвге къаве азырламакъ ичюн кетти. Бекирчик ве Амет акъай тек-тюк чечеклемеге башлагъан балабан бир кираз тереги тюбюнде топракъ устюне тёшелип отурдылар. Амет акъай сигарыны сарды, якъты. Ве сонъра Бекирчикле лаф да башлады:

— Демек сен, къуртчулыгъы огренмек истейсинъ, ойлеми?

— Огретсенъиз огрендежегим.

¹ къурт джуреджек — яхши къуртчы оладжакъ

² къусур этmemек керек — къуртларгъа заар кетирмемек керек

— Я сен меним башымы кутсынъ, кутсынъ де, соңъ безип ташларсынъ...

— Сиз огретмектен безмесенъиз, мен огренмектен безмем.

— Мен башласам, дёге-дёге огretиrim.

— Оджам бизге ойнай-куле огрете, биз де ойнай-куле огренемиз.

— Айса, биз де шай этермиз даа. Мен корем, сенде авес вар. Къуртлар сени бир къач кере тишледи. Сени бу авесликтен айырып оламадылар. Демек, сенде авес зияде. Келип-кечкен авеслерден дегиль. Мен бу койде он йылдан бери къуртчулукъ этем, бир эрифнинъ баласы келип де, менден бу зенааты огрен-мек истемеди. Бу яхшы зенааттыр, балам.

— Мен де сизге ярдым этерим.

— О да арув амма, сен бизде шимди не япып олурсынъ? Унутмайып да, балабан олгъян соңъ япсанъ бильмем...

Оларнынъ бу лакъырдыларыны табакъле къаве кетирип кельген Амиде енге узакътан эшитип, лафкъа къошула:

— Бекир, этем десе, ярдымы токъунмайджакъ баламы? О бизге чешмедин сув кетирсе, ана санъа балабан ярдым...

— О меним элимден келир, — деп разы олды Бекирчик.

— Шай даа... уфакъ фискичилернен куныгэ эки ёл сув кетирсенъ, бизге етишир.

— Я ананъ разы олурмы экен? — деп, сорады Амет акъай.

— Манъа анам, чокъ ойнасам, дарыла. Не япсам — япайым, чалышсам — о зевкълана.

— Шай даа, онъа дарылгъан киши оламы, зенаат огрендежек. Биз онъа огъул вакътында бир огъул адайыкъ, эй! — Амиде енге къуванды. Бекирчик де бу баҳшышкъа севинип созды:

— Айса, мен сизге ара-сыра одун да кесерим.

— Коръдинъми, Бекир, — деди Амет акъай эришип. — Энди сенинъ ишинъ бир джорукъ олды. Мен де, айса санъа керестеси-ни берерим, косьтеририм де, огъулынъя юва япып азырларсынъ, ве къуртчулукъка кереги къадар дюльгерлик огренирсинъ. Энди биз сёз кестик¹. Шимди, Амиде, сен къавелерни къой да, бирер маҳрадж къавеси ичейик. Соңъ, Бекир, мен санъа бир де къуртчулукъ масалы айтырым.

сирке — *rusca*: уксус

кересте — ишленген агъач

дюльгер — агъач ишлер устасы

маҳрадж — яхшы ишни алғышлав

¹ сёз кестик — бири-биримизге сёз бердик, бир фикирге кельдик

1. Бекирчик япқын бетлигини башына кийген сонъ къуртлар янында озюни насыл тута?
2. Амет акъай Бекирчикке насыл насиатлар бере? Оны насыл тенбилий?
3. Азбарда Амет акъай ве Бекирчик не акъкъында субет-лешелер?

Амет акъай ве Амиде енге Бекирчикке насыл бакъалар? Олар насыл инсан олгъанларыны коремиз? Сиз ойле меракълы ве мераметли адамларны билесизми?

VI

- А-на, балам, иш бойле ола. Сен шимди къач яшынъдасынъ? 12-де барсынъмы?
- Октябрь айы кельсе, 12-те айланаджагъым.
- Шимдиден башлап яваш-яваш азырлансанъ, 25 яшынъа къадар сен де къуртлы, багъчалы бир адам олурсынъ.
- Меним бундай балабан тереклерим, бу къадар чокъ къуртым не вакъыт оладжакъ!..
- Сен осип етишкенджек, багъча да етишир. Къурт да азбарынъа сыгъмаз.
- Къурт юваларыны бакъайыкъымы, эмдже?
- Биз сенинъле оларнынъ астындан кирер, устюнден чыкъармыз. Шимди сен бакъ, о ювалар эп джайыкъ тизильгенлер. Сантырачлап¹ къоюлгъанлар. Ольчеп бакъсанъ да, анъларсынъ, оларнынъ сыра аралары да, юва аралары да учер метродыр...
- Мен метромы кетирип ольчеп бакъарым оны, — деди Бекирчик,
- кетирип бакъайым, эмдже? Менде метро вар, озюм ясадым.
- Оны сен башкъя вакъыткъя ташла да, шимди тюшюн, ювалар не ичюн шай сийрек тизиле?

Бекир тюшюнди ве акълына шу джевап кельди:

- Бир-бирине якъын къоюлса, ашыкъып башкъасынынъ ювасына кирединдер даа?
 - Э, кирсе не ола? — о да къурт, бу да къурт... эп бир дегильми?
- Бекирчик кене тюшюнди, амма келишикли бир джевап тапалмады. Амет акъай озю анълатты.
- Балкъурт къарындаждай, бош вакъыт кечирмени ич севmez. Олар бутюн яз, марттан башлап, сентябрь сонъларына къадар чалыша, къышкъя азырланалар. Эгер багъда, багъчада тапмасалар,

¹ сантырачлап — шахмат тахтасы киби сыралап

сонъ хырсызлыкъя башлайлар. Бир-бирининъ юvasына далып бал хырсызлайлар.

— Бакъчы сен, о ярамазлар, — деди Бекирчик шашып — айса, олар да хырсыз экенлер даа...

— Эм де гизли хырсыз дегиль... ачыкътан ачыкъя, купекуньдюз ювагъя далып, тутып алгъан хырсыз! Эгер къуртчу ачыкъ ағызы олса¹, онынъ къурт азбарындан хырсызлыкъ ве къавгъя бир кунь эксик олмаз.

— Я манъя багъышлайджакъ оғъулынъызы да ярамаз бир къурт келип таласа, не япармыз экен, эмдже? — сорады Бекирчик къасеветленип.

— Мукъайт олурмыз, талатмамыз, — Амет акъай ишанчлы бир эда иле айтты.

— Я оны къайдан дуярмыз? Онъя не чаре олур экен?

— Меним къурт азбарымда ондай балабан къавгъалар, хырсызлыкълар олмаз ве олмады да...

Айткъаны дайын, онынъ азбарында ондай хырсызлыкълар олмай эди.

Амет акъай онынъ оғюни аладжакъ тедбирлерни биле ве япа эди. Онынъ ювалары бир-бириндөн авлакъ эди.

Амет акъай юваларны ачкъанда, бакъкъанда мукъайт ола, керек ишлерни япа, юва кенарларында балавуз парчалары къалдырмай. Бал тамлатмай, темиз тута эди.

Амет акъай Бекирчикке буларны, къуртчулукъынъ бундай алларыны анълатып айтты.

— Отъулым олса, мен де шай этерим, э, эмдже?

— Айса, шай этмесенъ, къурт да яшамаз, къуртчу да оламазсынъ.

— Я, эмдже, меним оғъулым не вакъыт оладжакъ я?

— Бугунь не куню шу?

— Джума куню.

— Айнынъ къачы?

— Апрельнинъ он беши.

— Айса, оғъул бир айдан, майыс орталарында чыкъя башлар ве ильки оғъул сенинъ олур, Бекир.

 джайыкъ — бир-бириндөн авлакъ, сийрек

тедбир — иш, чаре, арекет

¹ ачыкъ ағызы олса — *мында*: керек ишни озь вакътында этмесе

1. Амет акъай Бекирчикке къуртчулукъынъ насыл инджелик-лери акъкъында икяе этти?
2. Яхшы къуртчу олмакъ ичюн нелерни бильмек керек? Насыл чалышмакъ керек?
3. Бекир Амет акъайнынъ насиатлары, тенбилиерине насыл бакъа? Бекир Амет акъайдан нелерни огренди?

VII

— Бекирчик! Бекир, къайдасынъ? Кельчи мында! — балджы Аметтинъ къаба давушы Бекирчикни агъыр тюшүнджеден къуртарды.

— Шу будакъъа бакъы бир!

Бекирчик джалп этип бакъса, не коръсюн? Алма терегининъ будагъында когерген бир балабан салкъым юзюм шекилинде бир оба къурт асылып туралып!

— Бекир, мына къардашым, — бу сенинъ огъулынъ оладжакъ. Бахтынъа яхшы бир огъул чыкъты.

— Ювагъа къапайыкъмы, эмдже? — Бекирчик абдырап сорады.

— Эбет, эбет къапатмакъ керек. Ал да кель, ювасыны такъыштырайыкъ, — деп, багъырды Амет акъай Бекирчикни артындан.

— Огъул къапкъаныны да унутмат!

Бекирчик ель-епелек огъул къапкъаныны кетирди. Амет акъай онынъ къапагъыны ачып, огъул къонгъан будакъынъ астына дөгъру тутты да, будагъыны къуветле силькти. О балабан салкъым къурт будакътан узюлип къапкъан ичине тюшти. Къуртлар аман къапкъаныны аркъалыгъы артына пекитильген балавузларгъа сарылмагъа башладылар. О заман Амет акъай къапкъаны баш ашагъы чевирди де, кене де о будакъъа асты. Бундан макъсат шу сарсынты арасында дагъылгъан къуртларны да къапкъангъа топламакъ эди.

— Айды, олар топлана турсунлар, биз барып юваны азырлап, ерине ерлештирийик.

Амет акъай юванынъ ичине бир дане солакълы, беш дане бош черчиве ерлештириди, сонъра Бекирчикке:

— Энди юва да азыр. Бар огъулынъны кетир де ерлештирийик! Мукъайт тут, сарсылмасын!

Бекирчик огъулны кетирди. Амет акъай онынъ къолундан огъулны алышп, юванынъ огюнде тёшевличувал устюне къуветле силькти. Сонъра о, бинълердже къуртнынъ ичинден ананы сайлап, оны къанатчыкъларындан тутып, юванынъ къонағындан сокъты.

Ичери киргенлеринден сонъра, ана юваны бегенсө керек, «тюй, тюй, тюй» деп йырлап къуртларны ювагъя чагъырды. Бу сесни эшиткени киби, къуртлар ювагъя толдулар.

Олар къуртларның ерлешип ювагъя толушкъанлырыны сейир эткенде, Амет акъай деди:

— Огъулның машалласы бар. Йыл къургъакъ кельмесе, Бекир, бу оғыул санъа 10 кило къадар бал да топлар.

— Эмдже... айса, меним балым да оладжакъмы?! — Бекирчик тааджипленип сорады.

— Олур, Бекир, олур, — ишанч иле текrar этти Амет акъай.

— Юванъ ёкъ эди — олды. Огъулның ёкъ эди — олды. Балынъ да олур. Яваш-яваш эписи олур.

Койде Бекирчиктен башкъа огъулы олгъан бала ёкъ эди. Къуртчулукъ япмагъа башлагъан балалардан ильки — Бекирчик эди. Бекирчикнинь де огъулы бар эди.

Бекирчик бу йыл огъулындан он кило бал алса, онынъ он рублелик келири бар демек. О, балынынъ ярысыны къышлыкъ сакъласа, ярысыны сата биледжек эди. Бекирчик о акъчанынъ ярысыны сакълап, ярысына китап алса, онынъ да китаплары оладжакъ эди.

Шу дакъъаларда онынъ хатрына келип кечкен шундай тюшюнджелер эди ки, оны джоштургъан, къувандыргъан ве эмджесининь бойнуна сарылып къуванчлы козъяшлары акъытмагъа меджбур эткен эди...

когерген — мавылашкъан, мораргъан

ель-епелек — тез-тез, чапа-чапа

черчиве — *ruscha:* рама

солакълы — балы олгъан черчиве

къургъакъ — къуру, ягъмурсыз

1. Балкъуртлар юваларындан огъулны йылнынъ къайсы мевсимиnde чыкъаралар? Огъул ювадан насыл чыкъа?

2. Амет акъай огъулны насыл тутып ювагъа ерлештириди? Бекирчик онъа насыл ярдым этти?

3. Огъулы олгъан сонъ Бекирчикнинъ акъылына насыл фикирлер келе? О нелерни арз этте?

4. Бекирнинъ гонълюнде Амет акъайгъа ве Амиде аптеге насыл дуйгъулар догъа? Оларнынъ арекетлерине сиз насыл къыйимет кесесинъиз? Олар насыл инсанлар?

Умумий вазифелер:

1. «Къуртчу Бекирчик» икяесини окъугъан сонъ эр бир къысмына серлевалар къюонъыз ве дефтеринъизге язынъыз.

2. Бекирнинъ мераметлиги, ишкирлиги, зенааткъа мерагъы, авеслигини косытерген парчаларны айры окъуп чыкъынъыз ве озюнъиз ичюн нетидже чыкъарынъыз.

Зенаат — алтын билезликтир деген мевзуда беян язынъыз. Сонъра беянларгъа эсасланып сыныфынъызда субет кечиринъиз.

Сиз насыл зенаатларгъа авесленесиз? Шимди эвде, азбараңызыда ана-бабаларынъызгъа насыл ярдым этесиз? Нелерни оғренесиз? Сыныфынъызыда чешит зенаатлар акъкъында субетлер кечиресизми? Яшагъан еринъизде меракълы зенаат саиплери бармы? Оларнен корюшувлер, субетлер кечиресизми?

Балкъурткъа таланмай, бал асралмаз.

Унерли къолда берекет бар.

Баба унери балағъа мирас.

Зенаатсыз адам — мейvasыз теректир.

Унерсизге дюнъя тар.

Зенаат — инсанның байлыгъы.

Монолог ве диалог акъкъында

Монолог ве диалог сёзлери грек тилинден алынгъан. монолог сёзю эки къысымдан ибарттири. **Монос** — бир, **логос** — сёз, нутукъ. Демек, **монолог** — **бу бир адамның нуткъу**. **Бедий эсерде бир иштиракчи шахысның озь-озюне я да янында булунмагъан шахысларгъа айткъан нуткъуна монолог дейлер.** Диалог сёзю де эки къысымдан ибарттири. **Диа** — эки, **логос** — нутукъ. Демек, **диалог эки адам арасындаки лакъырдысы демектир.** **Бедий эсерде эки ве экиден зияде иштиракчи шахыс арасындаки лакъырдыгъа диалог дейлер.**

Монолог ве диалог чокъ эсерлерде расткеле. Санада ойналгъан эсерлер исе монолог ве диалог шеклинде язылалар. «Къуртчу Бекирчик» икяесиндеки диалогларны сыныфта роллерге болип окъунъыз.

ИБРАИМ ПАШИ

(1918 – 2008)

Ибраим Къуртумер огълу Паши 1918 сенеси Алушта районынъ Тувакъ коюнде койлю къорантасында дөгъды. Тувакъ кою Къырымнынъ энъ дюльбер кошелерининъ биринде ерлешкен. Ялы боюнынъ ярашыкълы манзарасы, ешиллик ичинде комюльген дагълар, къоджаман къаялар Ибраимнинъ хатырасында, козю огунде эбедий сакъланып къалдылар. Сюргюнликте чокъ йыллар тувгъан коюнинъ, Къырымнынъ асретлигини чекип яшады, озюнинъ эсерлеринде Къырымнынъ аджайип табиат левхаларыны тасвир этти.

Ибраим Паши орта мектепни битирген сонъ Къырым девлет педагогика институтынынъ къырымтатар тили ве эдебияты болюгине кирди. Лякин агъыр хасталанғыдан себеп, институтны битирип оламады. Онынъ биринджи макъалелери район газетасында 1936 сенеси басылды. Биринджи икяеси исе 1939 сенеси шу газетада нешир этильди.

1944 сенеси Ибраим Паши къырымтатар халкъынен берабер сюргюн олунды. О, Озъбекистанда яшады ве яратыджылыгъыны девам этти. Бу девирде Ибраим Паши чокъ очерклер, икяе ве повестьлер язды. Языджы озюнинъ икяелеринде балалар омюринден муим ве зевкълы адиселер, арекетлерни тасвир этти.

эбедий — омюрлик, омюрининъ сонъуна къадар

къоджаман — пек балабан

нешир этильди — басылыш чыкъты

ФЫНДЫКЪ ДЖЫЙГЪАНДА

(икяе)

I

Ашир меним энъ якъын достум. Мен онынънен бир сыныфта окъуй ве бир раледе отурам. Эвлеримиз къыр тёпесинде, ян-янашадыр. Бир де биримиз олмасакъ, аш биле ашамаймыз. Дерслеримизни де бирге азырлаймыз. Аширнинъ башы эсаптан чакъа¹, манъа ярдым эте. Ойнамагъа кельгенде де шай, бирге ойнай, бир чанада таямыз.

Бугунь эрте яттым. Саба танъда турмакъ керек. Бойле вакъытларда да козюме юкъу кирмей. Чокъ раатсызланым. Сагъыма-солума айлана берем. Хораз къычыргъанда, аякъта олам. Яваштан Аширнинъ омузындан тартам ве:

— Тур, кетмек керек, — дейим.

Кой тынч, эр кес татлы юкъуда. Тынчлыкъны копеклернинъ, хоразларнынъ отькюр сеси боза. Гедженинъ къаранлыкъ пердеси котериле башлай. Та узакъта Къара-Тав дагъларынынъ кольгеси корюне. Тюрлю къоқъулар кетирген хафиф яз ели юзюмизни сыйрап кече. Биз кокреклеримизни ачып, ельге къаршы кетемиз.

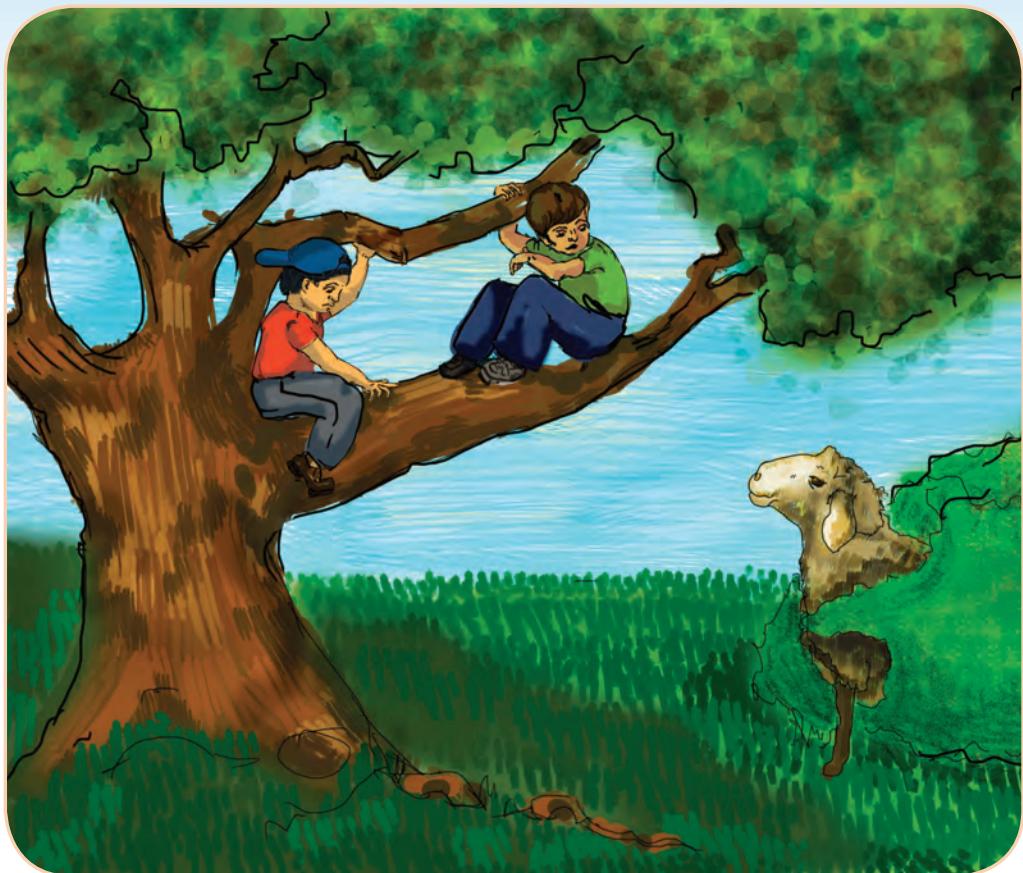
Бу сефер де кунеш къызарып, дагъайым деп тургъанда, дагъыга келип еттик. Салкъын чокъракъ башында отурдыкъ. Отъмеклеримизни сарымсакълап, сувгъа батырып-батырып ашадыкъ. Башымызнынъ тёпесинде джайрап яткан гурь терекнинъ япракълары ель эскен сайын шувулдай. Бираз раатлангъан сонъ, турып орман бою кеттик. Фындыкъ тереклери янында келип токътадыкъ. Тереклерде фындыкъ чокъ эди. Башта ерге салынгъан пытакъларындан джыйдышкъ, сонъ терекке тырмаштыкъ.

Ашагъыдан, «Танъ» колхозынынъ тарлаларындан, тракторларнынъ хош сеслери келе. Мен экиндже пытакъкъа алмаштым. Эки балабан таш арасындан манъа бакъып тургъан кийикнинъ джам киби парылдагъан козълерини эследим. Башымда сачларым тикленди, къоркътым. Къоркъкъанымны Ашир дуйса керек:

— Не коръдинъ, йыланмы? — деп сорады.

— Ёкъ, къашкъыр, — дедим мен ве къолумнен ишарет этип, косътердим.

¹ башы эсаптан чакъа — эсапны яхшы анълай

Ашир индемеди. Кульди.

— О къашкъыр дегиль, къочкъар, — деди.

Мен диккъатнен бакътым. Япракълар арасындан онынъ бойнузларыны, беяз бурнуны эследим. Ичиме джаным кельген киби олды.¹

Торбаларымызны терекниң гурь пытакълары арасында багълап, ерге тюштик. Бизим якъын баргъанымызны корыген къочкъар, ерни тепе башлады. О якъ, бу якъ фырлангъан козьлеринде теляш, къоркъу бар эди. О артына чекилип, сарп къаягъа даянды. Онъа къачмагъа ер ёкъ эди. Ашир къолунда азыр туткъан йипниң алкъасыны къочкъарның бойнузларына кечирди. О, буны апансыздан, буюк бир чеберликнен япты. Къоркъудан сескенген айван бойнұны бурды, арт аякълары устюне турмагъа ынтыларакъ, тәпеге атылды. Соң, Аширни сюйреклеп, дагъ бою тартып кетти.

¹ ичиме джаным кельген киби олды — джанландым, тынчландым

Ачыкъ чименлик ерге келип чыкъқъанда, Ашир йыкъылды. Лякин йипни ташламады. О, беш-он метр къурсакъ устюнде сюйрекленди. Чапып оларның янына бардым. Аширнинъ къолундан йипни алып терекке сардым. Инат къочкъар бирден токтталды. Ашир аякъкъа турып, асабийликнен манъа бакъты. Штанының тизлери, кольмегининъ тирсеклери йыртылгъан, сыйдырылгъан тенинден къан акъа эди. Зор-белянен чокъракъ башына еттик.

Къочкъарның аякъларыны багълап, ерге яткъыздыкъ. О, теренден нефес ала ве къоркъу толу козьлеринен бизге бакъа эди. Кенъ, балабан къуйругъындаки яра къуртламагъа башлагъан. Ашир агъачтан къуртлавуч ясады. Къуртларны бирер-бирер темизледи. Салкъын сувнен яраны ювды. Къайдандыр йымшакъ, беяз таш кетирди. Оны тюйди.

— Нафталин олмагъанда, — деди о, — бабам бу ташның тозуны яра устюне сепе тургъан эди.

Бираzdан соңъ ёлумызны девам эттик. Къочкъар эп инатлыкъ этти. Ёлумыз ташлар, дерелер ичинден отип кете эди. Йипни тартатарта авучларымызның ичи къызыарып, къан къускъан эди. Мен бу эзиетке чыдаялмадым.

— Етер, энди тутмайджам, барсын кете берсин. Къой сюрюсими озю тапар, — дедим.

Ашир манъа тикильди. Юзунде эеджан, кин бар эди.

— Батырлыгъынъ бу эдими? — деди. Мен шашмаладым. Демек, къоркъакъым... Ёкъ, мумкцион дегиль. Аркъадашларым буны эшилселер, «бакъса о къоркъакъъ» деп, айтмазлармы? Мен оларның козюне насыл корюнирим?

Тенимде къырмыскъа кезген киби олды. Йипке къавийдже япыштым. Ёрулгъанымны, къолларымның сызлагъаныны унуттым. Огге ынтылып:

— Айды, юрь кетейик, — дедим Аширге. О, йипни къолумдан тартып аладжакъ олды. Лякин бермедим.

Чокъ кечмедин, къыр тёпесине келип чыкътыкъ. Огде юксек дагълар джайрап ята эди. Къайдандыр чанъ сеси эшитильди. Орманлыкъта къой сюрюси корюнди. Сырлы, къара, семиз копеклер улып бизге таба чаптылар. Бу арада башына къара къалпакъ кийген, чалманлы, къолунда ыргъагъы олгъан чобан пейда олды. Мен оны бизге якъын кельген соңъ таныдым. Коюмизнинъ айтувлы чобаны Раим агъа эди. О севингенинден кульди ве:

— Сабадан берли оны къыдырып юре эдим, чокъ сагъ олунъыз,

балалырым, аферин сизге, — деп бизни бирер-бирер къучакълап опти.

Орталыкъкъа акъшам къаранлыгъы чёккенде¹, буюк бир шадлыкънен ве аркъамызда бирер торбачыкъ фындыкънен эвге къайттыкъ.

тена — тынч, кимсесиз

хафиф — енгиль

сарп — тёпеге догъру

чименлик — от ве чалылар оськен ер

эзиет — къыйналув

1. Эсерде тасвиrlenген вакъиалар кимниң адындан икяе этиле?

2. Ашагъыдаки план боюнда эсерни З-юнджи шахыс адындан икяе этинъиз:

- а) Якъын достлар;
- б) Фындыкъ джыйгъанда;
- в) Къочкъарнен расткелюв;
- г) Чобаннынъ севинчи.

3. Балаларның еринде олсанызы, сиз не япар эдинъиз?

1. Ашагъыдаки аталар сёзлерининъ маналарыны анълатынызы:

Достсуз адам — къанатсыз къуш.

Эйилик япсанъ — сонъунадже яп.

Бу ибарелерни икяенен насыл багъламакъ мумкун? Достлукъ ве яхшылыкъ акъкъында даа насыл аталар сёзлери билесиз?

2. Ашагъыдаки сёзлерге антонимлер таптып язынъиз: *танъатты*, *акъшам къаранлыгъы чёкти*, *хафиф ель*.

Бетке дегиль, юрекке бакъып дост ара.

Достуна урьмет эткен, озюне сайгъы къазаныр.

Адам — иш башында белли олур.

Унер — эрнинъ къанаты.

¹ акъшам къаранлыгъы чёккенде — къаранлыкълашкъанда

ЭМИЛЬ АМИТ

(1938 — 2002)

Эмиль Амит 1938 сенеси Акъмесджит шеэринде дөгъды. Онынъ бабасы, белли къырымтатар шаири Осман Амит, Ватан дженки башлангъанда, гизли тешкилятта къалдырылгъан эди. 1942 сенеси Осман Амит гестаподжыларның къолуна тюшип, эляк олды.

Эмиль Амиттинъ балалыгъы Озъекистанды Самаркъанд янындаки Чорхин къышлагъында кечти. Орта мектепни битирген соңъ, Эмиль Кустанай учуджылар окъув юртуна кире, чонки балалықтан учуджы олмакъын арз этэ эди. Лякин яшайышлары агъыр олгъанындан себеп, окъувны таштай ве бир къач вакъыт чиленгир олып чалыша. Бу вакъыт Эмиль бабасы акъкъында малюмат топлай, эдебиятнен меракълана ве озю язып баштай. Бу авеслик оны Ташкентке педагогика институтына алып келе. Институтта окъугъан йыллары «Ленин байрагъы» газетасында биринджи эсерлери басыла.

Онынъ эсерлерини белли языджы Шамиль Алядин бегене ве истилатлы яшкъа иджадий ишлеринде ярдым этмеге тырыша.

Озъекистан языджылар бирлиги истилатлы яшлар сырасында Эмиль Амитни де Москвадаки М. Горький адына Эдебият институтына окъувгъа ёллай. Институтны битирип, Эмиль Амит Ташкентке къайта ве «Ленин байрагъы» газетасында, соңра исе Москвада нешприятта¹ чалыша.

Эмиль Амит, бабасының изинден кетип, эдебиятымызның осүвине салмақълы иссе къошты². О, балаларгъа багъышлап бир сыра икяелер язды: «Учурымлы ёл», «Къырмызы сарыкълар», «Анамнынъ умюти», «Чанта» ве дигерлери.

чиленгир — *русча:* слесарь

иджадий (ишлери) — яратыджылыкъ (ишлери)

¹ нешприят — китаплар азырланып чыкъарылгъан меркез

² иссе къошты — чокъ меракълы эсерлер язды

ЧАНТА

(икяе)
(къыскъартылгъан)

Сервер азбардаки арабачыкъ устюне отурып, пыркъ-пыркъ буруныны чеке. Элиндеки тазе ешиль чубукънен къумны сызгъалай.

— Эр вакъыт, эр шейнинъ эскиси манъа келип тюше, — деп, бурну астындан мырылдай ве козъашлары чыбырайым деп тургъан козълерини кирли эллериңен окъалай. — Китаплар, дерсликлер Левизадан къалалар, юз йыл яткъандан сонъ манъа... Энди чантасы да эскирди, онъа кереги ёкъ, манъа берелер...

Анасы йипке асылы bem-beяз чамашырларны элинен тутып бакъа.

— Вазгеч энди, шыншыкълай берме! — дей о, артына айланып.

— Левиза бешке окъуй эди, сен исе беш дегиль, энди эки биле ала башладынъ... кузьге къалдынъ.

— «Эки» экен! Эльбет де, чантанъ эски олса, «эки» олур. Башкъа балаларнынъ чанталары янъы, менимки исе...

— Етер энди! — анасы сертие, чырайы сыйтыла. — Сенинъ янъы форманъ бар. Левиза сендей экенде мектепке чабланен баргъан вакъытлары да ола эди... Шимди де мына, бакъ, достлары тогъайлыхъкта ойнап-чапып юрелер, чечек джыялар. Энди мектепни битирип, китап-дефтерлерден къуртулдыкъ деп, къуваналар. Левиза исе мал фермасына кетмеге азырлана. Чалышмагъа огремек истей, бильгисини арттыраджакъ ола... Анасына ярдым этмек истей.

Анасы къуругъан чамашырларны топтай ве тахталары къуракъ-шыгъан мердивенден чардакъкъа котериле.

Сервер козъ къыйигъындан¹ Левизанынъ пенджересине бакъа: аптеси озюнинъ беяз халатыны утюлей. Бу халат анасынынъки эди, шимди онынъки олды. Омюринде биринджи кере акъ халатнен ишке кетмеге азырлана.

Сервер аптесине бакъты. Аптеси онъа энди балабан къызы олып корюнди. Дюльберлиги де ойле... Койде ондайын дюльбер къызы ёкътыр. Лякин Левизанынъ къалын сачлары арасында къыстырылгъан пападие чечеги согъян, бурюшкен... Сервер аптесини адъыгъан киби олды. Банадаки джан агъыртысыны да унұтты. Еринден сыйрап турды, озеннинъ о тарафында джайылгъан ешиль тогъайлыхъкъа козъ ташлады, этрафта чешит ренкте чокътан-

¹ козъ къыйигъындан — дүйдурмайып бакъмакъ

чокъ чечек джайрап ята, ойле бир дюльбер манзара ки, гуя оны тылсымылы эллериңен насылдыр бир адҗайип рессам япқын.

Сервер сонъки сефер буруныны чекти де, къоранынъ устюндөн секирип, о тарафъя чапып кетти.

... Левиза эм йырлай, эм де утюлей. Пенджередеки чөль чечеги дестесини эслемей. Къашан ельчик чечеклерниң япракъларынен ойнай, ельпирете, гуя тогъайлыштынъ къокъусыны Левизагъа сездирмек истей. Левиза пенджередеки чечеклерни корыгенинен, шашып къалды. Атта къолуны биле пиширди¹. Чечеклерни элине алды, къокълады, багърына басты². Сонъ пенджереден башыны чыкъарып,

белинедже эгилип, о якъкъя, бу якъкъя бакъты.

- Сервер, Серверчик! Бу ерден ич кимсе кечмедини?
- Ёкъ, корымедин, — деди Сервер ве аптесине тилини косытерип, озен ялысында ойнагъян балалар бетке чапмагъя ынтылды.
- Сервер, кадым, бу якъкъя кельчи. Санъа гизли бир шей айтаджам.

Сервер, тиль косытергеним ичюн къулакъларым бурулмазмы экен деп, къоркъя-къоркъя пенджере янына кельди.

— Мен санъа, кадым, биринджи айлыгъымдан янъы чанта алымым, — деди Левиза Серверниң къулагъына пысылдал. Деди де, айткъанларындан утаныр киби, шу saat башыны кери чекти.

— Худжур къыз, бу бизим Левиза, — деди озъ-озюне Сервер. — Чечеклерни мен шай, олмайджакъ бир шей деп, кетирдим, о, исеманъа чанта... Бар да анъла, бакъайым, къыз баланы.

¹ къолуны пиширди — къолуны якъты

² багърына басты — коксюне басты

сертиймек — ачувланмакъ
чырай сыйтмакъ — ачувлы олып бақъмакъ
төгъайлыш — отлар осъкен ер
пападие — беяз тюсте яз чечеги (*русча*: ромашка)
худжур — анълашылмагъян
эйи — яхши

Икяени окъуп, суаллерге джевап беринъиз:

1. Сервер неге кусыти?
2. Не себептен Сервер аптесини аджыды?
3. Чечек дестесини корип, Левиза не япты?
4. Не ичюн Левиза бу чечек дестесине бойле севинди?
5. Левизанынъ джиддий, эмексевер къызы олгъаны къайсы левхада корюне?

Сиз Серверниң къайсы табиат чизгилери니 бегендинъиз?

Сизинъ агъа, аптенъиз я да къардашларынъиз бармы?

Сиз оларнен муаббетсинъизми? Керек вакътында бири-биринъизге насыл ярдым этесиз? Къорантанъызда бирлик, муаббетлик ве меракълы яшайыш олмасы ичюн нелер япасыз?

Сиз омюринъизде якъын дост, дөгъмушларынъызгъа эйи иш яптынъызмы? Бойле ишлеринъиз акъкъында икяе этинъиз.

АНАМНЫНЪ УМОТИ

(икяе)

(къыскъартылгъан)

... Мен багъча ичинде гурь осъкен отларнынъ арасында юрем.

— Эй, Энвер, бақъчи мында!.. — кенарадан кимнинъидир сеси эшитильди. Бақъсам, бираз авлакъта Бахтияр тура. Бардым.

Биз Бахтиярнен биринджи сыныфта берабер окъуймыз. Мен энди озъбекчени баягъы билем ве балларнен лакъырды этип, анълашып олам.

- Къайда кетесинъ? — деп сорады Бахтияр.
- Бир ерге...
- Юр бизге барайыкъ. Анам бугунь пите пиширеджек...
- Ёкъ, — дедим мен. — Меним анам да пите пиширеджек...

Биз чанталарымызыны саллай-саллай баягъыт лаф этмей юрдик. Багъчанынъ о бир башындаки тереклерниң арасындан корюнген дувал тарафттан созукъ сес эшитильди:

— Бах-ти-я-ар!

Бахтиярнынъ чырайы сытылды.

— Аптем чагъыра, — деди де, ачувланып аякъ устюне турды.

— Не ке-ер-ек? — деп, багъырды.

— Бахтиярджан! Тез ол, чап эвге. Буюк байрам... Джэнк биткен!..

Гъалебе!..

Бахтияр омузларыны къысты, шашмалап, манъа бакъты. Соң бир кереден еринден сыптырылды ве, табана къувет¹, аптеси тараф-къа чапты.

Мен шу ань анамны ойладым. О эшиткен экенми, аджеба? Эшитмеген олса даа яхшы!.. Бабамны башта озюм къаршылап алым. Эгер бабамнынъ къолундан тутып, апансыздан босагъадан берабер келип кирсек — ана къуванч къайда олур!.. Догъру станциягъа чапмалы... Шу ерден сыптырылып, багъчанынъ ичинден кестирип, ёлгъа чыкътым. Нефесим тутула. Богъазым къуруй... Мен исе эп чапам. Кунь къонгъандже станциягъа барып етишмели. Бабамнынъ кокрги орденге толудыр. Мен билем, о манъа бирисини берир.

Орталыкъыны къаранлыкъ баса башлады. Тереклерниң арасындан телюкели бир шытырды эшитильди. Мен энди къоркъа башладым. Артыма къайтайыммы экен?

Бираздан огюомде ат адымлары эшитильди ве атлынынъ кольгеси корюнди. Онъа ёл берип четке чекильдим.

— Къайда, огълум? — деп сорады атлы, атыны токътатып. Мен бизим почтальонны таныдым.

— Станциягъа! — дедим мен. — Бабамны къаршыламагъа!

— Оны санъа ким айтты, — деп, тааджипленди почтальон.

— Я джэнк битти де! Эшитмедиңизми? Энди эр кес эвлериңе къайтаджакъ...

— Мен шимди станциядан келем. Бугунь энди поезд олмайджакъ,

— деди о, эеджанлы давушнен. — Кель, огълум, биз эвге къайтайыкъ. Анань анда сени къыдырып шашмалагъандыр...

— Мен станциягъа бараджагъым, — деп инатланам.

— Сенинъ анань мен бугунь мектюп кетирдим. Бельки, мектюп бабанъандыр. Къачан къайтып келеджегини язадыр? Юр, кетейик!

¹ табана къувет — пек тез чапмакъ

— О, эгилип, манъа къолуны узатты. Мен чапып, онынъ къолуна япышкъанымнен, атнынъ терли аркъасында пейда олгъаным бир олды.

— Бель бавумны яхшы тут, — деди о, манъа айланып.

Анам исе, бутюн къышлакъны айланып чыкъкъян, мени тапамай ве даа къаерде къыдыраджагъыны бильмей, янъычыкъ эвге кирген. Ат, тапырды котерип, биз отургъан эвнинъ огюнде токътады.

Абдырап, къапугъа чыкъкъян анама: «Мына, оджапчем, алынъыз иигитинъизни», — деди де, яваштан мени ат устюнден тюшюрди.

Анам мени сёгер деп къоркъканымдан, башымны ашагъы алыш, онынъ янына бардым. Анам исе, терен кокюс кечирип, меним башымны сыйпады. Соң яныма чёкти де, мени къучакълап, багърина басты, анамнынъ юргеги «дук-дук» ургъаныны, янакъларынынъ сылакъ олгъаныны дүйдым.

— Бар, огълум, къолларынъны юв, — деди о, басыкъ давушнен. — Мен бугунь санъа лезетли аш пиширдим. Шимди берабер ашармыз.

Мен софагъа чыкътым, элимни, бетимни ювдым. Ичери къайтып киргенде, софранынъ устюнде бир чанакъ пишкен къартоп бувланып тира эди. Онынъ къокъусы бурнума ойле лезетли олып урулды ки, мен, сабыр эталмай, аман бир къартопчыкъ алыш къапайым деп, пармакъларымны пиширдим. Анам, мысырбогъдай питесини экиге болип, чокъча кесегини манъа узатты. Соң биз, сары чёльмек пиалалардан къайнагъан сув ичиш, индемей отурдыкъ.

Мен зияде ёргъун олгъанымдан, юкъум кельди. Аякъларымны ювып яттым. Ничюн бильмем, бугунь анам, дерсинъни азырладынъмы деп, сорамады. Озюнинъ насылдыр тюшюнджелири бар, бельки унуткъандыр. Анам софраны джыйыштырды, сюртти, соң омузына меним кичкене фуфайкамны ташлап, дефтерлерни тешкермеге башлады.

Ниает, козълерим юмуды, юкъугъа далдым. Юкъу арасында япракъларнынъ серин шытырдысы ве олардан саркъып тюшкен чыкъ тамчыларынынъ сеси эштильди...

...Козълерим ачып, бель устюне турдым. Анам янымда. О, башыны ястыкъка комген, индемей ята. Лякин, не ичюндири омузлары силькине. Анама бакъып, меним де агълайджагъым кельди. Амма мен шу ань озюмде янъы бир дуйгъу ис эттим, бу дакъкъада манъа озюмни къолгъа алмакъ керек олгъаныны анъладым. Къолумнен яваштан анамнынъ башыны сыйпап юкъулы, лякин къатты давушнен:

— Юкъла, тынч юкъла. Мен янынъдам, анам... — дедим.

1. Икяеде къайсы девирдеки вакъиалар тасвирлене?
2. Гъалебе акъкъында эшиткенде, Энвер шу ань кимни ойлады?
3. Энвер анасынынъ яныгъыны аңълап, озюни насыл тутты?

Икяе акъкъында

Икяе несир эдебиятнынъ энъ кенъ даркъалгъан ве окъунарлы шекилидир. Икяени эм буюклер, эм балалар севип окъуйлар. Икяеде эсас къараманынъ омрюндөн муим ве меракълы бир я да бир къач адисе тасвирлене.

Икяе колемине коре балабан олмагъан, меракълы, мундериджели эсердир. Икяеде бир эсас къараман ве бир къач иштиракчи шахслар ола биле.

Джиан эдебиятында чокътан-чокъ икяeler яратылгъан. Чешит тиллерде язылгъан икяelerнинъ ады-эсабы ёкъ. Къырымтатар эдебияттынъ да муим бир къысмыны икяeler тешкиль эте.

Къырымтатар языджылары да балаларгъа багъышлап, балалар акъкъында чокътан-чокъ меракълы икяeler яздылар. Сиз бу эсерлернинъ чокъусынен энди таныш олдынъыз ве даа чокъ икяelerни окъуп, эм зевкъланырсыз, эм тюшонджеге даларсыз, озюнъиз ичюн файдалы нетиджелер чыкъарырсыз.

Йыл девамында сиз дерсликке кирсетильген икяelerнен таныш олурсыз, икяelerни окъугъанда, сиз хаялланып озюнъизни эсерлернинъ къараманлары Осман, Бекирчик, Сервер, Энвер, Лячин Асан, Амет агъа, Том Сойер, Шахзаде, Къуртнезир ве дигерлеринен тасавур этерсиз, оларнен берабер сынавлардан кечерсиз. Олар сизинъ якъын достларынъыз киби олып къалырлар.

ЭРВИН УМЕРОВ

(1938 – 2008)

Эрвин Умеров 1938 сенеси Къырымда, Янджу коюнде дөгъды. 1944 сенеси Умеровларның къорантасы бутон къырымтатар халкъынен бирликте Озъбекистангъа сюргүн этиле¹. Эрвиннинъ балалыгъы ве осьмюрлик деври Фергана виляетининъ Алты арықъ къасабасында кечти.

Орта мектепни битирген сонъ, Эрвин алий окъув юртуна кирмеге ашыкъмады. Омюрни огремеге тырышты. О, ана-бабасына ярдым этмек макъсадынен нефть заводына ишке кире ве бир-къач йыл чиленгир олып чалыша.

Эрвиде эдебияткъа авеслик эрте уяна. Орта мектепте окъугъан вакъытта о, бедиий эдебиятнен джиддий меракълана ве озю де икяечиклер язмагъа башлай. Истидатлы осьмюрнинъ эльязмалары белли къырымтатар языджысы Шамиль Алядиннинъ къолуна тюше ве онынъ дикъкъатыны джельп эте. Шамиль Алядин истидатлы яшкъа чокъ ярдым эте ве Эрвиннинъ биринджи эсерини неширге азырлай.

«Адам озъ ерини тапты» серлевалы биринджи икяесини язгъанда, Эрвин Умеров он беш-он алты яшында эди.

1965 сенеси Эрвин Умеров Москвадаки М. Горький адына Эдебият институтыны битирди. Бир-къач йыл о, «Ленин байрагъы» газетасында чалышты. Сонъра Москвадаки «Бала эдебияты» нешриятына ишке авушты.

Эрвин Умеров балалар ичюн де чокъ эсерлер язды. Онынъ «Эрдайм кунеш олсун» китапчыгъы балалар ичюн язылгъан икяелер джыйынтыгъыдыр. «Омюрде ильк кере» икяеси де бу китапкъа кирген эсерлерден биридир.

осьмюрмик деври – 12-13 яшындаки девир
виляят – русча: область

¹ сюргүн этиле – зорбалыкъынен кочюриле

ОМЮРДЕ ИЛЬК КЕРЕ

(икяе)

I

Энвер бугунь эрте уянды. Козюни ачкъанынен пенджереге бакъты. Саат докъуз олгъанына бакъмадан, кунеш корюнмей. Къара булутлар азбардаки тереклеринъ пытакъларына асылгъандай эгильгенлер.

Энвер, сыджакъ ёргъаны астындан чыкъмагъа къыймай, ашхане беттен кельген савут-саба тасырдысына динъленип ятты, бираzdan соң чыплакъ аякъларыны ёргъан тюбюндөн чыкъарып, кроваттан ашагъы саркъытты. Бедени чимирдеди, тавукъ тени киби тюклери тикленди. Аякъкъа тургъанынен огюндеки пенджере, урба долабы къайдадыр учкъан киби корюнди. Башы айланды, козълери огюнде чешит ренкли тёгереклер пейда олды. Къайтып тёшекке ятты. Бир саниеден соң озюне кельди. Агъызынынъ ичине дерсинъ къум толдургъанлар, башы патлайджакъ, юрги дук-дук ура. «Не олды шу манъя? Ич бойле олмай эдим де?!» деп, тюшюнди. Оны къоркъу басты.

— Ана, ана! — деди къарыкъ давушнен ве «сесимни анам эшитmez» деп ойланды, лякин къычырмагъа алы олмагъанындан, динъленип ятты.

Анасы кирди.

— Не турмайсынъ, не олды, балам? — деп онынъ манълайына элини къойды. — Вай, балам, сыджагъынъ бар, токъта ольчейим.

Анасынынъ чырайы денъишти, козълеринде къоркъу атеши янды, къалтыравукъ эллеринен долапны ачып, бир шейлер къыдырып башлады.

— Тюф-тюф, балам, санъа не олгъан экен? Я тюневин чапкъалап юре эдинъ де...

Сыджагъы отуз докъузгъа якъын эди.

— Анифе! Анифе!

Анифе анасынынъ янында, пармагъыны агъызына сокъып, ири къара козълерини де агъасына, де анасына тике, озюндже бир шейлерни ойлана эди. «Бу ярамаз Энвер даа насыл оюн тюшюнип тапты экен? — дей эди ичинден. — Илле бир шей чыкъарыр. Бир кере сачакъта маяк ясады. Эвимиз яна язды. Бир кере де парашют ясайджакъ олып, анамнынъ антерликке алгъан басмасыны парчакесек этти. Даа бир кере «Индстангъа» къачты, анавы Зульфатнен.

Оларны учь кунь къыдырылар. Анам, гъарип, агълай-агълай бир олды... Сонъ милиция тапып кетирди. Устю-башы кир, чамур, ачлыкътан козълери айлангъан, бир бутон отьмекни ютты йиберди...»

— Акъыз, не джевап бермейсинъ? Эшитмейсинъми?

— Эшитем, — деди Анифечик.

— Эшитсень, чап, тизенъе бар, хастаханеге телефон этсин, эким чагъырсын. Тез ол!

Анифе эки бант багълангъан саччыкъларыны силькитти де, козъден гъайып олды.

Энвер меджалсыз козълерини анасынынъ юзюне тики: юзюнинъ териси сааргъан, джакъ суеклери сюйрелип чыкъкъан, козълери тюбюнде, манълайында терен бурюшиклер бар. Къансыз дудакълары чатлагъан. Башына байлагъан юнь шалынынъ астындан чал тюшкен сачларынынъ уджу корюне...

Энверниң юргине пычакъ санчылгъан киби кельди, анасыны адъыгъанындан, омюринде ильк кере козюндөн ири козъяш тамчылары тыгъырды. Энвер юзюни дивар тарафъя чевирди.

«Анам бир озю эки баланы кийиндирмек, ашатмакъ керек. Эвге одун, комюр алмакъ, электрик ве квартира ичюн пара бермек керек. Буларнынъ эписи — анамнынъ бойнунда. Бабам бизни, Анифечик учь айлыкъ олгъанда, ташлап кеткен. Анама насыл агъырлыкъ кетиргенимни бильмей, мен оны эр кунь раатсызлай, къаарылендире эдим. Къач керелер мектепке чагъырдылар. «Огълунъыз бойле чая олса, мектептен къувармыз», — дедилер, къач керелер къомшулар шикяет эттилер. Бириниң копегини ургъан, дигериниң пенджере джамыны сындыргъан...

Энверни бойле тюшюнджелер сарып алгъан арада, Анифечик эвге чапып кирди, кескин сеснен:

— Шимди эким келеджек! — деди.

— Явашча олса, балам, дагъда дегильсинъ де. Сабыр эт, эр шей дарма-дагъын...

Анасы о бир одагъа чыкъкъан сонъ. Анифе агъасына якъынлашты.

— Санъа не олды? — деди о. — Тюневин сен Керимниң «пармагъыны» тартып алгъанынъны коръдим.

— О да насыл «пармакъ», — Энвер манълайыны бурюштириди. Бу балаачыкътан эр шей беклемек мумкүн. Хаста олсанъ да, раатлыкъ берmez.

— Аnavы мотоцикл «пармагъы» даа. Керим «пармагъымны бер» дегенде, чектинъ. Мен эписини коръдим...

Энвер абдырап къапугъа бакъты. «Ана санъа къара йымырта! АナンНЫНЬ энди ич бир вакъыт джаныны агъырттырмайджакъ олгъанда, Анифе шу «пармакъны» тапып чыкъарды. АНАМ КЕРИМНИ ургъанымны бильсе, кене ачувландыр, раатсызланыр...»

Энвер татлы сёзнен къардашыны оплады.

— Билесинъми не? — деди о, — кроватнынъ ортюсини котерчи...

Анифе агъасынынъ айткъаныны авеслиknен япты. Кроват астында насылдыр тёгерек демир парчалары ята эди.

— Коръдинъми? — деди Энвер къоркъунчлы давушнен. — Бу бомбадыр. Эм озю де сенинъ кроватынъ астында ята. Эгер кене Керимчик акъкъында айтаджакъ олсанъ, ястыгъым тюбюндеки кнопканы басарым, экимиз де кокке савурылырмыз, парча-кесек олурмыз.

Анифе козълерини тёгереклендирип, арткъа чекильди.

— Ана, шойле, — деди Энвер. — Сакът ол. Зырылдасанъ, — экимиз де сагъ къалмамыз. АНАВЫ олмайджакъ демир «пармакъны» исе, бар, магъаздан ал да, Керимге алып кетип бер. О манъа керекмей.

— Я не ичюн тартып алдынъ?

— Бильмейим. Алдым иште. Севмейим мен о Керимчикни. Ойле тирнекли, китапханеден чыкъмагъан балачыкъларны севмейим. Дерсинъ, ондан акъыллышы ёкъ...

— Керим яхшы бала, — деди Анифе. — О бизге чамурдан айванчыкълар ясап берди. Соң къардашынен мени «Хатабыч къартбабай» киносина алып барды. Эскимо да алып берди.

— Пек яхшы экен, мен исе оны севмейим.

— Сенинъ Зульфат достунъны мен де бегенмейим. О, сени ёлдан чыкъара¹...

— Охо! Зульфат-акъай огълу! Дост! Сен даа бойле шейлерни бильмейсинъ?

— О, ярамаз бала. Мышыкъ баласынынъ къуйругъыны ким кести? Зульфат! Насибанынъ къокъласынынъ козюни ким чыкъарды? Зульфат! Ана шойле, агъам! Мен сенинъ бомбаньдан да къоркъмайым! Керимни ургъанынъны да шимди анама айтаджам...

Анифе ачувландымы, дюньяны башына киер².

— Ти-ши-ши! — деди Энвер. — Эшитесинъми, чыкъылдай. Къыбырдадынъ — патлайджакъ!

¹ ёлдан чыкъара — боза, ярамай ишлер яптыра

² дюньяны башына киер — кимсе токътатып оламаз

Анифе козълерини агъасына тикип динъледи, ич бир шейнинъ чыкъылдысыны эшитмесе де, яваштан:

— Айды, айтмам, хастасынъ, — деди. — Яхшы олгъан сонъ айтырым, башкъаларның джаныны нафиле агъырттырмазсынъ.

— Яхшы, яхшы... — деди Энвер башыны къыбырдатып. «Амма да бала, бойлесинен хасталыгъынъны да унутырсынъ...».

чая — ярамаз

нафиле — себепсиз, акъсыз ерде

эким — доктор

сание — бир ань

сачакъ — мында: эвнинъ тёпеси

1. Икяенинъ биринджи къысмындан сиз, Энвер ве оларның къорантасы акъкъында не бильдинъиз? Энвернинъ япъян «ишлери» акъкъында икяе этинъиз. Онынъ «ишлерине» насыл къыймет кесесинъиз?

2. Энвер анасының юзюне ильк джиддий бакъкъанда, онынъ юргини насыл дуйгъулар сарып алды?

Къоркъу басты, озюне кельди, бедени чимирдеди ибарелеринен джумлелер тизинъиз.

II

Ярым saatten Айболитке бенъзеген эким кельди. Къартбабай-чыкъ Энвернинъ агъызыны ачып бакъты, пармакъларынен къабургъаларына урды, Энвернинъ къытыгъына тийип, кульди, сонъ фонендоскопыны чыкъарып, онынъ къафесини динъледи.

— Огъланчыкъынъ хасталыгъы къоркъунчлы дегиль — адий грипп. Лякин онынъ джигерлеринде кичкене тамгъа бар. Вакътында бакъылмаса, озюнъиз билесинъиз...

Энвер экимнинъ айткъаныны анъламады, анасына бакъты. Анасының козълеринден тыгъыргъан козъяшлары янакъларында сылакъ из къалдырып, къара антери устюне тюше эдилер.

— Пек янмагъа адже ёкъ¹, — деди эким. — Бу хасталыкънен күрешмеге бизим кучюмиз ете, огълунъыз бир бучукъ-эки айдан яхшы олур! Раатсызланманъыз.

¹ янмагъа адже ёкъ — къасеветленмеге себеп ёкъ

* * *

Эким дөгърусыны айтты. Энвер хастаханеде эки ай ятты. Бу вакъыт ичинде чокъ шейлерни коръди ве анълады. Биринджи куньлери Энверге анасыны биле йибермедилер. Анасыны эр кунь, атта гедже уянса биле, корип алышкъан Энвер, анасыз къалса, алы не оладжагъыны ойланды. Ана къыйметини даа терен ис этти¹.

...Хастаханеге тюшкенининъ экинджи афтасы эди. Энвер азбаргъа бир озю турып чыкъты, къарт эрик терегинде чапкъалагъан такътакъкъушнынъ арекетлерини сейир этти. Бу вакъыт хастаханенинъ тахтанен къоралангъан еринде насылдыр бир давуш эшилти. Бакъса, не коръсин: тахта арасындан Анифе, юзюкъоюн сюйрекленип, ичке киреята. Устю-башы тоз-топракъ, куле-куле агъасына тараф адымлады. Энвер омрюонде ильк кере къардашыны къучакълады, йымшакъ, сарышын сачларыны сыйпады, опти.

Анифе исе агъасына дикъкъатнен бакъып:

- Бомбанъ эп чыкъылдай, — деди.
- Насыл бомба о? — Энвер о яланны чокътан унуткъан эди.

Ярамазлыкълары, дерсинъ, дигер бир дюньяда къалгъан.

— Анавы бомба да, шу... кроват тюбюндеки. Гедже яткъанымнен динъленип бакъам: эп чыкъылдай. Саат киби. Башта патлар деп къоркътым, энди къоркъмайым, агъа къардашыны патлатырмы?

— Ах, меним ахмакъ кадячыгъым! О бомба дегиль де. Олмайджакъ демир парчасы. Мен олардан гантель ясайджакъ эдим. Сени къоркъузмакъ ичюн бомба дедим. Дарылма² манъа, яхшымы?

— Яхшы, — разы олды Анифе. — Керим де санъа дарылмай. «Пармагъыны» къайтарып бердим, къуванды. Озю де башкъасыны тапкъан экен.

— Яхшы, яхшы... Анифе, анам айттымы санъа, анавы Зульфаткъа барып, китап ал, деп?

- Айтты, — Анифе башыны кедернен саллады.
- Къана?..
- Бермеди. «Китаплар долапта, анахтары джоюлды», — деди.
- Соң мен чевирилип, чыкъып кеттим. Араба къапугъа еткенде, анасы Зульфатны сёггенини эшилттим: «Энвернинъ юкъунчлы хасталыгъы бар! Асыл, онъа барайым, онынънен лаф этейим деме, аякъларынъны сындырырым!» — деп къычырыкълады.

Анифечик юмручыкъларынен козь яшларыны сюртти.

¹ ис этти — сезди, дуйды

² дарылма — джанынъ агъырмасын

— Насыл ярамай хасталыкъ о, агъа, я сен тезден чыкъмайджакъсынъмы? — деди.

— Эбет, Анифечик, эбет, тезден чыкъаджагъым, — деп, Энвер кадясынынъ кумюш сачларыны сыйпады.

— Китапларны эписи бир кетирдик, — деди Анифе бирден кулюмсиреп.

— Къана?

— Анда, — Анифе дивар тарафкъа эль саллады, — Керим де, чагъырсанъыз, тахта арасындан кечерим, деди, чагъырайыммы?

— Эбет, эбет, чагъыр. Эй, Керим, Керим...

Тахта арасындан Керимнинъ тозлу, кулер юзю корюнди. Онынъ элинде бир десте китап бар эди.

Энвер хастаханеден чыкъкъанда, оны анасы, къардашы ве досту Керим къаршылап алдылар. Энвер энди ана, къардаш ве дост не экенини яхши анълагъан эди.

тамгъа — мында: хасталыкъ иллеси

юзюкъоюн — юзю ашагъы

1. Энвер ана къыйметини не вакъыт ис этти?
2. Энвер къардашы Анифе, досту Зульфат ве Керимге озы мунасебетини денъиштирдими, не себептен?
3. Не ичюн бу икяе «Омюрде ильк кере» деп адландырылгъан?

«Акъикъий дост насыл олмалыдыр?» Бу мевзуда субет кечиринъиз ве беян язынъыз.

Акъ дост къара кунъ ичюн.

Ямандан къач, яхшигъа къучакъ ач.

ВАТАН ДЖЕНКИ АҚЬҚЫНДА ЭСЕРЛЕР

ДЖЕВДЕТ АМЕТОВ

(1917 – 1995)

Балалар ақьқында меракълы эсерлер язған къырымтатар языджыларындан бири Джевдет Аметовдыр. О, Къырымның энъ дюльбер кошелерinden бири, бутюн дюньягъа белли олгъан Ялта янларында ерлешкен Лимена коюнде дөгъды. Оның балалыгъы ве осыморлик йыллары бу аджайип ерде кечти. Та кой мектебинде окъугъанда, Джевдет эдебияткъа авеслене. Соңра Акмесджитте Къырым педагогика институтының къырымтатар тили ве эдебияты болюгинде окъугъанда о озю де шиирлер, икәелер язып башлай. 1941 сенеси Джевдет Аметов институтны битире ве оджа олып чалышмагъа азырлана. Лякин, апансыздан башлангъан дженк, тынч аятны тар-мар эте. Институтны битирген яшлар эписи джебәге ёлланыла. Дженкниң бириндже куньлерinden гъалебеге къадар Джевдет Аметов дженкте булуна. О бир сыра дженкявер медаллернен такъдирлене.

Дженкten соңъ Джевдет Аметов Озбекистанда Андижан шеэринде сюргүнликте халкъымызnen берабер яшай. Дженкни башындан соңъунадже кечкен аскер, яш оджа тувгъан халкъына япылгъан ақъсызлыкъкъа къаршы чыкъа ве озъ фикирлерини гизлемей. Буның ичюн оны он йылгъа апске къапайлар. Тек Сталин ольген соңъ Джевдет Аметов бу ақъсыз джезадан къуртула.

Истидатлы языджы озюниң эсерлеринде башындан кечирген

фаджиалы вакъиалар, акъсызлыкълар акъкъында тасвир эте. Дженк ве сюргүнлик йыллары балалар да агъыр, аджыныкълы алларгъа къалдылар. Языджы озюнинъ эсерлеринде адамларның мераметлилигини, чыдамлылыгъыны, инсаниетлилигини косытере.

Джевдет Аметов чокъ йыллар Ташкентте къырымтатар тилинде радиоэшиттировлерни азырлады ве алып барды. Ана тилимизни сакъламагъа хызмет этти. Онынъ чокъ китаплары нешир этильди. Эксерий эсерлеринде Ватан дженки ве дженктен соңки йыллар акъкъында тасвирлене. Языджы озюнинъ хатырлавларынен пайлаша, дженк акъибетлерини косытере. Соңки йыллары языджы тувгъан юртунда Къырымда яшады ве иджат этти.

такъдирленмек — муяфатланмакъ

джинает — мында: зулум, хиянетлик

акъибет — мында: дженктен соң инсанларның баҳыт-сызлыгъы, къыйналувы

ДЖЕДВЕЛЬГЕ КЬОЮЛМАГЪАН ДЕРС

(икяе)

I

Бизим мектебимизде пек чокъ миллетлернинъ оғъул-къызлары окъуй эдилер.

Кочип кельгенлер арасында Волга немселери де барлар. Оларгъа кимерде бир къыйыш козынен бакъкъанлар да тапыла.

Бу мунасебетнен мен бизим мектебимизде олып кечкен бир вакъиа акъкъында икяе этмек истейим.

7-нджи «Б» сыныфында Альберт Шандра деген сепкили бет, сары немсе баласы окъуй эди. О талебе бир шейден урьккен киби, дайма этрафына бакъына, дерсинъ умют этильмеген ерден онъа уджюм этеджеклер. Оюнларгъа къошуулмай, эм оны кимсе де къошмай эди. Онъа дайма: «Отурма меним яныма, ёкъ ол козюм оғюндөн, хаин фриц!» — дей эдилер. О да, джевап береджек олып ынтыла, тишилерини сыкъа, этрафкъа козъ эткен соң, озюнинъ ялынъыз олгъаныны анъласап, четке чекиле тургъан. Озю дерслеринден яхшы, хусусан математиканы мукеммель биле эди.

Экинджи куню соңки эки дерске озюм кирдим. Джедвель

боюнда шу күнү сыныфта язма иш отыкемек керек олса да, мен дерсни шай башладым:

— Язма ишни келеджек афтагъа къалдырамыз, даа яхши азырланып келирсінъиз, бугунь джедвельден тыш дерс отыкериледжек, — дедим. Балалар тааджипленип бир-бирине ве манъа бакътылар.

— Я бугуньки дерсимииз насыл мевзуда, оджам? — деди бириси.

— Бугуньки дерсимиизде мен сизге дженкнинъ соңъки куньлеринде шахсен корип-кечирген бир вакъианы айтмакъ истейим, — дедим. Балалар, шубесиз, юректен севиндилер, оларгъа тек дженк акъкъында айт, гедже-куньдюз динълемеге азырлар.

— Бизим батальонымыз девамлы ве къанлы уджюмден соңъ, бир буюк шеэрge кирди, — деп башладым мен. — Эр ер патлатылгъан, янгъан, йыкъылгъан. Орталықъ там-такъыр. Даа чокъ ерлерден тютюн чыкъып тура. Бу ерде джанлы бир шей къалгъандыр деп акъылынъа да кельмей.

Яры йыкъыкъ бир сачакъ тюбюнде секиз-он яшлар къаарын-даки бир оғыланчыкъ козюме илинди¹. Мен дераль автоматыма япыштым (дженкте шай оғренип къалгъанмыз), бала шу ань козъден ёкъ олды². Мен яваштан сачакъкъа якъынлаштым, о якъ, бу якъны къыдырдым. Оны таптым. Лякин оғыланчыкъ мени корыгенинен, къапкъангъа тюшкен киби, къалтырап башлады, эм агълай, эм де манъа бир шейлер айта.

Ачуывым бирден сёndи. Бу терисинен кемиклери къалгъан бичаре баланы корыгенде, не япаджагъымны да бильмей къалдым, онынъ башыны сыйапап:

— Агълама, — дедим.

О, мени аньламаса да, бираз юрекленди ве шинелимнинъ енъинден тузып: «Ком, Иван!» — деди. Мында шашмагъа шей ёкъ, биз оларгъа фриц, олар исе бизге Иван, дей эдилер. «Токъта, — дедим мен озъ-озюме, — демек, бу баланы аселет ёлладылар, мени тындыраджакъ олалар». Амма бала мени аньламай, кене де манъа къайгъы ве ишанчнен бакъа. О, баланынъ темиз, гунасыз козълери мени кене тынчландырды, ачуывымны сёндюрди. «Бунъа не керек экен? Итимал, биревлерге аджеле ярдым керек олгъандыр?! Айды, не олса-олды», — деп баланынъ пешинден кеттим. Бала мени, токътамадымы, къайтып кетмедими дер киби, айланып-айланып бакъа эди.

¹ козюме илинди — козюме корюнди

² шу ань козъден ёкъ олды — корюнмей къалды

уджюм — уруш

юrekленmek — джесаретленмек

итимал — бельки

1. Икяеде тасвирленген вакъия не вакъыт олып кече?
2. Бу вакъия ақъында талебелерге ким икяе эте?
3. Альберт ким? Альбертке сыныфдашлары насыл бакъалар?
4. Дженк олып кечкен ерлерде шеэрлер насыл алгъа кельген эди?
5. Аскерге ким расткеле? Аскерниң акъылына насыл фикирлер келе?

Ашагъыдаки сёзлерге синонимлер тапып, джумлелер тизинъиз:

къкувет — ..., *юrekленди* — ..., *козъге илинди* —

II

Ниает, бир яры чёккен эвнинъ янына келип еттик. Эвнинъ арттаки кошелери йыкъылмагъян, бесе-белли анда яшайлар. Ичери кирдик, козълерим къаранлыкъыа алышкъан сонъ, ортада обалангъан тёшеклер устюнде дёрт-беш яшында бир къызычыкъыны, башы уджуунда, анасы олса керек, хастаджан, орта яшларында бир къадын, этрафта исе багълангъан богъчалар, бала оюнджакълары, чул-чубурларны эслеп алды.

Мен оларгъа дөгъру юреджек олдым. Къадын абдырады, сонъ баласынынъ башы уджуна отурып, элленин оны сакълагъан киби олды. Бир шейлер айткъан сонъ, анасы къызыны яткъан еринден котерип отуртты. Ана-бала эм къоркъу, эм де имдат беклеп, меним козълериме бакъылар. Къызычыкъынъ ольмеге бир куню къалгъан, зорнен нефес ала, къуру кемиклерини балавуз тюсте териси орьткен, манълайчыгъы бурюшкен, эльчиклери джансыз киби саркъып туралар.

Анасы элленин къызыны косытерип, къызы ачтан олеяткъаныны, ашамагъа бир шейлери олмагъаныны анълатмақъ истей. Мында лафсыз да эр шей анълашила. Топ, бомба атешинден сагъ къалсалар да, энди ачлыкъ оларнынъ богъазларына япышкъан¹.

Мен озюме келип, дераль аркъамдаки торбамны алыш, ондан отымек, эт консервасы, шекер чыкъарып, скемлеге бошаттым. Олар учеви де козълерини меним къолларымдан алмай. Джебимден чакъымны чыкъарып, къутуны ачтым, этрафкъа эт къокъусы яйрады.

¹ ачлыкъ оларнынъ богъазына япышкъан — ачлыкътан оле яткъанлар

— Буюрынъ, алынъ, битте! — дедим. Олар, десенъ, тылсымлангъан киби ерлеринден къыбырдамайлар. Шу ань бир тилим отьмек кесип, устюне къутудан эт якъып, къызычыкъа узаттым. Онынъ сёнюк козълеринде къыгъылчымлар пейда олды, отьмекни алыш, тез-тез ашай башлады. Соңъ огълуна ве анасына да бердим. Нияет, бу тюш, олмагъаныны анълап, олар буюк иштианен ашап башладылар.

Батальонымыздынъ разведка болюгинде айтувлы разведкаджы Мюллер адлы бир немсе йигити бар эди. Экиндже куню мен оны ве эки аркъадашымны алыш кене шу эвге бардым. Тапылгъан отьмегимизни, шекер ве ягъымызды да алыш бардыкъ. Анда да деньишме олгъан. Сагъ къалгъанлар (чокъусы къадын ве балалар) шу эвге топлангъан эдилер. Мюллердинъ ярдымынен биз кимге къаршы курешкенимизни оларгъа анълаттыкъ. Мюллер топлангъанларгъа:

— Мен де немсем. Бизим макъсадымыз — немселерни ольдюрмек дегиль де, фашизмни ер юзүндөн ёкъ этмектир, — дегенде, динълекенлер севингенлеринден чокъусы агълап йиберди.

— Дюньяда инсанлар, насыл миллет олгъанына бакъмаздан, сербест, тенъ олып догъалар, эм шай да яшамакъ кереклер.

Бизим Ватанымызда пек чокъ миллетлер яшай, буюк бир аилем киби омюр этемиз. Сиз, талебелер, буны акъылынъыздан чыкъармамакъ керексинъиз. Адамнынъ яхшы-яманлыгъыны онынъ миллетине бакъып дегиль де, япкъан ишинде, озюни алыш барувында, халкъ ичюн япкъан хызметинде коръмек керек, — деп битирдим мен озынкыемни.

адалетли — додъру, акълы

сербест — мында: озюне саип, эркин

къыгъылчым — мында: атешли нур нокъталары

макъсат — ниет, истек

1. Немсе баласы аскерни не ерге алыш кельди?
2. Аскернинъ козю огюнде насыл бир мушкюль левха джанланды? Оны насыл қедерли тюшонджелер сарыш алды?
3. Бу аскер ичюн дженк не вакъыт битти? Не ичюн?
4. Икяенинъ къысымларына серlevа къюнъыз.
5. Икяени учонджи шахыс адындан сёйлеп беринъиз.

Халкълар арасындаки достлукъ акъкъында сыныфынъызда субет кечириңиз.

Аскерлер не ичюн немсе балалары ве къадынларына ярдым этелер?

Адамнынъ яхшы-яманлыгъы неде билинир? Яхшылыкъ ве яманлыкъ акъкъында аталар сёзлери ве айтымларны топланызыз.

Сиз насыл тюшонесинъиз, бу дерстен сонъ балаларнынъ Альбертке мунасебети денъиширми?

Ер юзүнде дженк олмamasы ичюн, халкълар насыл чарелер корелер?

Дженк акъкъында насыл икяелер окъудынъыз? Насыл кинофильмлер коръдинъиз? Дженк не себептен башлана ве инсанларны насыл вазиетке къоя? Дженк олмamasы ичюн, адамлар насыл олмалы ве нелер япмакъ кереклер?

Яхшылыкъ яманлыкътан къуветлиdir.

Яхшыдан багъ къалыр, ямандан дагъ къалыр.

Яхшыдан нам къалыр, ямандан къан къалыр.

Яхши или озын-озюни макътар.

АЙДЕР ОСМАН

(1938 — 1997)

Айдер Осман 1938 сенеси Къырымда Бешкъурткъа Вакъуф коюнде оджа къорантасында дөгъды. Онынъ балалыгъы ве яшлыгъы къыйын девирге расткельди. 1941 сенеси Къырымны немсе фашистлери басып алды, 1944 сенеси исе бутюн къырымтатар халкъы озь ватанындан сюргүн этильди. Айдерлерниң къорантасы Озыбекистангъа Алтыарыкъ районында бир къышлакъка тюшти. Пек агъыр вакъыт олгъанына бакъмадан, Айдер едийыллыкъ мектепни битирди. О, балалыкътан оджа олмакъны арз эте эди. Онынъ ичюн мектепни битирген сонъ, о оджалар техникумына кирди. Сонъра арбий хызметте булунды. Бу йыллар Айдер Осман макъалелер язып чешит газеталаргъа ёллай. Онынъ эдебияткъа авеслиги кет-кете арта. Арбий хызметтен къайткъан сонъ о, Ташкент девлет университетинъ журналистика факультетине кирди. Окъувыны битирген сонъ, къырымтатар тилинде чыкъкъян «Ленин байрагъы» газетасында чокъ йыллар чалышты. Айдер Осман чокъ макъалелер, икяе, повестьлер язды. О, сюргүнлик девринде къырымтатар халкъының медениети, эдебияты сакъланып къалмасына ве осювине хызмет эткен языджылардан биридир.

1979 сенеси Айдер Осман «Йылдыз» меджмуасында чалышып башлай. Омюрининъ сонъки 12 йылы исе бу къырымтатар тилинде екяне меджмуаның баш муаррири олды.

Айдер Осман чокъ меракълы эсерлер яратты. Корюмли рус, озыбек, тюрк языджыларының бир сыра эсерлерини къырымтатар тилине терджиме этти. «Балалар эви янында» икяесинде экиндже джиан дженки йылларында олып кечкен вакъиалар тасвирлене. Айдер Осман озюнинъ икяесинде инсанларның мераметлигини косътере.

Балалар эви янында яшагъан койлюлер эвде тапкъан ашайтны, озылеринден къытып, ач къалгъан балаларгъа кетирелер. Айдер

Осман бир сыра эсерлеринде дженк йыллары ве сюргюнлик вакътында балаларның хорлугъы, аджынықълы такъдирлерини тасвирледи.

арз это — пек истей
техникум — орта окъув юрту
меджмуа — журнал
екяне — бир дане

БАЛАЛАР ЭВИ ЯНЫНДА

(икяе)

Аязлы къыш геджесининъ тынчлыгъыны балалар эвининъ азбарында къакъылып башлагъан чанъынъ сеси бозды: кимдир бирев, чам терегине асылгъан демир парчасыны шиддетнен дёгмекте. Бу чанъ адette, саба турмакъ, линейкагъа тизильмек я да ашкъа бармакъ керек олгъанда, къакъыла тургъан эди. Шимди исе яры гедже...

— Балалар, турынъыз, эрзакъ анбарымыз яна! — бу дженкten бир аягъынынъ уджуны гъайып этип кельген къаравулымыз Къабул эмдженинъ теляшлы сеси эди. О дайма арбий урба кийип юре ве акъшамлары балаларны озюнинъ будкасы янында топлап, дженк акъкъында меракълы вакъиалар икяе эте эди.

Башта уйкен группанынъ балалары чапып чыкътылар. Соң кучюклер де...

Акъикъатен де, бизим эрзакъ малларымыз — татлы къанфетлер, лезетли консервалар, эт, отьmek ве дигер емеклер сакълы тургъан анбарымыз шатырды-гудюрдинен янмакъта эди.

Къабул эмдже, таягъына таянмакъын унутып, о ян бу ян секириклей, озюнинъ къарыкъ давушынен балаларгъа ашханеден савут-саба альп, хавуздан сув ташымакъыны эмир эте, айны заманда атешке пек якъын баргъан кичкенелерни багъырыкълап къува эди.

Балаларнынъ кимиси къопкъанен, кимиси чайникнен, кимиси чанакъынен сув ташып башлады. Къабул эмдже савутлардаки сувны шиддетнен атешке сепе ве турмадан балаларны ашыкътыра: «Дженкчилер, джесаретли олунъыз, биз оны енъермиз!». О, балаларны опламакъ истегенде, оларгъа «дженкчилер», «разведкаджылар» деп мураджаат эте эди.

Лякин атеш сув дегиль де, керосин сепильген киби, эп къувет-

ленди. Артыкъ Къабул эмджеге атеш сёндирмекни быракъып, балаларны къорчаламакънен огърашмакъ керек олды, чюнки ча-накънен атешке сув тёкеджек олгъан бир къызычыкъынъ сачлары туташты. Къабул эмдже оны аман ерге йыкъты ве башыны къаргъа комъди.

— Кимсе атешке якъын кельмесин! — деп къычырды о теляшлы сеснен ве топаллай берип, янаяткъан анбарнынъ ичине чапып кирди. Бир къач дакъкъадан сонъ, о анбар ичинде къап-къара ве тюшкүн бир къыяфетте къайтып чыкъты¹. Бу бир къач дакъкъа ичинде онынъ бутюн гъайрети, дженкавер руху атеште янып кеткен киби эди. О ёргъунлыкънен мердивен устюне отурды ве эллери-нен юзюни къапатты. Бираздан сонъ, онынъ эллери арасындан: «Я рабби! Анда бир шей ёкъ!» деген бөгъукъ сес эшитильди. Къабул эмдже хайли вакъыт омузларыны салландырып, шатырдал янаяткъан атешке бакъып отурды. Янгъын энди оны меракъландырмай эди.

Уйкен группанынъ балалары бинанынъ янып биткен къысымыны козьден кечире ве анбарнынъ тыш диварындаки буюк бир делик-

¹ тюшкүн бир къыяфетте — аджыныкълы, гъарип бир алда

ни косытерип, янгъынның себебини бири-бирлерине аньлаттылар. «Бу немселернинъ япқан иши, — дей бириси. — Даа дөгърусы оларның шпионлары келип бизим анбарымызны, якътылар». «Самолётнен десант тюшюрген олмалылар, — дей дигери эминликнен. — Эбет, олар бизим анбарымызны якъкан соң, кене самолётларына минип, учып кеткендирлер». Кимdir анбар бетте насылдыр шытырдылар эшиткенини, анда насылдыр адамлар аньлашылмагъан тильде лакъырды эткенлерини айтты. Даа соң исе, гедже къуршун сеслерини эшиткенлер де тапылды. Бойле лафлардан соң, балаларның теляшы, къоркъусы даа зияде артты. Кучюклер шыншыкълап, ағылап башладылар. Беш яшлар къаарындаки бир къызычыкъ бар сесинен анасыны чагъырды ве окюрип ағылап йиберди. Уйкенлер, озълерининъ къоркъуларыны гизлеерек, кучюклерни тынчландыраджакъ олдылар.

Ниает, Къабул эмдже яныкълы давушнен: «Булар немселер дегиль, балалар. Булар хырсызлар. Эр шейни алгъан соң, анбарны якъалар. Къурсакълары патлагъайды, арамтамакъларның», — деди.

Эки ат екильген арабанен атеш сёндириджилер кельгенде, саба ачылгъан, янгъын исе, озюнинъ къара ишини япып битирген эди. Анбар артыкъ янмай, тек тютей эди.

Танъда балалар эвининъ директоры, тербиеджилеримиз етип кельдилер. Олып кечкен вакъианы аньлагъан соң, олар да теляшландылар. Тербиеджи къадынларның козълери яшланды.

Табиий ки, шу куню балаларға сабалыкъ аш берильмеди. Директорымыз уйле ашы мытлакъ оладжагъыны айтып, бедеркасына минди ве къаякъкъадыр кетти.

Тербиеджилеримиз исе, директор къайтып кельгенинен аш бериледжегини айтып, бизлерни чешит оюнларнен эглендирмеге чалыштылар. Лякин бираз вакъыттан соң, энъ кучюклер «къарым ачыкъты» деп, шыншыкълап башладылар. Даа соң исе, оларға буюкчелери де къошулдылар. Тек уйкен группаның балалары сусмакъталар. Эбет, оларға ағыламакъ ярашмай. Олар дайын дженк оюнлары ойнай ве гизлиден джебәге кетмеге азырлана эдилер.

Бизим уйлелик ашайджакъ вакътымыз олды, директор исе кельмей. Базы балалар, тербиеджилеринъ ясакъ эткенлерине бакъмадан, анбарымыздан къалгъан куль обасыны къарыштыра, баҳытлылар ирип, къатып къалгъан шекер кесеклерини тата, дигерлери исе, арт къапудан балабан ёлгъа чапып чыкъа ве ёл-

дан арабалардан морковь, чукюндири да согъан хырсызлай, эльде этильген шейлер, дераль болюштириле ве буюк бир ишианен аш-къазангъа ёлланыла.

эрзакъ — ашайт маллары, ашарлыкъ
теляшлы — къоркъунчлы

1. Яры геджеде балаларны насыл вакъия уянта?
2. Къабул эмдже кимдир?
3. Янгъын акъкъында балаларда насыл фикирлер пейда ола?
4. Къабул эмдженинъ арекетлерине насыл къыймет кесе билесиз? О насыл адамдыр?
5. Анбарны кимлер ве не ичюн якъкъян эди?
6. Саба кельген директор ве тербиеджилерге янгъын левхасы насыл тесир эте? Олар не япмагъя тырышалар?
7. Бу вакъия къайсы вакъытта олып кече? О вакъыт акъкъында не билесиз?

II

Бу куню базар эди. Балалар эвининъ эрзакъ анбары янгъанындан тек район меркезинде яшагъанлар дегиль, атта этраф къышлакълардан базаргъа кельген адамлар да хабердар олгъанлар.

Үйле авгъан сонъ¹, азбар къапудан бир къартийчик кирип кельди. О Къабул эмджеге бир дане джугара питеси беререк: «Балалар саба ашамагъан экенлер, аз олса да, улештиринъиз», — деди. Сонъ чонъкъайып отурып², дуа окъуды ве шалынынъ уджунен козълери ни окъалай берип кетти. Бу арада, элине бардакъ туткъан, даа бир къартий кельди. О базаргъа къатыкъ сатмагъя кете экен. Бардагъыны биз кетирген къопкъагъа бошатып: «Аш олсун, балаларым», — деди. Бундан сонъ, келидженлерниң сайысы артты. Кимиси къурғын мейва кетире, кимиси — эки дане чукюндири, кимиси пенир, кимиси пите кетире. Сонъ-сонъуна олар о къадар чокълаштылар ки, адамлар невбетке турып башладылар. Къабул эмдже балаларнынъ ярдым этювлериине бакъмадан, шашмалап къалды. О емек кетиргенлерге тешеккюр биле айттып етиширилмай. Адамлар исе, онынъ тешеккюрини беклемейлер. Балалар эви янындан бир сюрю ат ве эшек екильген арабалар пейда олдылар. Базаргъа кеткен, базардан къайткъан да бу ерде токътап кече. Оларнынъ эр бири ашаладжакъ

¹ үйле авгъан сонъ — уйледен бираз вакъыт кечкен сонъ

² чонъкъайып отурып — чёкип отурып

шеш къалдырып кете. Кимдир бири бир торба богъдай узаткъан эди. Къабул эмдже алмайджакъ олды. О адам дарылды: «Мен буны санъа дегиль, балаларгъа берем, — деди. — Бу отьмек, оны эр анги вакъытта ашамакъ мумкюн». Къабул эмдже тезден эрзакъ кетириледжегини айтса да, о адам къаиль олмады¹.

Директорымыз къайтып кельгенде, къапумыз оғонде невбетчилернинъ сафы тап ёлгъадже созулгъан эди. Адамлар оны танымайып: «Невбетке турынъыз, эр кесниң бир береджеги бар», — дедилер. Директорымыз, меселени анълагъан сонъ, озюни танытты ве адамларгъа бакъып: «Ярдымынъыз ичюн сагъ олунъыз. Лякин энди керекмей. Шимди ашайт юклю машина келеятыр», — деди. Адамлар директорнынъ бу сёзюне къулакъ асмадылар². Эр кес элиндекисини теслим этмеге ашыкъа эди³.

Акъшамгъа якъын эрзакъ юклю машина кельди. Шай исе де, адамларнынъ арды узюльмеди. Адамлар атта экинджи куню де кельдилер. Къабул эмдженинъ итиразына, анълатувына бакъмадан: «Бу бала ашыдыр. Балагъа пек файдалыдыр», — деп, бир де-бир

¹ къаиль олмады — разы олмады

² къулакъ асмадылар — динълемедилер

³ теслим этмеге ашыкъа эди — бермеге ашыкъа эдилер

ашаладжакъ шей қъалдырып кете бердилер. Оларның ич бири, атта бизим мушкюль алымызынъ там себебини бильгенлери биле, балалар эвининъ эрзакъ анбарларындаки маллар хырсызлангъаны акъкъында лям-мим демедилер¹. Эр кес анбар янгъан экен, дей. Олар ойле истедилер.

Бу вакъия узакъ ве ағыыр къыркъ дёртюнджи йылда олып кечкен эди. О куню чешит адамлар кетирген ашларны ашагъан балалар бу вакъианы ве о адамларны бир заман унутмазлар.

Биз о куньлерде дженк кетеяткъаныны, эр ерде къытлыкъ экенини бу адамлар озылерининъ я да, озь балаларының къысметини бизге берегяткъаныны анълай эдик.

Йыллар текерленди. Биз осип-буюдик. Мен балалар эвиндеки достларымнен сыкъ-сыкъ корюшем. Субетимиз неден башланса да, о куньге, о вакъыткъа барып ете. Биз ич бир заман, о адайип адамларны хатырламайып дагъылмаймыз. Олар бизим къартбабаларымыз ве къартаналарымыз, ана ве бабаларымыз, аpte ве ағъаларымыз эдилер.

 хабердар этмек — хабер бермек

бардакъ — савут

итираз — къаршы чыкъув, къаршылыкъ

текерленди — мында: кечти

къытлыкъ — ачлыкъ, ашайт етишмемезлиги

1. Бойле мушкюль вазиетте балаларгъа ярдымгъа кимлер кельди?

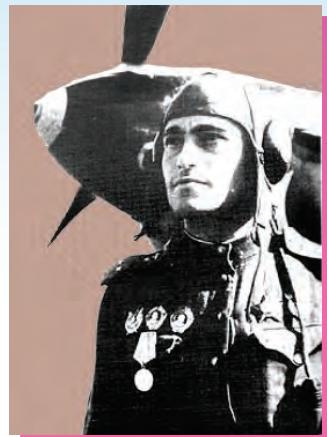
2. Койлюлер балаларгъа нелер кетирдилер?

3. Не ичюн языджендеринъ хатырасындан бу вакъия ич бир вакъыт чыкъмай?

4. Улу Ватан дженки йылларында къардаш халкъларның озыара ярдымы акъкъында сиз не билесинъиз? Икяе этинъиз.

¹ лям-мим демедилер — бир шей айтмадылар

**СОВЕТЛЕР БИРЛИГИНИНЬ
ЭКИ ДЕФА КЪАРАМАНЫ
АМЕТ-ХАН СУЛТАН
(1938 — 1997)**

Амет-Хан Султан 1920 сенеси Алупкада дөгъды. Миллети кырымтатардыр. Акъмесджитте ФЗО мектебинде окъуды. Бундан соң, устанынъ шегирди оларакъ, паровоз депосында чалышты. Айны вакъытта аэроклубъя къатнап окъуды. Арбий учуджы олмакъ истеги оны Акъяр якъынларындаки Качи авиация мектебине алыш кельди. Он докъуз яшында бу мектепнинъ курсанты олды.

Амет-Хан Качи мектебини Экинджи дженки башламаздан бир йыл эвель битирди ве мемлекетимиздинъ гъарбындаки къысымлардан бирине хызмет этмеге ёлланды.

Амет-Хан ве онынъ силядашлары къувети къат-къат арткъач¹ олгъан ава душманына къаршы куреште акъраны олмагъан эрлик, джесарет ве къараманлыкъ косътердилер.

АВАДА АМЕТ-ХАН!

Къызыл байракълы гвардия истребитель авиаполкунынъ эскадрилья командири Амет-Хан Султан учь юз элли докъуз урушта булунды. Шахсен озю он бир душман самолётыны урып тюшорди. Группа иле олгъан ава чатышмаларында исе он докъуз душман самолётыны гъайып этти. Бундан гъайры, Сталинград джебэсинде юз он дженкявер урушта булунды, шахсен озю алты самолёт урып тюшорди ве группа иле олгъан ава дженкинде еди душман самолётыны гъайып этти.

Бу федакярлыгъы ичюн Амет-Хангъа 1943 сенеси август 24-те, уюметтинъ къаары муджиби иле, Советлер Бирлиги Къараманы унваны берильди.

¹ къувети къат-къат арткъач — пек кучълю

Амет-Хан ава дженкининъ буюк устасы ве акъиккий совет ассы¹ олды. 1942 сенеси майыс 31-де Ярославль тёпесинде «Юнкерс-88» самолётynы озь самолётynынъ кевдеси иле урып ерге тюшюргенде, экипаждан эки фашист учуджысы эсир алынды, экиси самолёт ичинде янды. Амет-Хан озю исе авадан ерге парашют иле тюшип къуртулды. О, Шаркъий Пруссияда алты самолёт урып тюшюрди. 1945 сенеси январь 18-де дёрт бинъ метр юксекликтө йигириими беш немсе самолётynына къаршы бир озю чыкъып, учъ самолётны урып тюшюрди.

Бу батырлықтары ичюн Амет-Хан Султангъя 1945 сенеси июнь 29-да Советлер Бирлигининъ Эки дефа Къараманы унваны берильди. Мисли ёкъ джесюрлиги² ичюн Амет-Хан Султан дженкинъ сонъунда Девлет мукяфаты лауреаты унваныны алды.

Урушларда Амет-Хан озюнинъ усталыгъы, пишкинлиги, джесюрлиги иле ойле юксек шурет къазанды ки, ондан козълери къоркъ-къан немсе авиация команданлыгъы бир чаре тапып Амет-Хан Султанны якъаламакъ ве ёкъ этмек укумини чыкъарды. Амет-Хан исе къоркъмады. «Мен Амет-Хан Султаным! Мен Амет-Хан Султаным! Немсе баскъындышыларына олюм!» — дей эди радио иле. Онъа джевап оларакъ немселерниңъ эфирде: «Ахтуңг! Ахтуңг! Диқъ-къат! Диқъ-къат! Авада Амет-Хан! Уруштан чыкъынъыз!» — деген эмирлери эшитиле эди.

Девримизниңъ адтайип адамы, халкъымыздынъ ифтихары Амет-Хан Султан 1971 сенеси февраль 1-де янъы самолёт сынавы вакътында эляк олды.

III. Алядин
(«Корюшов» очеркінден)

федакъярлыкъ — садыкъярлыкъ
эсир алмакъ — тутмакъ, якъаламакъ
ифтихар — гъуур

¹ асс — озь зенаатыны пек яхшы бильген адам

² мисли ёкъ джесюрлик — къаарсыз, сынъырсыз къараманлыкъ

СОНЬКИ ДЕВИР КЫЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНДАН

РИЗА ФАЗЫЛ

(1929 с. д.)

Риза Фазыл Кырымның медений меркези олгъан, дюльбер шеэрлерinden бири — Кырасувбазарда дөгъды. Бу ердеки гурь орманларда кырымтатар халкъының севимли къараманы джесюр Алим Азamat оғылу гизленип юрьген.

Риза Фазыл яшлыктан эдебияткъа авеслене эди, халкъ агъыз яратыджылыгъыны топлады ве темелли огренди. «Къайда бирлик — анда тирилик» серлевалы аталар сёзлери китабы, «Манелер ве чынълар» топламыны неширге азырлады.

О чокъ шиир, икяе, повесть, очерк ве макъалелер язды. Ватан дженкинде къараманлыкъ косытерген джесюр кырымтатар къадын-къызлары акъкъында «Аналар яш экенде» очерклер китабыны нешир этти.

Риза Фазыл Лютфие Софунен бирликте «Амет-Ханның йылдызы» повестини язды. Повестте кырымтатар халкъының федакяр оғылу, Советлер Бирлигининъ Эки дефа Къараманы Амет-Хан Султанның балалыгъы, яшлыгъы ве Ватан дженкинде косытерген къараманлыкълары тасвирлене.

Риза Фазыл кырымтатар эдебиятының осювине ве огенилювине дегерли иссе къошты. О, улу шаир Ашыкъ Умернинъ эсерлерини земаневий кырымтатар тилине чевирип, неширге азырлады. Кырымтатар халкъының севимли къараманы Алим Азamat оғылу

акъкъында пек чокъ малюматлар, эсерлер топлап, китап азырлады ве нешир этти. Языджы эдебий яратыджылыгъы ве халкъына хызметини девам этмекте. Шимди Риза Фазыл къырымтатар языджылар бирлешмесинин ёлбашчысыдыр.

АМЕТ-ХАННЫНЪ БАЛАЛЫГЪЫ

(«Амет-Ханнынъ ийилдизы» весикъалы повестинден парча)

Амет энди он яшында эди. Эр вакъыттаки киби, саба анасы оны, азбар къапудан тышары чыкъарып, мектепке озгъарды. Чантасы элинде ёл бою ашыкътмай кете. Ёлда оны, адети узьре, эр шей меракъландыра, беязлы-морлу глициниялар оны, гуя, озылерине чагъыралар, къанатчыкълары сырлы-сырлы кобелеклерниң пешинден чапа. Ёл янындаки тереклер арасында къушчыкълар, «чивиль-чивиль» этип, бир пытакътан дигерине учып къоналар. Тосат-tosat токъталып, къушларнынъ чивильдисини динълей. Иште, о, бойле этрафтаки табиат адиселеринен меракъланып, сейир этип, мектеп азбарына келе.

Мектепте Амет яхши окъуй, дерслерини енгиль менимсей.

Ярын раатлыкъ куню. Ёлда олар сабадан дагъыга одунгъа кетмеге анълаштылар.

Амет кельгенинен, балалар зый-чув олып, дагъыга догъру ёнедилер. Шеэрнинъ тёпесинде, шималь тарафта мешур Ай-Петри дагъы тикленип тура. Онынъ даа чокъ чешит ады бар. Лякин энъ къадимий ады — Чатал-Къая олса керек. Бу ад онъа шу къоджаман бир сыра дагъынынъ меркезинде тикленип турған чаталлары ве тишлери ичюн берильгендер.

Баягъы ёл юрьген соńь, шаматалы балалар чамлыкъ дагъына келип чыкъты. Мында къалын-къалын, юксек чам тереклери тюбюнде пек чокъ къуругъан чам карпасиналары дагъылып ята. Балалар якъарлыкъ ичюн иште шу къуру карпасиналарны топлайлар.

Балалар, адети узьре, янына эки чувал алалар. Амет чувалларыны эр кестен эвель толдурды. Энди бираз раатланмакъ мумкүн. Лякин о, балалар арасында яшы кичик олгъан Сейдаметтинъ экинджи чувалынынъ даа яры экенини эслеп къала. Балалар арасында эр вакъыт зайдыларнынъ, кичиклернинъ тарафыны тутип, оларгъа ярдым этип алышкъан Амет, барып Сейдаметке ярдымлашты. Башкъалары азыр олгъангъа къадар, онынъ чувалыны да толдурдылар.

Чувалларны эр кес аркъаларына тарттырып багълады да, сыранен тизилип, эвлериине ёл алдылар.

Амет эвлери янына Абдураманнен берабер кельди. О, азбаргъя кирип, аркъасындаки чувалыны ерге къойды. Соңь барып чешмеден сув ичи. Абдурамангъя да бир мешребе сув кетирди. Бу арада эвден анасы Насибе апте чыкъты. О, чувалларны корип, севинип, балаларны макътады:

— Аферин ярдымджыларгъя! Машалла сизге, огъулчыкъларым! Сиз бизни севиндиргенинъиз киби, Алла да сизни шойле севиндирсин, эвлятларым! Бабанъ келип корье, ким насыл севинир.

Бойле алгъыштан соңь балаларның юреклери ат башы къадар олды, олар ёрулгъанларыны унуттылар. Абдураман чувалыны кене аркъасына урып, эвлериңе таба кетти. Амет ёлгъя чыкъып, оны озгъарды.

*Риза Фазыл
Лютфие Софу*

сейир этмек — бакъмакъ, козъден кечирмек

менимсемек — оғренмек

къадимий — эски девирден къалгъан

1. Амет мектепте насыл окъүй эди?
2. Мектепке кеткенде Аметни этрафта нелер меракъландыра эди?
3. Раатлыкъ куню балалар къайда бардылар?
4. Ай-Петри дагъының даа насыл къадимий ады бар эди? Бу ад онъя не ичюн берильгендер?
5. Бу икәеде Аметниң насыл табиат чизгилери косытериле? Олар къайсы арекетлеринде корюоне?

Советлер Бирлигининъ Эки дефа Къараманы Амет-Хан Султан акъкъында икәе ве шиирлерни хатырлап, «Халкъымызының къараманы» мевзуда къыскъа икәе азырланызыз. Къырымда Амет-Хангъя багъышлангъан насыл абиделер бар? Сиз оларны зиярет эттинъизми? Алупка шеэринде Амет-Ханнынъ эйкелинден гъайры онъя багъышлангъан даа нелер бар? Немсе фашистлери Амет-Ханнынъ джесюрлигине насыл къыймет кесе эдилер?

Батыр куреш мейданында белли олур.

Алтын атеште сыналыр, йигит — куреште.

Къараманлыкъ иште, куреште корюонир.

ШАКИР СЕЛИМ

(1942 – 2008)

Шакир Селим 1942 сенеси апрель 10 куню Къырымның шималь чөллериндеки Буюк-Ас адлы күчүк койчикте дөгъды.

1944 сенеси къырымтатар халкъы ватанындан сюргүн этильгенде, о, даа яш бала эди. Сюргүнлик ве Ватангъа асретлик азабыны бутюн омрю бою чекти.

Биринджи тасильни Шакир Селим озыбек тилинде алды. Самаркъанд виляетининь бир къышлагында орта мектепни битирди ве Самаркъанд шеэриндеки педагогика окъув юртуна кирди. Соңра Самаркъанд университетининь рус тили ве эдебияты болюгини битирди. Чокъ йыллар оджалыкъ япты ве журналистика саасында чалышты.

Шакир Селимниң биринджи шиирлери 1963 сенеси «Ленин байрагъы» газетасында басылды. Онынъ чокъ шиирлер джыйынтыкълары нешир олунды.

1989 сенеси Шакир Селим севимли Къырымгъа къайтып кельди. Бу вакъия онъа терен тесир этти ве рухландырды. Шакир Селим чокъ янты эсерлер язды ве халкъ шиари намыны къазанды.

Чокъ йыллар девамында къырымтатар языджылар бирлешмесининь реиси, «Йылдыз» меджмуасынынъ баш муаррири (редакторы) оларакъ чалышты. 2007 сенеси шаирнинъ «Къырымнаме» дестаны Бекир Чобан-заде намындаки муяфатны къазанды.

Шакир Селим иджадий енъишлери ile бутюн тюрк аленине¹ танылды ве юкsek халкъара муяфатларнен такъдирленди.

джыйынтыкъ — эсерлер топламы
реис — ёлбашчы, етекчи
рухланмакъ — къуванмакъ
такъдирленмек — муяфатланмакъ

¹ тюрк алени — тюрк дюньясы, тюрк девлетлери

СЕИТНЕН ВЕЛИ

Али агъа къомшумыз,
Пек муаббет яшаймыз.
Азбарымыз бир бизим —
Бир къазандан ашаймыз.¹

Онынъ эки огълу бар,
Экиси де аля яш.
Бир-бирине урьметнен
Яшайлар агъа-къардаш.

Не олды, не олмады,²
Бир кунь даргъынлаштылар.
Оларнынъ бу ишине
Ана-баба шаштылар.

Али агъа — бабасы
Не япмагъа бильмеген.
Гульсюм апте — анасы
Кедерленген, кульмеген.

«Къавгъаларын» себебин
Бильменичион, бельким,
Ана-баба ойлайлар:
«Къабаат кимде? Акълы ким?»

Баба иштен къайткъан сонъ,
Чагъырттыргъан балларын.
Экисини де отуртып,
Сонъ сорагъан алларын.

— Ишим яхшы, — дей Сеит, —
Мен даа эки алмадым.
— Мен де ойле, — дей Вели, —
Мен агъамдан къалмадым.

— Ойле олса я ничюн
Чырай сытып юресиз?³
Мына олды бир къач кунь
Айры чыкъып, киресиз —

Сеит Велиге бакъкъан,
Вели чырайын сыйткъан,
Сен озюнъ айт дегендай,
Экши къатыкъ егендей.

Вели энъсесин къашып,
Яваш-явш сёз баштай:
— Агъамны мен ынджыттым,
Менден эвель дөгъдынъ, — деп. —

Сен адымнынъ ярысын
Алып, Сеит олдынъ, — деп. —

Экимизге бир адны,
Бабам, ничюн къойдышызы?
Джаным-джаным бир адны
Эки болип джойдышызы, —

Деген Вели окюнип,
Козьчиклери яшлангъан.
Бу иште тек къбаатны
Бабасына ташлагъан.

— Бир ад къойдым мен сизге,
Сизде бирлик олсун, — деп.
Бирлик олгъан эр ерде
Эльбет, тирилик олур деп.

Сеит, Вели къошулса,
Керчектен де бир аддыр.

¹ бир къазандан ашаймыз — *мында*: муаббет яшаймыз

² не олды, не олмады — апансыздан

³ чырай сытып юресиз — мугъайып юресиз

Эки инсан бир олса
Эм баҳтлы, эм де шаддыр.

Огъулларым, бир олунъ,
Адынъыз бир олгъандай.
Тек достлукъынен инсаннынъ
Омрю гульге толгъандай!

* * *

Инанынъыз, балалар,
Вели яман утангъан.
Ботен ерде агъамны
Ынджыттым деп, янгъан.

Шу куньден сонъ къомшумыз
Къайтса иштен эвине,
Дост-муаббет дерс бакъкъан
Балаларына севине.

аля — мында: пек яхши
даргынлашмакъ — джаны агъырмакъ
ынджыттым — джаныны агъырттырдым
джаным-джаным адны — пек яхши адны

1. Шириңи ифадели окъунъыз.
2. Сеитнен Вели не ичюн давалаштылар?
3. Бабасы огъулларына насыл огютлер бере?
4. Шайр ширинде насыл аталар сёзлерини къуллангъан?

Достлукъ ве бирлик акъкъында даа насыл аталар сёзлерини билесиз? Хатырлап дефтерлеринъизге язынъыз. Акъикъий достлукъыны насыл тасавур этесиз? Акъикъий дост не вакъыт билине? Садыкъ дост олмакъ ичюн, адам насыл олмалы?

*Ямангъа етекчи олгъандже,
Яхшинынъ артындан кет.*

Бетке дегиль, юрекке бакъып дост ара.

Достуна урьмет эткен, озюне сайгъы къазаныр.

ТАИР ХАЛИЛОВ

(1940 с. д.)

Таир Халилов 1940 сенеси Эски Къырым больгесинде Къарабай коюнде белли тютюнджи Бекир агъанынъ къорантасында дөгъды. 1944 сенеси Халиловларнынъ къорантасы бутюн къырымтатар халкынен бирликте Озыбекистангъа сюргүн этильди.

Сюргүнлик йыллары Таир балалыкъ ве осымюрлик чагъыны Наманган больгесининъ чешит къышлакъларында кечирди. Орта мектепни битирген соңъ, окъувгъа авеслиги олса да, яшайыш агъыр олгъанындан себеп, чалышмагъа меджбур олды. 1964 сенеси Таир Халилов озь арзусыны ерине кетире ве Ташкент кой ходжалыкъ институтына кире. Институтны битирген соңъ о, аграном оларакъ чалыша. Лякин эдебияткъа олған авеслиги Таир Халиловны иджатчылыкъ саасына алыш келе. О, балалыктан чокъ окъуй ве озю де бедий эсерлер язып баштай. «Йылдыз» меджмуасында Таир Халиловнынъ биринджи эсери «Эски кемане» икяеси басылды. Белли языджен Шамиль Алядин истидатлы яшкъа чокъ ярдым этти, онынъ иджадий ёлunu козетип турды.

«Янъы дюнья» газетасында ве «Йылдыз» меджмуасында Таир Халиловнынъ чокъ икяе, повестьлери басылды. Онынъ эсерлери айры джыйынтыкъ олып нешир этильдилер: «Фесильген къокъусы» ве «Биринджи къар». Шимди Таир Халилов Къырымда яшай ве иджадыны девам эте. 1995 сенесинден о, Украина языдженлар Бирлигининъ азасыдыр.

Онынъ янъы эсерлери, икяе ве повестьлери «Йылдыз» меджмуасында басылыш тура. Языджен халкъымызынынъ сюргүнликте чеккен хорлукълары, чекишовлери, аджыныкълы алларыны буюк къайгъынен тасвирлей.

больге — район

иджатчылыкъ — яратыджылыкъ

коzетип турмакъ — бакъып турмакъ

къайгъы — яныкъ, аджынуv, кедер

АКЪБАРДАКъ

(икле)

Насибе апте адетиндже эрте уянды. Тышкъа чыкъты. Ягъмур даа сепелей эди. Къамышнен къоралангъан азбар ичинде эки къазыкъ бою чекильген тельден, акъшамдан унутылып къалгъан чамашырларны йыгъды ве кене одагъа кирип, шыр-сув шейлерни бирер-бирер сыйкып соба тцёпесиндеки йипке яйды.

Сувугъан дым ода онынъ кейфини бозды¹. Къыйыш-къонъур тахталарнен къурулгъан сетнинъ устюнде чаршафсыз, ямавлы екяне ёргъан тюбюнде къалачланып юкълагъан докъуз яшында огълуна мазун, севгинен назар ташлады². Юрги ташты. Онынъ башы уджуна тиз чёкип, сачларыны сыйпады, эппейи вакъыт элесленип, къаарыленип отурды. Соң дёрт аякълы демир собагъа гъозапая толдурып, туташтырыды. Чай къайнатты. Не къадар къыймаса да,³ огълуны уянтмагъа меджбур олды.

— Ач козълеринъни, къозучыгъым, саба олды, — деди анасы огълунынъ перчемини назик-назик чыбалтып. — Къалкъ, огълум, вакъыт олды.

Къуртнезир козълерини ачты, кулюмсиреби ве янагъыны анасынынъ элине къойып:

- Анам, аначыгъым. Меним кунешим, — деди.
- Тур, тосуным, кийин, юзюнъни юв. Чай ичейик де, тарлагъа барып, гъозапая кетирейик. Одунымыз битти.
- Ана, тюшюмде билесинъми кимни корьдим?
- Кимни, джаным? Эйилекке олсун.
- Бабамны. Сакъалы осъкен, тап кокюсине къадар тюшкен...
- Тюшюнъ пек яхши. Бельгисиз гъайып олгъан, сагъ къалгъан аскерлер аля даа къайтып келелер. Иншалла, бабанъ да сагъдыр, — деди анасы.
- Ана, бабам, бельки, бизни тапалмай юредир, — деп шубеленди огълуу.
- Эр шей олмалы, дюнья буюк. Алла белясыны алгъайды шудженкнинъ, эпимизни шашырды... Амма энди къоркъмагъа шей ёкъ, яшайыш денъишир, къысмет этсе,⁴ эр кес истегине къавушыр. Джэнк битти, балам.

¹ кейфини бозды — озюни ярамай дуйду

² назар ташлады — бакъты

³ не къадар къыймаса да — не къадар истемесе де

⁴ къысмет этсе — Алла ярдым этсе

Ода текаран къызгъан эди. Къуртнезир штаныны, кольмегини, анасы тиккен елекни, орыген чорапларыны кийип, балабан, бол калошларны сюйреклеп, тышары чыкъты. Къора къазыгъына мыхлы савуттан бетини ювды.

Шу вакъыткъадже анасы софра донатты. Отъmekке сары ягъ силип, сыджакъ, татлы чайнен сабалыкъ емеклерини ашадылар.

Бабасыны софра башында да анъдылар. Сонъра джошкъун, севинч беклер бир алда экиси де тарлагъа кетти.

Тазе топракъ къокъулы, баарь авасы кокюс къафесинъни толдурға, о тап къан дамарларынъадже синъе, гонълюнъи хош эте, джоштура.

Олар сабан тиймей къалгъан чет сыралардаки къаверенки памукъ тереклерини бирер-бирер оракънен орып алдылар ве эки топ гъозапаяны йипнен сыкътырып багълагъан сонъ, бири-бирининъ ярдымынен аркъаларына урып, зар-зорнен аякъ устюне къалкъылар.

Койге аз къалгъанда, олар арыкъ боюндаки тёпечикте осъкен терек тюбюнде аз-бучукъ раатланмакъ ичюн токъталдылар.

— Къысмет этип, бабам къайтып кельсе, биз бабамнен гъозапаягъа къатнармыз. Сен исе эвде аш пиширип, бизни беклеп отурырсынъ, яхшымы, ана? — деди оғылу.

— Ай-ай, балам, бабанъ тез-тез кельсейди, биз де алем киби¹ яшар эдик, — деп ич чекти² анысы.

— Ана, ана, бакъ! Бакъ, анам! — деди Къуртнезир айретли давушнен.

— Не о?

— Акъбардакъ! Сенинъ севген чечегинъ.

— Вай, балам! — Насибе апте учь-дёрт адым четте былтырки отлар арасындан bem-beяз, сабий къальби киби темиз-пак, ер тюбюнден баш котерип, дюнья юзюне бакъып тургъан чечекни корьди.

— Балам, замет де олса, о чечекни манъя алыш бер.

Оғылу къолтукъларыны йиптен бошатып, элине сюйрю бир таякъ алды да, акъбардакъны тюбю-тамырынен къазып чыкъарып, анысина узатты.

— Сагъ ол, эвлядым. Омрюнъ узун, бу чечек киби темиз, тазе олсун, — деди анысы. — Буны эвде бир бош къутучыкъя отуртырмыз.

¹ алем киби — эр кес киби

² ич чекти — яныкънен, къайгъынен айтты

Олар къалкъып, акъырын-акъырын кене ёлгъа чыкътылар.

Бу кунь ягъмурлы, сылакъ олса да, олар ичюн гъает хайырлы кунь эди.

Ана-бала эвге етер-етmez, азбарларында насылдыр бир къалабалыкъ корьди. «Не олды, аджеba?» — деп тургъанда, къаршыларына къомшу бала чапып чыкъты.

— Насибе апте, козьайдын! Сеитнеби агъа сагъ-селямет кельди!
Эвге кирмей, сизни беклеп тура.

— Не дейсинъ шу?!

— Керчек, Насибе апте. Козьайдын!

Насибе апте сыртындаки юкнен чалкъасына авдарылды ве булутлы кокке бакъып, акъбардакъ тузып тургъан эллеринен бетини ортти.

Шашып къалгъан баласына:

— Бар, балам, чап, балам, бабанъ кельген, — деп зорнен дудакъларыны къыбырдатты.

Къуртнезир омузларыны сыкъып тургъан йиплерни чезип,

гъозапаяны ерге ташлады да, дюньясыны унутып, аяқъ тюбюндеки балчыкъны чевре-четке сычратып, эвлерине таба чапты.

Узун бойлу, пилоткасы тюбюндегүрь, сим-сия сачлары корюнип турған бир адам, элиндеки шинелини чемодан устюне ташлап, койлюлер арасындан чыкъты ве балагъа къаршы тез-тез юрьди. Бир къач адым къалгъанда, о эллерини къартал къанатлары киби керди, чамур устюне тиз чёкти, янып-пишип чапып кельген огълуны къучакълап багърына басты.

— Огълум! Меним огълум!

Къуртнезир тавшан киби къалтырап, бабасынынъ бойнуна сарайлы, онынъ ири, сыйджакъ козъяшларыны озюнинъ чересинде исэтти.

— Бабам! Кельдинъми, бабам! Мен сени гедже-кунъдюз бекледим, сагъындым!...

екяне — бир дане

мазун — кедерли

меджбур олмакъ — *мында:* лячаре

шубеленмек — эмин олмамакъ

джошкъун — эеджанлы

козъайдын — къуванчлы хабер

чере — бет, юзъ

ис этмек — дуймакъ

хайырлы — огъурлы, яхшы, эйи

1. Насибе апте ве онынъ огълу Къуртнезирнинъ яшайышы насыл эди? Ана-бала арасындаки мунасебетлерни косытерген сатырларны къайд этинъиз.

2. Акъбардакъ чечеги Насибе аптеге нелерни хатырлатты?

3. Ана-бала бу кунни не ичюн огъурлы деп сайдылар? Керчектен, шу кунь ойле олдымы?

4. Ана-бала бири-биринен къонушувда къайсы сёзлерни къулланалар? Бу сёзлер нени косытере?

Джошкъун, айретли, хайырлы сёзлерине синонимлер тапынъыз ве оларнен джумлелер тизинъиз.

ДЖИАН ЭДЕБИЯТЫНДАН

ОСКАР УАЙЛД

(1854 – 1900)

Оскар Уайлд Ингилтереде (Англияда) Дублин шеэринде белли эким айлесинде дюньягъа кельди. О балалыкътан окъувгъа авес эди. Мектептен соң Оскар Лондан ве Париж шеэрлерининъ окъув юртларында тасилини девам эте. Шу девирде о, чешит жанрларда эсерлер язып башлай.

Оскар Уайлд дюньяджа танылгъан языджыдыр. Онынъ яратыджылыгъы медениет хазинесининъ къыйметли бир къысмыдыр. Онынъ роман, пьеса, икялери чокъ тиллерге терджиме этильди. Хусусан онынъ масаллары меракълыдыр. Тылсымлы шейлер, тылсымлы дагълар, арекетлер, инсан тилинде сёйленген айванлар — масалларгъа аит олгъан хусусиетлерден языджы усталыкънен файдалана. «Бахытлы Шахзаде» масалында эйкель джанлы инсан киби озюни дуя, агълай, къасеветлене, фукъарелерни аджый ве оларгъа ярдым эте. Уфачыкъ Къарылгъач исе эйкельни аджый, севе, онынъ садыкъ досту олып къала. Языджы масал жанрынынъ, хусусиетлерinden файдаланып, омюрдеки акъсызлыкъларны¹, адамларнынъ чешит табиат чизгилери ве арекетлерини косытере. «Бахытлы Шахзаде» масалында садыкъ достлукъ, мераметлик киби инсан арекетлерининъ омюрде къыйметли олгъаныны косытере. Алла-Тааля эйкельнинъ демир юргини ве ольген Къарылгъачны шеэрнинъ энъ къыйметли шейлери деп, озюни Дженнет багъчасына ала.

¹ акъсызлыкъ — адамларнынъ агъыр вазиетте, укъукъсыз олгъаны

БАХЫТЛЫ ШАХЗАДЕ

(масал)

(къыскъартылгъан)

Шеэрнинъ юксек къулле узеринде Бахытлы Шахзаденинъ эйкели бар. Эйкель бутюнлей индже паалы алтыннен ортюльген, козълери эки парлакъ сафириден¹ япылгъан, къылышчынынъ сапында балабан къанташ² бар. Эйкельни эр кес бегене эди.

Къарылгъач бутюн кунь учты ве акъшам маалинде бир шеэрge келип чыкъты.

«Геджелемеге къайда токътар экеним? — деп тюшонди. — Умют дюньясы, иште шеэр меним ичюн бир шей азырлагъандыр». Соң юксек къулле устюнде эйкельни корьди.

«Мен, иншалла, мында къалырым — деп, къуванды. Бу пек яхши ер, авасы да тазе».

Бойлеликнен, о Бахытлы Шахзаденинъ аякълары арасында ер тапып, къонды.

«Алтын тёшегим де бар экен» — деп, озъ-озюне яваштан сомурданды ве, юкъламагъа азырланып, чевре-четини айланып бакъты, лякин башыны къанатлары арасына сакълап етиширамады, балабан сув тамчысы устюне тамды.

«Насыл аджайип ава. Кокте бир булутчыкъ биле ёкъ, йылдызлар ачыкъ, ярыкъ; къайдан да бильмем ягъмур ягъды! Авропанынъ шималь тарафында ава, керчектен де, пек худжур. Соң бир тамчы даа тамды.

«Эйкельнинъ не файдасы бар экен, ягъмурдан да къорчаламаса? — деп, тюшонди о. — Яхши бир оджакъ борусы тапмасам, олмаз», — деп, учмагъа азырланды. Къанатларыны ачып етиширамады — учюнджи тамчы тамды, о, тепеге бакъты, билесинъизми, не корьди? Бахытлы Шахзаденинъ козълери козъяш толу эди ве олар алтын янакъларындан тамчы-тамчы акъя эдилер. Ай ярыгъында онынъ юзю о къадар дюльбер эди ки, уфачыкъ Къарылгъачнынъ юрги кене яныкъкъа толды.

- Сен кимсинъ? — деп, сорады о.
- Мен Бахытлы Шахзадем.
- Ойле олса не ичюн агълайсынъ? Сен мени бус-бутюн сылатынъ да.

¹ сафир — кок тюсте къыйметли таш (*русча: сапфир*)

² къанташ — къырмызы тюсте къыйметли таш (*русча: рубин*)

— Мен бу дюнъяда сагъ олып яшагъанда, юрегим адам юрги
эди, — деди эйкель. — Сан-Суси Сарайында яшагъанда, козъаш не
олгъаныны бильмез эдим, къарылгъачларгъа анда кирмеге олмай
эди. Куньдюзлери аркъадашларымнен багъчаларда кезип зевкъла-
ныр, геджелери исе Буюк Салонда оюнгъа тюшер эдим. Багъчанынъ
чевресинде юксек исар бар эди, онынъ артында не бар экен деп
сорамагъа акъылымға биле кельмей эди, чевре-четим о къадар дюльбер
эди. Сарайда яшагъан хызметчи достларым манъя Бахытлы Шахзаде
дер эдилер ве, керчектен де, мен бахытлы эдим, эгер зевкъ сюрьмеси
бахыт олса! Бойле этип омюрим кечти ве бойлеликнен манъя олюм
кељди. Шимди мен ольген сайылам, мени мында тиклеп къойдылар
ве бу юксек къулле тепесинден шеэримнинъ бутюн чиркинлигини ве
periшанлыгъыны корем, ве меним къальбим демирден япылса да,
агъламакътан гъайры чаре тапып оламайым.

«Не... темиз алтындан дегильми?» — деп, тюшюнді Къарылгъач.
О пек тербиели эди онынъ ичюн де дос-догърудан сорап оламады.

— Узакъта... — назик, алчакъ сеснен девам этти эйкель, — уфа-
чыкъ сокъакъта бир эвчик бар. Онынъ бир пенджереси ачыкъ ве
андан маса узеринде отурған къадынны корем. Онынъ бети индже
ве ёргъун, къоллары къырмызы ве къаба, пармакъларында инеден

тешиклер корюнип тура, чонки бу къадын — тикиджи. О, якъында оладжакъ Сарай Байрамына, къыралличенинъ энъ якъын къыз аркъадашы киеджек атлас геджелик антерине, севги чечеклери нагъышлай. Эвнинъ бир кошесинде исе, онынъ кичкене огълу тёшекте хаста ята. Баланынъ сыйджагъы бар, о портакъал истей. Лякин эвлеринде озен сувундан гъайры башкъа бир шей ёкъ ве анасы токътамадан агълай. Къарылгъач, Къарылгъач, уфачыкъ Къарылгъач, сен онъа къылычымнынъ сапындан къанташны чыкъарып беремезсинъми? Меним аякъларым пекитильген, еримден къыбырданып оламайым.

— Мен Мысыр¹ тарафкъа учмагъа азырланам, — деди Къарылгъач.

— Къарылгъач, Къарылгъач, уфачыкъ Къарылгъач, сен меннен бир гедже даа къалып, эльчим оламазсынъмы? Хаста бала сувсызлыктан янды, анасы да пек яныкълы! — деди Шахзаде.

— Догърусыны айтсам, мен огълан балаларны пек севмейим, — дераль джевап берди Къарылгъач. — Кечкен яз, мен озен янында раатланмагъа токъталгъанда, дегирменджининъ эки тербиесиз огълу, манъа дайма таш атып тура эдилер. Олар манъа тийип оламаз эдилер, къарылгъачлар пек чевик, ондан да гъайры, айлемизинъ чевиклиги эр кеске белли; насыл да олса, мен буны урьметсизлик, деп саям.

Лякин Шахзаденинъ корюниши ойле кедерли эди ки, Къарылгъач оны аджыды

— Айды, сувукъ олса да, мен сенинъ янынъда бир гедже даа къалып, эльчинъ олайым, — деди Къарылгъач.

— Чокъ сагъ ол, уфачыкъ Къарылгъач, — деп къуванды Шахзаде. Бойлеликнен, Къарылгъач Шахзаденинъ къылычындан буюк къанташны гъагъасынен сувурып алды, ве эвлерни дамлары устюндөн учып кетти. О беяз мермер шеклинде япылгъан эйкеллер устюндөн, оюн авалары эшитильген буюк Сарай устюндөн де учып кечти.

«Бу гедже мен Мысыргъа учаджам», — деп, тюшүнди Къарылгъач ве бу къуванчлы умуттен руху котерильди.

О шеэрде бутюн эйкеллерни сейир этип чыкъты ве кильсенинъ чанъ къакъкъан къуллесининъ устюнде баягъы вакъыт отурды. Къайда бакъса торгъайлар бири-бирине бакъып, чивильдеше эдилер:

Ай чыкъкъан соңъ, о Бахытлы Шахзадеге учып барды.

¹ Мысыр — Египет (мемлекет)

— Мысыргъа бир аваленъиз бармы? — деп, кескин давушнен сорады, о. — Мен шимди ёлгъя чыкъаджам.

— Къарылгъач, Къарылгъач, уфачыкъ Къарылгъач, сен меннен бир геджечик даа къалмазсынъмы? — деп, ялварды Шахзаде кене.

— Мени Мысырда беклейлер, — текрарлады Къарылгъач.

— Къарылгъач, Къарылгъач, уфачыкъ Къарылгъач, шеэрнинь дигер тарафында, чардакъта, бир Яш огъланнны корем. О кягъыт толу маса устюне букленген, янында стакан, стакан ичинде бир топ солукъ мелевише. Онынъ сачлары кестане тюсте, дудакълары нар киби ал, балабан козълери арзу-умют толу.

Театр мудири ичюн пьеса язып битирмеге тырыша, лякин ушюгенинден язып оламай. Собасында исе атеши ёкъ, ачлыкътан эсини джояджакъ.

— Мен сеннен бир гедже даа къалырым, — деди Къарылгъач, чонки о, пек мерхаметли эди. — Мен онъа бир къанташ даа алыш барайыммы?

— Чокъ языкъ! Менде башкъа къанташ ёкъ, — деди Шахзаде.

— Тек козълерим къалды. Олар пек сийрек тапылгъан сафир ташындан япылгъан, бинъ йыл эвельси оларны Хиндистандан кетирген эдилер. Бир данесини ал да, шу яшкъа бер. Паалы ташны базиргянягъа сатар, одун алыр ве пьесасыны битирир, иншалла.

— Шахзаде, джаным, мен бойле шей язып оламам, — деди Къарылгъач ве, агълап йиберди.

— Къарылгъач, Къарылгъач, уфачыкъ Къарылгъач, мен санъя айткъанымны яп, — ялварды Шахзаде. Бойлеликнен Къарылгъач Шахзаденинъ бир козюни чыкъарып алды ве студентнинъ чардагъына учып кетти. Чардакъкъа учып кирмеси пек енгиль эди, чонки эвнинъ дамында тешик бар эди. Генч, башыны къолларынынъ ичине комип, отура эди, ве къушнынъ къанат давушыны биле дуймады, о, башыны котергенде, солукъ мелевшелер янында дюльберден-дюльбер бир сафир ташы турға эди.

— Мен, гъалиба, мешур олып башладым, бу эдие эсерлеримни бегенген адамдан олса керек. Энди пьесамны битирмеге имкяным олур, — деп тюшюнди студент. Ве озюни баҳытлы ис этти.

Экинджи куню Къарылгъач гемилер тургъан лимангъя ёл алды.

О буюк бир геми мачтасына къонды ве гемиджилер агъыр сандыкъыны геми анбарындан чыкъаргъанларыны корьди. Олар эр бир сандыкъыны чыкъаргъанда: «Эпимиз бирден!» — деп, къычыра эдилер.

— Мен Мысыргъа бараджам, — деп, къуванчындан къычырды Къарылгъач. Лякин онъа бир кимсе айланып бакъмады. Ай чыкъ-къанынен, Къарылгъач Бахытлы Шахзаденинъ эйкелине учып кельди.

— Мен сеннен сагълыкълашмагъа кельдим, — деди, о.

— Къарылгъач, Къарылгъач, уфачыкъ Къарылгъач, сен меннен бир гедже даа къалып оламазсынъмы, — деп, Шахзаде кене ялварды.

— Къыш кельди, тезден сувукълар башлар, — деп, тепренди Къарылгъач. — Мысырда кунеш ешиль пальма тереклерини къыздыра, тимсах чамур ичинде ятып, чевре-четини ашыкъмайып сейир эте. Меним аркъадашларым Баальбек Ибадетханесинде юва къуралар, беяз ве гульгули гогерджинлер оларгъа бакъып, бир-биринен севишелер. Джаным Шахзаде, мен сени ташлап кетмеге меджбурым, лякин мен сени ич бир вакъыт унуттам ве келеджек баарыде, сен берип йиберген къыйметли ильван ташларынъ ерине, эки дюльбер паалы таш кетирерим. Къанташ, къысмет олса, ал гульден де ал олур, сафир ташы исе, мавы денъиз киби, кок олур.

— Ашада Мейданда, серник саткъан къызычыкъ отура, о серниклерни пис сувгъа тюшюрди ве олар бозулды. Эгер эвге пара кетирмесе, бабасы оны дёгер, шунынъ ичюн де къызычыкъ агълай. Аякъларында чораплары ёкъ, башы да чыплакъ. Меним экинджи козюми чыкъарып ал да, къызгъа бер, бабасы оны дёгмесин, — деди Бахытлы Шахзаде.

— Айды, мен сеннен бир гедже даа къалайым, лякин мен сенинъ экинджи козюни чыкъарып оламам, — деди Къарылгъач.

— Къарылгъач, Къарылгъач, уфачыкъ Къарылгъач, мен санъа эмир этем, — деди Шахзаде. Бойлеликнен, Къарылгъач Шахзаденинъ экинджи козюни чыкъарып алды ве учып кетти. Йылдырым киби къызнынъ янына учып, авучына къыйметли ташны къойды.

— Не къадар дюльбер джам парчасы! — деп, къызычыкъ къуванып, эвине чапып кетти. Ондан соң Къарылгъач Шахзадеге учып барды.

— Сен сокъурсынъ, мен сени ташлап кетип оламам; мен дайма сеннен къалырым, — деди Карылгъач.

— Ёкъ, уфачыкъ Къарылгъач, санъа Мысыргъа кетмек керек, — деди бичаре Шахзаде.

— Мен сеннен дайма яшарым, — деди Къарылгъач ве Шахзаденинъ аягъы уджунда юкъламагъа ерлешти. Экинджи куню бутюн кунь Шахзаденинъ омузында отурды ве эджнебий мемлекетлерде корыген шейлери акъкъында икяе этти.

— Джаным, уфачыкъ Къарылгъач, сен манъа аджайип шейлер акъкъында икяе этесинъ. Джаным, Къарылгъач, ялварам, шеэрge учып бар да, корьгенинъни манъа келип икяе эт, — деп, ялварды Шахзаде.

Бойлеликнен, Къарылгъач шеэр узеринде учып, зенгинлернинъ дюльбер эвлеринде шенъленгенлерини, фукъарелернинъ азбар къапулары янында отургъанларыны коръди. О къаранлыкъ сокъакъларгъа учып кирди, ве ачлыктан бетлери bem-beяз, сес-солукъсыз къара сокъакъларда отургъан балаларны, копюр тюбюонде эки уфакъ балачыкъ къызынмакъ ичюн къучакълашып яткъанларыны коръди.

— Биз ойле бир ачмыз! — дедилер олар.

— Мында ятмагъа олмай! — деп, къычырды ачувлы къаравул, ве балалар, къайда бараджакъларыны бильмейип, ягъмур тюбюоне, ёлгъа чыкъып кетмеге меджбур олдылар.

Къарылгъач Шахзадеге эп корьгенилерини айтты.

— Меним устюм бутюнлей аджайип алтыннен ортюли, сен оларны парча-парча къопарып ал да, фукъарелерге бер.

Къарылгъач алтынны Шахзаденинъ устюнден парча-парча къопарды; ахыр-сонъу Шахзаде сёнюк ве корюмсиз алда къалды. Алтын парчаларыны бирер-бирер фукъарелерге даркъатты. Бойлеликнен балаларнынъ чырайлары ачылды, ве олар кулип сокъакъларда ойнашып башладылар.

«Бизим энди ашамагъа отьмегимиз бар!» — деп, къуванып къычырыштылар олар.

Сонъ, бир кунь къар ягъып башлады, къардан сонъ сувукълар кельди. Сокъакъларгъа санки кумюш сепильген, олар йылтыравукъ ве тайгъакъ олды, узун буз тамчылары исе, эвлернинъ дамларындан асылып къалды бутюн халкъ тонларына сарылды, кичкене балалар къырмызы феслерини кийип, буз устюнде тайып ойнадылар.

Бичаре уфачыкъ Къарылгъач ушуп башлады, лякин Шахзадени ташлап кетип оламады, чонки оны пек севди. Отьmek тюкяны къапусы артында отьmek уфачыкъларыны тапып чёплей, ве къызынмакъ ичюн къанатчыкъларыны къакъып турмагъа меджбур эди. Ахыр-сонъу джан береджегини¹ анълады.

Сонъки кере Шахзаденинъ омузына къонмакъ ичюн такъатыны топлады.

— Сагълыкъынен къал, севгили Шахзадем, къолунъны сонъки кере опьмеге мумкюнми? — деп, зар-зорнен мураджаат этти Къарылгъач.

¹ джан береджегини — оледжегини

— Къарылгъач, Къарылгъач, уфачыкъ Къарылгъач, санъа мен ағызыздан да опьмеге разылыкъ берем чонки сени пек севем, — деди Шахзаде.

— Мен Олюм Юртуна азырланам, Олюм исе Юкъунынъ бир чешити, дегильми? — деп, Къарылгъач Бахытлы Шахзаденинъ ағызыздан опьти ве аякълары уджуна йыкъылып, джан берди.

Шу ань эйкельнинъ ичинден аджыныкълы давуш кельди, санки дерсинъ бир шей чатлады. Керчектен де, демир юрек экиге болюнген. Эльбетте, аванынъ да тесири олгъандыр, чонки о куньлери ава пек сувукъ эди.

— Шеэрден эки энъ кыйметли шейни манъа тапып кетириң! — деп, эмир этти Алла-Тааля озь мелеклерине.

Мелеклер онъа демир юрекнен, ольген къушны кетирдилер.

— Сиз пек догъру сечип алдынъыз, чонки меним дженнет Багъчамда бу уфакъ къушчыкъ эбедий отеджек, ве меним алтындан япылгъан шеэримде Бахытлы Шахзаде манъа эбедий ибадет этеджек¹, — деп, Алла-Тааля васиет этти.

Инглиз тилиндөн терджиме эткен Л. Сейтхалилова

къулле — *русча:* башня

эльчи — векиль

мешур — танылгъан, белли

отымек — *мында:* йырламакъ

әдие — бахшыш

кедерли — гъамлы

авале этmek — буйрукъ бермек

тимсах — *русча:* крокодил

бору — баджа (*русча:* дымоходная труба)

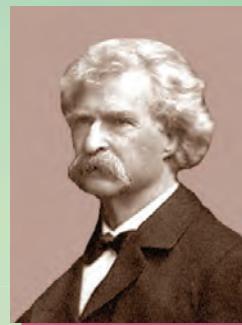

1. Бахытлы Шахзаде омюрини къайда ве насыл кечирди? Не ичон онъа Бахытлы Шахзаде дей эдилер?
2. Ольген сонъ Шахзадеге къайда ве насыл эйкель къойдылар?
3. Эйкельнинъ тышкы корюнишини тасвир этинъиз.
4. Бахытлы Шахзаденинъ эйкели юксек къулледен шеэрge бакъып, нелерни коре, нелер узеринде тюшюне?
5. Шахзаде кимлерни аджый ве кимлерге ярдым этмеге тырыша?
6. Эйкель Къарылгъачкъа насыл вазифелер буюрды?
7. Сиз насыл тюшюнесиз, не ичон уфачыкъ Къарылгъач Мысыргъа учып кетмей, эйкельнинъ янында къала?
8. Не ичон Алла-Тааля эйкельнинъ демирден япылгъан юрeginи ве уфакъ къушчыкъны озюнинъ дженнет Багъчасына ала?

¹ ибадет этеджек — дува окъуйджакъ

МАРК ТВЕН (Сэмюэль Клеменс)

(1835 – 1910)

Марк Твен (акъикъий ады Сэмюэль Клеменс) Америка Къошма штатлары Миссури штатынынъ Флорида виляетинде орта барлыгъы олған къорантада дюньягъа кельди. Апансыздан бабасы ольген сонъ, къорантанынъ вазиети агъырлаша. 12 яшындаки Сэмюэль, мектепни ташлап, басмакханеге ишке кирмеге меджбур ола. Марк Твен иш араштырып чешит шеэрлерде булуна ве чокъ йыллар девамында зорлукъларгъа чыдай.

Балалыгъындан лоцман¹ олмагъа авесленген Сэмюэль 22 яшына кельгенде, Миссисипи озени бойлап юрьен гемиге лоцманнынъ талебеси оларакъ ишке къабул этильди. Сонъра исе лоцман оларакъ чокъ йыллар девамында гемилерни юргизди.

Марк Твен сёз ибареси лоцманларнынъ тилинде — эр шей яхшы, ёл ачыкъ деген мананы бильдире. Сэмюэль Клеменс эдебий эсерлер язып башлагъан сонъ, бу сёз ибаресини озюне эдебий лагъап этип алды. Марк Твен адынен бутюн дюньягъа танылды.

«Том Сойернинъ сергүзештлери» серлевалы эсеринде Марк Твен къорантада балаларнынъ буюклернен ве озъара мунасебетлерини инджеликнен тасвирлей. Эсернинъ эсас къараманы Том Сойер — муреккеп табиатлы, джесаретли огъланчыкъ. О, омюрдеки адалетсизликке къаршы озюндже куреше, эр вакъыт озюни къорчаламагъа, акъламагъа азыр ола. Эбет, о чокъ янълышлар япа, яланлар уйдурғанда, лякин онынъ гонъюли темиз, о эйи ишлер япмагъа да арекет эте. Окъуыштылар Том Сойернинъ эйи ве адалетли адам оладжагъына инаналар.

адалетсизлик — инсафсызлыкъ
эйи — яхшы

¹ лоцман — деньиз, озенлернинъ телюкели ерлеринден гемилерни кечирген капитан ярдымчысы

ТОМ СОЙЕРНИНЬ СЕРГУЗЕШТЛЕРИ

(парчалар)

БИРИНДЖИ БАБ

— Том!

Джевап ёкътыр.

— Том!

Кене джевап ёкътыр.

— Къайда гъайып олып кетти бу огъланчыкъ?.. Том!

Кимсе джевап бермеди.

Къартый козълюклерини бурунынъ уджуна кетирди ве козълюклери устюнден оданы козъден кечирди, сонъра козълюклерини манълайына кетирди ве козълюклери астындан оданы бир даа сюзьди. Асылында къартийге козълюклеринъ кереги де ёкъ, онъя бир де-бир шейге бакъмакъ керек олса козълюк де, собанынъ къыршавы да бир. Ильк дақъъаларда, о шашмалагъан киби олды ве эшъялар эшите биледжек къадар сесини чыкъарып, сертче сёйленмеге башлады:

— Токъта, сен элиме бир тюш, бакъайым! Мен санъя...

— Айгиди сени, огъланчыкъ! Онынъ къурназлыкъларына алышмакъ кереким, эльбет. О манъя аз шакъалар япамы? Бу кереси бираз акъыллыджа олмакъ керек эдим. Догъру, мен озъ боюн-борджумны эда этип оламайым, Алла мени багъышласын. Мен исе бойнума гунях алам, оны эркелейим, шунынъ ичюн де бу дюнъяда эм мен чекишием, эм о. Билем, о, турушы-юрюшинен бир шейтанчыкъ кесильген, лякин мен не япа билем? О, меним раҳметли татамнынъ огълу да! Гъарипчик даа кичкене, оксуз балачыкъны насыл этип урайым. Эр кереси оны джезалайджакъ олгъанымда мен онъя къачып кетмеге имкян берем, сонъундан исе видждан азабы чекем. Не айтаджагъымны да бильмейим. Ураджакъ олсам меним къарт юречигим парча-кесек олып кете. Мукъаддес китапта: инсан омюри къыскъя ве яныкъ-гъамларгъа толу, деп дөгъру язылгъан экен. Пек дөгъру язылгъан! Бугунь о, мектепке бармаз, акъшамгъадже копек суварып юреджек¹, меним боюн-борджум исе оны джезаламакътан ибарат, мен борджумны одерим — ярын мен оны чалышмагъа меджбур этерим. Бу, эльбette, къараардан зияде къаттылыкъ олып корюнир, чонки ярын бутюн огъланчыкълар байрам нишанлайджакълар, лякин мен не япа билем, онынъ бу дюнъяда энъ севмеген шейи —

¹ копек суварып юрьмек — бир файдалы иш япмайып, бошуна юрьмек

чалышмакъ. Бу кереси оны джезаламасам олмайджакъ, акс алда мен сабийчикни текмил бозарым.

Том керчектен де бугунь мектепке бармады. Вакътыны пек шень кечирди. Акъшам устю эвлерине зар-зорнен етишип кельди, Джимге акъшам емегинедже Том одун кесмеге, ёнгъа азырламагъа ярдым этмек керек эди. Даа дөгърусы, Джим ишнинъ дёртте учь пайыны япкъандже озюнинъ кунь девамында олып кечкен сергузештлерини айтып етиштирмек керек эди. Томнынъ кичик къардашы Сид (огей къардашы) айтылгъан ишлерни эписини энді чокътан беджерген — ёнгъаларнынъ бирини къалдырмайып, джыйыштырып, ерине алып кетип къойгъан эди. Сид юваш, сёз динълеген огъланчыкъ, чешит тюрлю къурназлыкълар япмай, олур-олмаз шейлер япып, уйкенлерни чокъ раатсызламай.

Том чешит тюрлю онъайтлы фурсат булып, шекер парчачыгъыны айындыраджакъ олып, акъшамлыкъ емегини ашаркен, Полли апте бутюн кунь къайдаларда юргенини бильмек истеп онъа чешит суаллер бере. Эр анги бир саде гонъюлли инсан киби, Полли апте озюни уста бир дипломат, деп сая ве озюнинъ адий арекетлерини буюк бир усталыкъ деп таный.

- Том, — дей о, — бугунь мектепте пек сыджақъ олгъандыр, э.
- Эбет, м¹.
- Пек сыджақъ олды, ойлеми?
- Эбет, м.
- Том, бу къадар сыджақъ ола турып, сен озенде юувунмакъ истемединъми?

Том бир шейлер дүйды, гъалиба, къальби къоркъу кольгесинен ортюльди. Полли аптенинъ бетине дикъкъатнен бакъты. Лякин онынъ бетинде ич бир шей окъуп оламады. Ве:

— Ёкъ, м... deerlik истемедим, — деп джевап берди.

Полли апте элинин узатып, Томнынъ кольмегини тутып бакъты.

— Терлемегенсинъ биле, — деди о.

Полли апте Томнынъ кольмеги къуру олгъанына эмин олып, насылдыр бир мемнюниетликнен тюшюндже далды: онынъ мийинде насыл бир айнеджилик гизли олгъаныны кимсе анълап оламады. Лякин Том меселени бир кереден чакъты, ель анги тарафкъа эскенини анълады ве бериледжек суаллерни огюни алмагъа тырышты:

— Салкъынланмакъ ичюн башымызыны насос астына туттыкъ.

Меним сачларым аля даа сылакълар. Коресинъизми? — деди.

Полли аптенинъ джаны агъырды: мына шу гъает муим себепни

¹ м — мадам сёзюнинъ биринджи ве сонъки арифи

насыл этип коре бильмеди! Лякин шу ань онъа янъы бир фикир кельди.

— Том, я башынъны насос астына тутмакъ ичюн санъа коль-мегинънинъ якъасыны тамам мен тиккен еринден чезмек керек эди де? Къана-а, куртканънынъ огюни ач, бакъайым!

Томнынъ теляшы бирден гъайып олды. Курткасынынъ огюни ачты. Кольмегинънъ якъасы тикильген эди.

— Айды, айды. Сени ич бир вакъыт анъламазсынъ. Сен мектепке бармадынъ, ювундынъ, мен бунда эмин эдим. Яхшы, мен санъа сертиймейим: сен айнеджисинъ, амма къаарардан зияде айнеджи дегильсинъ.

Полли апте Томны айнеджиликнен алалмагъанына бираз ындженды. Лякин бу кереси Том озюни яхшы тарафтан косътергегине къуванды.

Лакъырдыгъа Сид къошуулды.

— Хатырамда, сиз онынъ якъасыны беяз йипнен тиккен эдинъиз,
— деди о, — якъасынынъ тикиши къара йипнен тикильген!
— Эбет, эбет, беяз йипнен тиккен эдим!.. Том!..

Лякин Том субеттинъ девамыны беклеп отурмады. Одадан чапып чыкъып кетеяткъанда явашчыкътан:

— Энди менден корерсинъ, Сидди!..

Яз акъшамлары узунджа ола. Орталыкъ даа ярыкъ эди. Том бирден сыйзгырмасыны токъттатты. Къаршысында Томдан бираз къалкъымджа, таныш олмагъан бир оғълан турмакъта эди. Къадынмы, эркекми, уйкенми, баламы — ким олса олсун — эр анги янъы бир сымы Сент-Питерсберг киби кичкене шеэрчиктеки сакинлернинъ дикъкъатыны шу ань джельп эте. Бундан да гъайры оғъланчыкъынъ устюнде кишилик урбалары бар эди. Бу гъает тааджипли шей эди! Башында гузель шляпа, устюнде мавы басмадан тикильген куртка, тыпкы шу басмадан тикильген яп-янъы ве тер-темиз штан. Даа джума куню олгъанына бакъмадан, аякъларында башмакълары, бойнунда ачыкъ тюстеки шериттен яптылгъан галстугы да бар. Умумен алгъанда онынъ козьге чарпкъан¹ шеэрли къаяфети Томны ачувландырыды. Том оғъланчыкъынъ усть-башына бакъкъан сайын озюнинъ урбалары аджыныкълы олып корюнди. Къаршысындаки оғъланннынъ къаяфетинен нефретленгенини косътереджек олып, онъа усттен бакъмагъа тырышты. Эки оғъланчыкъ да индемейип, бири-бирине бакъып турдылар. Бириси бир адым четке атса, экин-джиси де ата, бири-бирининъ этрафында айланалар. Бири-бирининъ

¹ козьге чарпкъан — козьге корюнген

козълеринден козълерини алмайлар. Эппейи вакъыткъадже шайтип турдылар. Ниает Том:

- Сени яхшы этип дёггенимни¹ истейсинъми? — деди.
- Дёг, бакъайым!
- Эм дёгерим!
- Дёгип оламазсынъ!
- Истесем ойле де бир дёгерим!
- Дёгип оламазсынъ!
- Дёгерим!
- Дёгип оламазсынъ!
- Дёгерим!
- Дёгалмазсынъ!

Экиси де сусты. Ниает Том:

- Сенинъ адынъ не? — деп сорады.
- Меним адымдан санъя не?
- Не олгъаныны шимди санъя косътеририմ!
- Косътер, бакъайым. Не косътермейсинъ?
- Даа эки сёз айтсанъ — косътеририм.
- Эки сёз! Эки сёз! Эки сёз! Мына санъя! Къана-аа!
- Бакъса сен онъя! Эгер мен истесем, бир къолумны аркъама багъласалар биле, сени бир къолумнен урып йыкъарым!
- Я не урып йыкъмайсынъ? Урып йыкъарым, дейсинъ де!
- Эгер манъя тийсенъ урарым!
- Ай-яй-яй! Биз бойлелерини чокъ коръдик!
- Киббар хораз² киби форса сатсам эр кес къоркъар, деп беллей-синъми? Вай, онынъ шляпасына бакъынъыз!
- Бегенмейсинъми? Ур да тюшюр башымдан, шунда сен менден озь пайынъны алышынъ.
- Ялан айтасынъ!
- Озюнъ ялан айтасынъ!
- Озю къоркъакъ олып, къоркъузмагъа вакъыт тапа!
- Айды, деф ол ёлумдан!
- Эй, эй, динъле: эгер озюнъни басмасанъ, башынъны урып эзерим!
- Эзеджек эмиш! Ой-ой-ой!
- Эм эзерим, бакъ!
- Я не беклеп турасынъ? Тек къоркъузмагъа билесинъ, амельде исе элинъден бир шей кельмей. Демек къоркъасынъ, ойлеми?

¹ дёгмек — урмакъ

² киббар хораз — къопай хораз

- Къоркъмайым!
- Ёкъ, къоркъасынъ!
- Ёкъ, къоркъмайым!

Огъланчыкълар кене сустылар. Бир ерде таптанып туралар, козылеринен бири-бирини ашайджакълар. Ниает, олар омузларыны бири-бирине тирелилер. Том:

- Деф ол мындан!
- Озюнъ деф ол!
- Деф олмайджам!
- Мен де деф олмайджам!

Шай этип, олар бирер адым огге берип, бет бетке турдылар. Бири-бирине нефретнен бакъып, итеклешмеге башлайлар. Лякин кимсе гъалип чыкъмай. Эппейи вакъыткъадже бири-бирини тюртип турдылар. Олар къызышмагъа башлайлар, арекетлери зайыфлашкъанына бакъмадан, озълерини муқъайт тутмагъа тырышалар Шунда Том:

— Сен къоркъакъ кучелексинъ! Мен агъама айтайым — о сени чинатий пармагъынен котеклер. Мен онъа мытлакъа айтырым — о сени урап! — дей.

— Сенинъ агъанъдан къоркъмайым! Меним де агъам бар. О сенинъ агъанъдан да буюк. Меним агъам сенинъ агъанъны анавы исарнынъ артына котерип атар (Агъалар — темиз уйдурма).

- Ялан айтасынъ!
- Сен аз шей айтасынъмы!

Том аягъынынъ баш пармагъынен топракъ устюонде чызыкъ чыза ве:

— Мынавы чызыкътан атлайым, деме сакъын! Мен сени ойле де бир дёгерим ки, еринъден турып оламазсынъ. Ким де ким бу чызыкътан атласа, онынъ ишлери гъает фена оладжакъ! — дей.

Ят огъланчыкъ шу ань чызыкътан атлайджакъ ола:

- Къана-а, бакъайым, сен мени насыл ураджакъ экенсинъ.
- Быракъ! Быракъ шуны дейим!
- Сени дёгерим, деп озюнъ айттынъ да! Не ичюн дёгмейсинъ?
- Эгер сени эки цент ичюн дёгмесем, алымаш шайтанлар агъласын!

Ят огъланчыкъ джебинден эки дане бакъыр капик чыкъара ве кулюмсиреп Томгъа узата.

Том онынъ къолуны къакъып йибере ве бакъыр капиклер ерге тюшелер. Бир дакъкъа кечер-кечmez эки огъланчыкъ ерге йыкъыла ве мышыкълар киби курешелер. Бири-бирининъ сачларындан чекелер, курткаларындан, штанларындан тарталар, бири-бирини чимчилейлер, бири-бирининъ бурунларыны тыртайлар. Ниает, бельгисиз

юмакъ озъ чизгилерини алып башлай, куреш тозаны арасындан бойле бир манзараны корымек мумкүн эди: Том душманның устүндө отура ве юмрукъларыны душманының узерине келиши гузель ягъдыра эди.

— Афу сора!¹ — деп талап эте Том.

Лякин ят оғъланчыкъ ондан къуртулмакъ ичюн ачуунен къычыра.

— Афу сора! — ве котек девам эте.

Ниаэт ят оғъланчыкъ сомурдана: «Етер!», дей, ве Том оның якъасыны бошай:

— Бу санъа бир дерс олсун! Келеджекте билирсинъ кимнен иш корыгенинъни.

Ят оғъланчыкъ костюмчигининъ тозуны къакъып, агъламсырап, шыншыкълап, кяде бир артына айланып бакъып, башыны саллап, «бир даа Томны тутсам, яхшы этип дёгеджем» деп ёлuna реван олды. О, эвлерине кеч къайтып кельди ве ичериге пенджереден киреяткъанда тузакъкъа тюшкенини анълады: къаршысында тизеси тура эди. Полли апте оның курткасының, штанының алыны корыгенинен оның байрамыны агъыр ишлернен денъиштиргемеге кесен къаарар берди. Къаары эльмаздан къатты эди.

къурназлыкъ — айнеджилик

азап — чекишиов, къыйналув

теляш — къоркъу

мукъаддес — къыйметли

деф ол — гъайып ол

ят — таныш олмагъян

фурсат — имкян, келишкен вакъыт

айындырмакъ — дуйдырмай алмакъ, хырсызламакъ

1. Томны бакъкъан ве тербиелеген къартый оның къурназ-лыгъы ве сергүзештлери акъкъында нелер тюшюне?

2. Полли апте ве Томның арасында диалогны дикъкъатнен окъунызыз. Томның джеваплары ве арекетлерине къыймет кесинъ.

3. Шеэрде Томгъа расткельген ят оғъланчыкъының тышкъы корюнишини тасвирленеъз.

4. Том ве ят оғъланчыкъ арасында насыл дава олып кече ве ненен бите? Сиз насыл тюшюнесиз, не ичюн Том ят оғъланчыкъыны корыгенинен бегенмеди ве ачувланды?

5. Эки оғъланчыкъының давасы ве арекетлерине къыймет кесинъиз.

6. Сиз кимнин тарафыны тутасызы?

¹ афу сора — кечирип сора, къабаатыны таны

ЭКИНДЖИ БАБ

Джумаэртеси. Яз тазе, къайнакъ аятнен парылдамакъта эди. Эр бир къальпте йыр янъгъырамакъта, эгер де бу яш инсанның къальби исе, йыр дудакълардан тыгъырып тюшмекте эди. Адамларның чересинде къуванч, адамлар тендирист-тендирист адым аталар. Беяз акациялар чечекке комюльгенлер, этрафкъа мис-къокъу сачмакъталар. Шеэр артындаки Кардиф дагъы ешилликлерге комюльген. Дагъ адтайип, гъамсыз, озюне джельп этиджи бир мукъаддес ер киби корюнмекте.

Том бир къопкъа киреч ве узун фырчыны алыш, сокъакъкъа чыкъты. Исаргъа назар ташлагъанынен къальбинде юва къургъан къуванчы бир аньде гъайып олып кетти, къальби эфкяргъа толды. Отуз ярд¹ узунлыгъында, докъуз фут² юксеклигинде тахта исар! Яшайыш агъыр юк олып корюнди. Терен кокюс кечирип, фырчыны киречке батырды, энъ юксектеки тахтанынъ устюнде юргюзди, сонъра бу арекетини текрарлады ве токътады: сыланмагъан къоджаман исарнынъ тахталары янында мынавы беяз ёлачыкъ не! Кейфи сонъ дөредже бозулгъан Том терек астына отурды. Шу арада ёл къапудан Джим чапып чыкъты. Онынъ къолунда тенеке къопкъа бар эди. О «Буффалонынъ къызлары» тюркюсини йырлай эди. Том шеэр насосына барып сув кетирмекни олмайджакъ бир иш деп сая эди, лякин шимди о, бу ишке башкъа козынен бакъты. Насос башында эр дайм адам чокъ ола: акътенлилер, мулатлар³, къаратенлилер; оғланчыкълар ве къызычыкълар невбет беклеп отуралар, раатланалар, оюнджакъларынен алыш-вериш япалар, къавгъа этелер, котеклешелер, чаяланалар. Насос оларнынъ эвинден олса-олса юз элли метр авлакътадыр, амма Джим анда бир saat къадар алдана, эр кереси оны барып чагъырып кельмек керек ола.

— Эшитесинъми, Джим, — деди Том, — истесенъ, исарнынъ мынавы ерчигини сыла, мен исе сувгъа барып келейим.

Джим башыны саллады:

— Олмаз, мистер Том! Ханым-эфенди ёлда-изде кимсенинъ янында токътама, дос-догъру насоскъа барып кель, деди. Даа о деди ки: «Мен билем, масса Том сени исар сыламагъа чагъыраджакъ, сен оны динълеме, озъ ёлунънен кете бер». О деди ки: «О, исарны насыл сылагъаныны озюм барып бакъаджам».

— Сен онынъ айткъанларына къулакъ асма Джим! О, агъзына не

¹ ярд — узунлыкъ ольчюси, 91 сантиметрге якъын

² фут — узунлыкъ ольчюси, 30,5 сантиметрге якъын

³ мулатлар — зенджилер ве беяз тенлилернинъ къарышыкъ никяхларындан догъгъанлар

кельсе, айта бере! Бер къопкъанъны, мен бир аньде барып келирим.
О бир шей бильмез.

— Вай, къоркъам, масса Том, ихтияр ханым-эфендиден къоркъам!
О, меним башымны сувурып атар, валлайы, сувурып атар!

— Омы! Кимсеге пармакъ тийсетмез, урса-урса, башынъа
оймакъынен урап! Эм де бу шейге ким къулакъ аса? Керчек, о лаф
этсе, ачувлы-achuвлы лаф эте. Эгер агъламаса, онынъ сёзлеринден ич
бир еринъ агъырмай. Джим, мен санъа шарик береджем. Мен санъа
бяз алебастры шаригимни берири.

Джим шашмаламагъа башлады.

— Бяз шарик, Джим, гъает гузель, бяз шарик!

— Ойле олмагъа ойледир, чокъ гузель шей! Лякин мен, кене де,
масса Том ханым-эфендиден къоркъам.

Джим олгъаны оладжагъы инсан баласы, Томнынъ татлы сёзлери
астында ирип кетти. Лякин Полли аптени корыгенинен къопкъасыны
алып чапып кетти.

Ана-мына дегендже, эр анги иштен азат олгъан огъланчыкълар
сокъакъъа чыкъаджакълар, кезинеджеклер, ойнайджакълар. Олар
чешит-тюрлю шенъ оюнларны ойнайджакълар, ве эписи келип, агъыр
ишнен огърашкъан Томнынъ устюндөн күледжеклер. Бу фикиринъ
озю биле оны атешлерге якъмакъта эди. О, джебиндеки къыйметли
шайлерни чыкъарып, козьден кечирди: къырыкъ оюнджакъ
парчалары, шариклер ве бунъа бенъзеген олур-олмаз шайлер;
буларны биревге берип учъ-дёрт дақъкъа чалыштырмакъ мумкун,
лякин ярым saatлик сербестликни буларгъа сатын алалмазсынъ,
эбет. О, мал-мулькюни джебине ерлештири ве бу фикиринден
вазгечти. Огъланчыкълардан ич бириси онынъ бу малына къызмаз.

О, элине фырчысыны алып, ишини девам эттири. Мына, узакъта
Бен Роджерс корюнди. Том энъ зияде онынъ къылынувларындан
къоркъа эди. Бен адымламай, аксине атлап-атлап кельмекте эди.
Онынъ кейфи еринде эди. Бен Томнынъ янына келип турды.
Къолундаки алманы корыген Томнынъ силекийлери акъты, лякин
кене де, ич бир шей олмагъан киби ишини исрарлыкъынен девам
эттири. Бен:

— Эй, къардаш, кене чалыштыралармы сени? — деди.

Том бирден онъа айланып бакъты:

— А, сенсингъими, Бен! Сени корымегеним.

— Билесингъими, мен шимди ювунмагъа... эбет, ювунмагъа кетем!
Сен де ювунмакъ истейдирсинъ, э? Санъа исе мумкун дегиль,
чалышмакъ керексинъ. Эбет, эм де насыл чалышмакъ керексинъ!
Том онынъ бетине тикилип бакъты да:

— Сен нени иш деп саясынъ? — деп сорады.

— Я не бу иш дегильми?

Том исарны сыламакъны девам эттирикен, джевап къайтарды:

— Бельки бу иштири, бельки де ёкъ. Мен тек бир шейни билем: бу иш Том Сойерниң гонълюне ята.

— Айтмаса? Бу иш сенинъ ичюн хош бир эглендже, демек истейсинъми?

Фырчы исар узеринде эп кезмекте.

— Хош эглендже дейсинъми? Не ичюн бу эглендже хош олмасын?

Огълан балаларгъя исар сыламакъ эр кунь къысмет этеми?

Меселенинъ янъы джеэти ачылды. Бен алма кемирмесини токъттатты. Том реssамнынъ ихтирасынен фырчысыны арткъа-огге кездире, бир къач адым арткъа чекиле, сонъра кене исаргъя якъынлаша, бир къач штрих къоشا ве япкъан ишини тенкъидий козынен бир даа бакъып чыкъа, Бен исе онынъ эр бир арекетини козете, Томнынъ иши оны да озюне чеке. Ниает:

— Билесинъми, Том, берсе, мен де бираз сылайым! — деди.

Том тюшюнджеge далды ве разы оладжакъдай олды, лякин сонъки дақъысасында:

— Ёкъ, ёкъ, Бен... Бундан бир шей чыкъмаз. Билесинъми, Полли тизе мынавы исар меселесинде пек титизлик япа, чонки исар сокъакъкъа бакъа. Бинъ дане... атта эки бинъ дане огълан баладан кереги киби сылай биледжек бир бала тапылмаз.

— Айтмаса? Исар сыламакъ бу къадар джиддий бир иштири, деп беллемеген эдим. Берсе, азачыкъ олса да... сылайым. Мен сенинъ еринъде олгъян олсам, бир сание биле тюшюнип отурмаз эдим. Э, Том?

— Бен, сёзюм сёздир, фырчыны санъа къувана-къувана берир эдим, лякин Полли тизе... Мына, демин Джим да сыламакъ истеди, лякин Полли тизе онъа бу ишни ишанмады. Сид де сыламакъ истеди — онъа да изин бермеди. Санъа бу ишни ишанып оламагъанымны энди анълагъандырыснынъ? Сен сыламагъя башласанъ, барып да бир де-бир шей чыкъып къалса...

— Олмайджакъ шей! Мен сенден ярамай сыламам. Мен тек сылап бакъымакъ кереким. Мен санъа алма бериrim.

Том истер-истемез, фырчыны онъа туттырды. Амма къальби гизлиден къувана эди. Сабыкъ «Буюк Миссури» гемиси куннинъ сыйджагъында терлеп-пишип чалышыр экен, истифагъя чыкъкъян реssам онынъ янында, кольгеде янбашлап ята, аякъларыны саллап, ята эди.

Хайли вакъыткъадже Том еринден кыбырдамады; аятында юз берген салмакълы денъишмелер узеринде тюшюнмекте эди. Соңра адымларыны баш штабгъа — иш биткени акъкъында рапорт бермек ичюн дөгърутты.

къайнакъ — къызгъын, джанлы

аят — омюр, яшайыш

къалып — гонъюль

эфкяр — гъам, къасевет

исрарлыкъ — тирнеклик, гъайретлик

исар — дувар

хайли вакъыт — баягъы вакъыт, чокъ вакъыт

1. Полли тизе Томгъа исар сылавны не макъсаднен буюрды?
2. Аджайип яз левхасынынъ тасвирини Томнынъ дүйгъулары ве тюшюнджендеринен къяяс этинъиз.
3. Том насыл сёзлер ве бахшышларнен Джимни ишке, исар сылавуна къоймагъа тырыша?
4. Том ве Бен Роджер арасында олып кечкен субетни дикъкъатнен окъунъыз. Томнынъ акъылы, айнеджилиги ве усталыгъыны косытерген суаль, джевапларнынъ манасыны анълатынъыз.

УЧИОНДЖИ БАБ

Том эвге къайтып кельгенде Полли аpte эм ятакъ одасы, эм мусафир одасы, эм ашхане, эм кабинет вазифесини беджерген арттаки шырныкълы оданынъ ачыкъ пенджереси янында отура. Кейфинье кейф къошкъан яз авасы, сукюнет, чечеклернинъ къокъулары ве балкъуртларнынъ выз-выз учмасы онъа тесир эткени корюнип турғанынъ узеринде бурнуны саркъыткъан, юкъусырай, онынъ екяне субетдеши олгъан мышыкъ биле онынъ тизлери устюнде юкъусырай эди. Телюкесизликке риает этип, Полли аpte козълюклерини башынынъ тёпесине кечирген.

Том, эльбette, чокътан къачып кеткенине эмин олгъан Полли аpte Томны корип шашты: къатты джеза алмакъ ичюн бу къадар джесарет онъа къайдан кельди!

Том ичериге кирди ве:

- Энди исе, тизе, ойнамагъа кетмек мумкюнми? — деп сорады.
- Айтылгъан ишни яптынъмы? Битирдинъми? Не къадар япып етиштиридинъ?
- Эписини, тизе!

- Том, ялан айтма. Мен ялан севмейим.
- Ялан айтмайым, тизе. Эр шей азыр.

Полли апте онъя инанмады. Томның япқан ишини озь көзълеринен барып корымек истеди. Эгер де Томның сөзлерининъ энъ олмагъанда йигирми файызы акъикъат олгъан олса, о пек къуванаджакъ эди. Лякин о, исар яхшы этип сылангъаныны, ве тек сылангъан дегиль де, бир къач къат киречнен ортюльгени, ве атта исар бойлап ерде беяз ёлакъ къалдырылгъаныны корип пек тааджипленди...

Акъшамлыкъ емек вакътында о, ойле де бир ихтираслы эди ки, заваллы Полли апте балагъа бир шей олмадымы экен, деп къасеветке далды. Сиднинъ устюне топракъ томарлары аткъаны ичюн яхшы тазир ашады, лякин бу шей Томның кейфини ич де бозмагъангъа бенъзей. О, тизесининъ буруны астындан шекер кесегини айындыраджакъ олды ве шу ань эллериине шамар тюшти, лякин бунъя оның джаны агъырмады ялынъыз:

- Тизе, Сид шекер хырсызлагъанда не ичюн оны урмайсынъыз,
- деп ташлады.
- Сид адамларны сен киби чекиштирмей. Эгер сенинъ пешинъден козетмесенъ, сен шекерлик ичинден чыкъмаз эдинъ.

Мына Полли апте ашханеге чыкъты ве, Сид, тазирленмегенине къуванып, Томны эриштирген киби, элини шекерликке узатты. Бунъя даянмакъ мумкүнми! Лякин шекерлик Сиднинъ пармакълары арасындан сыйты, ерге тюшти ве къырылды. Том о къадар къуванды, о къадар къуванды ки, къуванчындан тилини тутып оламады, къычырып йиберди. О, агъызыны ачып бир сөз айтмамагъа, атта Полли апте къайтып кельгенде биле яваш ве тынч отурмагъа къарап берди. Полли апте ким къырды деп эписи бир сорайджакъ! Ве, шунда о, шекерликни ким къыргъаныны айтыр — Сидни, мынавы нумюнели огъланчыкъыны насыл этип тазирлегенини шенъ-шерамет сейир этер. Бундан да яхшы зевкъ олурмы! Том ичи къарапалыкънен индемейип, тизеси кельгенге къадар отура берди. Полли апте шекерликниң къырыкъ парчаларына козълюклери устюндөн бакъып ачув йылдырымларыны ягъдырмакъта эди. Том озь озюне: «Мына, башланаятыр!..» деди. Лякин экиндже дакъкъасында о, энди ерде ята эди! Тизесининъ агъыр къолу бир даа оның узерине энмек ичюн авагъа котерильди. Шунда Том козъяшларыны туталмайып, къычырды:

- Токътанъыз! Токътанъыз! Сиз мени не ичюн урасынъыз!
- Шекерликни Сид парлады!

Полли апте утangъанындан токътады. Том шимди тизеси оны

аджыр ве озъ къабаатыны бир де-бир шейчикнен ювар, деп бекледи. Лякин Полли апте озюни эльге алгъанынен, ялынъыз шуны айта бильди:

— Хм! Эписи бир санъа ботен ерде тюшмеди. Бельки мен одадан чыкъкъанымда эписи бир ярамазлыкъ япкъандырсынъ.

Шу арада оны видждан азабы тутты. Полли апте огъланчыкъкъа насылдыр джыллы, муляйим сёзлер айтаджакъ олды. Лякин айтмады, къоркъты: эгер де оны эркелетмеге башласам, о, тизем къабаатыны таныды, деп тюшонир, тербиеде исе бойле шейлерге ёл бермек мумкүн дегиль. Шай да о, бир шей айтмады, юргини таш эзсе биле, адettеки ишлеринен мешгъуль олды. Том кошеде мусюр киби шишип отура, яраларыны тешкере. О, биле: шимди тизеси къальбен онынъ къаршысында тизлери устюнде тура. Буны о, белькемигинен ис это, ве бу ис-дуйгъу оны къара къуванчларнен сарып ала эди. Полли апте Томнынъ козюне киреджек ола¹, лякин огъланчыкъ онынъ итчен чеккен азапларыны корьмемезликке ала. Том биле: тизе вакъты вакътынен онъа яныкълы бир бакъыш ташлай, козълери яшкъа толу, лякин огъланчыкъ онъа дикъкъат этмей, озюни олюм тёшегинде хаста яткъаныны тасавур эте², тизеси исе онынъ узерине эгилип ондан афу сорай, багъышла, деп ялвара. Том исе бетини диваргъа чевире ве ич бир сёз айтмайып, оле. Эгер Том ольсе онынъ алы не оладжакъ? О кене тасавурларгъа комюле: устю-башы, сачлары сым-сылакъ, даа демин онынъ джесидини озенден чыкъаргъанлар да, эвлерине алып келелер, онынъ азап чеккен юрги эбедий тынчлана.

Том, адetti узъре огълан балалар топлашкъан ерлерде дегиль де, олардан авлакъта юрьди. Оны кендиси юрги киби, эфкярлы, кимсе олмагъан ерлерде булунмакъ истеди. Озен сайлинде тургъан къайыкъынъ четине отурды, сувнынъ кенъ алалыгъы узеринде козъ кездирди ве шимди бир аньде, ич бир шей дуймадан, кендисини ич бир тюрлю онъайтсызлыкъларгъа огъратмадан сувгъа богъулсам не къадар яхшы олур эди, деп тюшюнди. Бираң сонъра акъылына къойнундаки чечеги тюшти, солгъан ве эзильген чечекни къойнундан чыкъарды. Чечек онынъ татлы яныгъыны даа зияде арттырды. Къальбимде олгъан агъыр юкни тизем бильген олса мени аджыр эдими? Агълар эдими, мени тынчландыраджакъ олып эллериинен бойнума сарылыр эдими? Я да мына шу бош ве сувукъ алем киби, айланып кетерми? — деп сорады озюнден. Ве

¹ козюне киреджек ола — озюни мераметли косътереджек ола

² тасавур эте — козъ огюне кетире

бу акътаки тюшюнджелер онынъ ичини хош эфкярнен толдурды. Том кенди эфкярыны эп эзмеледи, соңыки йипинедже орьселеди. Ниает, о, кокюс кечирип, еринден турды ве къаранлыкълар ичине далды.

Том эвлерине кельди, союнды чыракъ ярыгъында турып, сылакъ урбаларыны көзден кечиреяткъанда Сид уянды. Шу дақъкъаларда онда кеченде олып кечкен анълашылмамазлыкълар хусусында бир къач сёз айтмакъ истеги пейда олды, лякин бу фикиринден тез вазгечти: Томнынъ козълеринде ачув къыгъылчымларыны абайлагъанынен, сес-солукъ чыкъармайып ятты.

Том ятсы дуасыны окъумайып, тёшегине кирип ятты. Сид ичинден: ятсы дуасыны окъумады, деди ве онынъ бу эдепсизлигини къафасынынъ бир кошечигине къайд этип къойды.

Рус тилинден терджиме эткен Ю. Къандым

ботен — нафиле, зая

мусюор — *ruscha*: индюк

ис этмек — дуймакъ, сезмек

къыгъылчым — атеш парчалары, учкъун

абайламакъ — корымек

ятсы — эрте акъшам вакъты

1. Шекерлик парланувишнен багълы адисени талиль этинъиз. Томнынъ арекетлерине къыймет кесинъ.

2. Полли аптенинъ дуйгъу, фикирлери тасвирленген парчаны дикъкъатнен окъунъыз.

3. Полли тизенинъ насыл инсан олгъаны беян ола? Сиз онынъ фикирлеринен разысынъызы?

4. Томнынъ озъ омюри акъкъында тасавурлары, козю оғюнде джанлангъан аджыныкълы левхаларны тасвир этинъиз.

5. Том нелерни арз эте? Полли тизенинъ онъа насыл бакъкъаныны истей?

6. Томнынъ арзу-истеклерини тасвир эткен сатырларны тапып окъунъыз.

Умумий суаллер ве вазифелер:

1. Сиз Томны насыл тасавур этесиз?

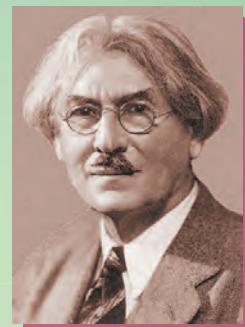
2. Томнынъ дуйгъу, фикирлери ве арзу-истеклерини тасвирлеген сатырларны къайд этип, текrar окъунъыз. Томгъа умумий къыймет кесинъиз.

3. Томнынъ яхшы, догъру арекетлерини къайд этинъиз. Томнынъ къайсы табиат чизгилерини ве арекетлерини бегендинъиз?

4. Том Сойерни насыл тасавур эткенинъизни сёзлернен тасвирленъиз.

ЭРНЕСТ СЕТОН-ТОМПСОН

(1860 – 1946)

Канада языджысы, рессам ве табиатшынас Эрнест Сетон-Томпсон Англия девлетининъ Сауд-Шильде шеэринде дөгъды. Соңра оларның къорантасы Канадагъа авуша. Эрнесттинъ балалыгъы ве яшлыгъы Торонто шеэринде кечти.

1879 сенеси Эрнест Торонто шеэриндеки тасвирий санат кол-леджини битирген соңъ, окъузыны Нью-Йорк, Лондон, Париж шеэрлеринде девам этти ве табиатшынаслыкъ, рессамдожылыкъ саесинде терен бильгилер алды. Сетон-Томпсон чокъ мемлекетлерде сяятларнен булунды. Шу ерлердеки табиатны ве кийик айванларның яшайышыны оғренмеге арекет этти.

Сетон-Томпсон терен бильгили ве пек ишкир, гъайретли языджы эди. О, айванлар акъкъында къыркътан зияде китап язды. Бу китаплар оны бутюн дюньягъа таныттылар.

Языджы кийик айванларның яшайышыны меракълы, джанлы, окъузыдожыны авеслендириджи шекильде тасвирлей.

Эрнест Сетон-Томпсон эм языджы, эм истидатлы рессам эди. Языджы озю япкъан меракълы ресимлер, китапларның мундиджесини зенгинлештире ве яраптыра, окъузыдожыда табиат ве айванлар алемине меракъ ве авеслик дөгъура.

Дерсликке кирсетильген «Лобо» икяесинде языджы къарт ве кучьлю къашкъыр Лобоның фаджиалы такъдирини тасвирлей. Чокъ йыллар къашкъыр Лобо этрафтаки айванларны парчалай, озюнинъ залымлыгъы, айнеджилигинен бутюн джемаатның джаныны якъа. Шу ерниң фермер ве чобанлары чешит усулларнен Лобоны тутмагъа, ольдюрмеге тырышалар. Лякин Лобо эр вакъыт къуртула. Оның айнеджилиги, акъыл, зеин чевиклиги эр кесни шашыра эди. Лобоның досту, къашкъыр Бланка, ольдюрильген соңъ, доступна янгъан Лобо оны къыдыргъанда къапкъянгъа тюше. Лобо бир тюрлю къаршылыкъ косътермей, давушсыз озюни теслим эте, къараман киби менлигини сакълап, оле.

ЛОБО

(икяе)

(къыскъартылгъан)

I

Нью-Мексиконынъ шималий къысмындаки айванасравджылыкъ виляетининъ ады Куррумподыр. Бу — отлар бол осъкен яйлялар, балабан багъчалар, юксек байырлар ве Куррумпо деръясына акъып кельген темиз сувлу озенлер диярыдыр. Бу ернинъ ады деръянынъ адындан алынгъан. Улькеге къашкъыр укюмдарлыкъ эткен.

Къарт Лобо Куррумпо вадийсине энди чокъ йыллардан берли уджюм этип кельген къашкъырлар сюрюсининъ етекчиси эди. Чобан ве айванасравджыларнынъ эписи оны пек яхшы бильгенлер. О пейда олгъан ерде эр кес къоркъкан, къой сюрюлерининъ саиплери не япаджакъларыны бильмей, шашмалагъанлар. Къарт Лобо пек балабан къашкъыр олып, онынъ айнеджилиги ве кучю исе даа да балабан эди. Ерли сакинлер оны улугъанындан таныгъанлар. Адий бир къашкъыр чобанлар къошарынынъ янында бельки saatлернен улур, лякин кимсе онъа къулакъ асмаз. Амма къарт етекчининъ кучылю сеси чобанларны титрете, олар ярын сюрюдеки гъайышлар акъкъында хабер алажакъларыны билелер.

Къашкъырларнынъ омюри айванасравджыларнынъ омюринен багълы олгъан. Олар къашкъырларны къувана-къувана ёкъ этер, Лобо сюрюсинден ольдюрильген эр бир къашкъырнынъ башы ичюн чокъ-чокъ яш бугъаларны да бермеге азырлар. Лякин къашкъырларны ольдюрмек къолай дегиль. Олар санки авджыларнынъ устюнден кульген киби, ич бир тюрлю зеэр ве тузакътан къоркъмадан, Куррумпо чобанларындан эр кунь бирер сыгъыр алгъанлар. Демек, къашкъырлар энъ аздан эки бинъ айваннынъ башына еткенлер. Эм сюрюнинъ ичинден энъ яхшы сойларыны сайлап алғанлар.

Лобонынъ башы ичюн пек буюк муяфат бельгилени. Онынъ ичюн эр ерге зеэрленген эт парчаларыны къойгъанлар, амма къашкъыр зеэрни къокъусыны бирден сезип, дайма сагъ къалгъан. О тек бир шейден — атеш фышкъыргъан тюфектен къоркъкан. Бу виляетте эр кес янында тюфек алыш юрьгенини бильген къашкъыр инсанларгъа уджюм этмеген ве оларнен корюшмемеге тырышкъан. Инсанны узакътан корыгенлеринен къачкъанлар. Лобо къашкъырларына тек озълери ольдюрген айванларны ашамагъа изин бергени

илюн де сюрюсими сакълап къалгъан. Онынъ сезгир бурну инсан къолунынъ къокъусыны алып, анда зеэр олгъаныны анълагъан.

Балабан къашкъыр къоркъусы эп артаберген, онынъ башы илюн бериледжек пара да арта-арта бинъ долларгъа еткен. Бу къадар пара даа ич бир къашкъырнынъ башы илюн берильмеген эди.

Бойле буюк мукафаткъа къызгъан техаслы авджы Теннерей атында Куррумпо дересине етип келе. Къашкъыр авламакъ илюн онынъ аджайип тюфеклери, ельаякъ атлары ве къашкъыр парчалагъан копеклери бар эди. Техаста озъ копеклеринен о нидже къашкъырны ёкъ эткен, шунынъ илюн де бир къач куньден къарт Лобонынъ башы онынъ эгерининъ уджунда салланаджагъындан ич шубелемеген.

Иште, яз куньлеринден биринде танъ атар-атмаз авджы авгъа чыкъа. Тезден онынъ балабан копеклери из алгъанларыны бильдирип, афыралар. Эки миль биле чапмадылар, мешур Лобо сюрюсиинъ къуйругъыны корелер. Къашкъыр йыртыджы копеклеринъ иши къашкъырларны токътатмакъ, артларындан етип кельген авджыгъа оларны атмакъ къала. Техаснынъ ачыкъ тюземлигинде буны япмасы къолай, мында исе эр шей бам-башкъа.

Къарт Лобо ер сайламагъа биле. Куррумпо озенининъ къаялы дерелери ве ирмакълары тюземликниң эр бир тарафына чыкъа. Къарт къашкъыр шу дерелерниң бирине ёл ала ве сувны кечип, авджыдан къуртула. Онынъ сюрюси эр тарафкъа дагъыла, копеклер де шу къашкъырларның артындан дагъылалар. Къашкъырлар, копеклерниң бир къысмы артта къалгъанындан файдаланып бир ерде топланып буларны парчалайлар.

Акъшам Теннерей копеклерини топлагъанда, оларнынъ тек алтысы къайтып, араларындан экиси исе пек яраланып кельгенини коре. Амма авджы ниетинден къайтмай, къашкъырнынъ башыны алмакъ илюн даа эки кере арекет этип бакъса да, бир де-бир нетидже эльде эталмай. Сонъки кересинде онынъ энъ яхшы аты йыкъылып, шу ерде джан бере. Бундан сонъ авджы умюдини кесе ве Техаскъа къайта. Лобо исе кене Куррумпода укюмранлыгъыны девам эте.

II

Ковбойларнынъ икялерине пек чокъ инанмадым. Амма 1893 сенеси бу ярамазнен якъындан танышкъан ве эр кестен зияде бильгенимден сонъ фикиримни денъиштирдим. Бу байыр ве дерелер ичинде Лобоны копек ве атларнен къуваламакъынынъ файдасы олмагъаныны анъладым. Бунынъ бир чареси кене де къапкъан ве зеэрдир.

Бу ачыкъ козъ¹ къашкъырны алдатмакъ ичюн насыл усул ве айнеджиликлерни ишлеткенимни айтып отурмайым. Лобо ичюн зеэр япмакъ ичюн нелер-нелер къарыштырмадым. Къапкъянгъа емлеме сыйфатында тек насыл айванларның этини къоймадым! Лякин эр саба нетиджесини корьмек ичюн барып, бутюн япкъанларым бошуна кеткенини коре эдим. Къарт къашкъыр къаарардан зияде акъыллы эди, оны ич алдатып оламадым.

Онынъ не къадар зекий олгъаныны исбатламакъ ичюн бир мисаль кетирмек етерлидир. Экиндже куню саба мен тюшюнип тапкъан айнеджилигимнинъ нетиджесини бильмек ичюн кене ёлгъа чыкътым. Лобо етеклеген сюрюнинъ излерини корьдим. Онынъ излерини бир кереден айырмакъ мумкүн, башкъа къашкъырларның изинден баягъы балабанджа. Мен артымдан сюйреклеп кеткен емлеменинъ къокъусыны къашкъырлар сездилер. Лобо бириндже олып якъынлашты, яхши этип къокълады ве ахыр-сонъу ютып йиберди.

Къуванчым чексиз эди.

— Ахыр-сонъу тутулдынъмы! Тезден ольгенинъни корерим, — деп къычырдым мен ве огге чаптым. Козълеримни къашкъыр къалдыргъан излерден алмайып кетем. Экиндже емлемени ташлагъан ериме келип, онынъ да ашалгъаныны корьдим. Ёлумны девам этип, учондже емлеме де ёкъ олгъаны, излер исе дёртюнджисине алып баргъаныны корьдим. Кельсем не корейим — Лобо оларның ич бирисини ашамагъан, тек агъызының ичинде ташыгъан ве сонъкисинен берабер обалап, устюни пислеген ве бойлеликнен меним айнеджилигиме нефретини ифаде эткен. Буны япкъан сонъ башкъа якъкъа бурулып, мукъайтлыкъынен къорчалағъан сюрюсини де артындан етеклеп алып кеткен.

Бир кере акъшам, ноябрининъ сонъунда, къашкъырларның уджюминден эки чобан уяна. Бутюн сюрю еринден къыбырдамайып тургъан акъыллы ве джесюр текелеринъ этафына топлашкъан. Амма бу уджюмге адий къашкъыр ёлбашчылыкъ япмай эди де! Къарт Лобо сюрюни текелер туткъаныны чобанлардан да яхши биле ве топлашкъан къойларның устьлеринден атлап текелеринъ эписини йырта. Къойлар тараф-тараф къачалар.

Ниает къашкъыр къапкъянларны кетирдилер ве мен эки ярдым-джымнен берабер бутюн афта оларны къоймакъынен огъраштым. Биз кучь ве арекетлеримизни аямадан мытлакъа бир нетидже кетирерджеек эр анги вастадан къулландыкъ. Къапкъянлар ерлештирильгенининъ сабасына оларны бакъмагъа кеттим. Бакъсам, Лобоның

¹ ачыкъ козъ — эр шейни корьген ве анълагъан

излери бир къапкъандан экиндjisine бара. Бу излер къашкъырнынъ гедже кезинтилерини тариф эттилер.

О къаранлыкъта юргенине бакъмадан яхшы этип сакълангъан къапкъанларнынъ бириндjisини пек тез тапты. Сюрюни токътатып, ерни къазгъалап башлай. Башта къапкъанны, сонъра зынджыр ве агъачны къазып чыкъарды. Бундан соң башкъа къапкъанларны да тата. Онынъ арекетини козетир экеним, къашкъыр ёлда шубели бир шей корыгенинен четке бурулгъаныны да корьдим. Шу дакъасы башымда бир план дөгъды: мен къапкъанны «Н» арифи шеклинде яни ёлнынъ эр эки тарафында къойып, бир къапкъанны ортада къалдырдым. Амма кене де еңильгенимни корымек ичүн чокъ беклемек керек олды. Лобо къапкъанлар арасындан кеткенде ортада тургъан бир къапкъанны корип къалды ве вакътында токъталды.

Анда тузакъ олгъаныны о насыл анълады мен бильмейим. Эр алда Лобо солгъа ве сагъга бурулмайып, артына къайтты. Эм баскъан излеринден къайтмагъа тырышты ве хавфлы ерден чыкъып кетти. Чыкъкан соң къапкъанларны артындан айланып арт панджаларынен топракъ ве ташларны къапкъанлар устюне сюрьди. Бойле этип бутюн къапкъанларны къапатты.

Эм бир чокъ керелерде о айны шу арекетни япа, мен озъ усулларымны насыл денъиштирмейим, къашкъыр дайма аман-эсен къала берди. Бельки о, аля бугунье къадар озъ уджюмлерини девам эттер эди, эгер де ишангъан аркъадашы аякъ чалмагъян¹ олса. Бойлелик-нен онынъ ады янъгыз олгъанда ич еңильмеген ве тек достунынъ дикъкъатсызлыгъындан ольген къараманларнынъ джедвелинде ер алды.

III

Базы бир аляметлер манъя Лобонынъ сюрюсинде худжур шейлер олгъаныны косытерди. Меселя, базыда сюрю етекчисининъ излерин-ден онынъ огюнде башкъа къашкъыр чапкъаны корюне. Мен буны анъламадым. Бир кере ковбойлардан бири манъя:

— Мен бугунь оларны корьдим. Огде баштакълыкъ эткен Бланка чапа, — деди. Мен дераль меселени анъладым, демек Бланка ыргъачы къашкъыр. Чюнки эркек къашкъыр олсайды, Лобо оны йыртар эди.

Къашкъырлар эр бир ольген айвангъа, оны ашамакъ ниетлери ол-маса да, якъынджя келип къоқъайлар. Илле шу алышкъанлыкъла-ры саесинде Куррумпо сюрюси меним тузагъыма тюшер, деп умoot эттим. Лобо меним арекетимни фаш этип, сюрюни этке якъынлаш-тырмайджагъына ич шубем ёкъ. Амма, къапкъанынъ янында санки

¹ аякъ чалмакъ — кедер этмек

быракъылгъан башны кечип кеталмаз, деп умoot эттим.

Экинджи куню сабасына къапкъанларны тешкермеге кеттим. Къашкъырларнынъ излерини корем, баш! Къапкъанларны ашыкъ-аджеле бакъып, Лобо сюрюни этке якъынлаштырмагъаныны корьдик. Лякин балабан олмагъан бир къашкъыр четте яткъан башны къокъламагъа келип, тузакъкъа тюшкен. Излеринъ пешинден кетип бу къашкъыр Бланка экенини корьдик. Бизни корьгенинен о тездже чапып башлады. Къапкъандаки тананынъ башы онъа пек кедер этсе де, янымда джаяв кеткен аркъадашымдан тездже кете эди.

О не къадар арекет этмесин, биз артындан етиштик. Чюнки тананынъ бойнузлары ташларгъа илиши.

Бланка киби дюльбер къашкъыр ич корьмеген эдим. Онынъ тегиз, къалын териси bem-beяз тюсте эди. О, чарышмагъа азырлангъан киби бизге таба айланды ве улуды. Онынъ улувыны эшиткен къарт Лобо онъа теселли берген киби къаршыдаки байырдан сесленди. Лякин бу ыргъачы къашкъырнынъ сонъки улувы эди.

Биз Лобо сюрюсine биринджи кере дарбе яндыргъанымыздан севине-севине Бланканынъ олюсини эвге алып къайттыкъ.

Вакъты-вакътынен Лобо улугъаныны эшитемиз, бес-белли о байырдан-байыргъа ашып, Бланканы къыдыра. Оны къуртарып оламайджагъыны анъласа да, ташлап кеталмай, лякин якъынлашмагъа да къоркъа.

— Бланка керчектен де Лобонынъ досту олгъанына шубем къалмады, — дедим ковбойларгъа.

Экинджи куннинъ тап акъшамына таба бельгиленген ерге етип бардым ве якъынджа кельгенде балабан чал кольге еринден турып къачмагъа тырышкъаныны корьдим. Къаршымда Курумпоны дешетке къойгъан Лобо тура эди. Къапкъангъа тюшкен. Заваллы къарт къараман! О, озы севгилисими къыдыра-къыдыра нияет изини

тапкъан ве шу изден кетип тузакъкъа тюшкен. Дёрт демир онынъ дёрт панджасыны да сыкъкъан.

Биз онынъ аякъларыны къатты этип багъладыкъ, къашкъыр ич бир кере ынъырданмады, башыны котермеди ве улумады. Биз зарзорнен оны меним атыма юкледик. Къашкъыр тегиз нефес алып, козълерини ачты. Олар йылтырай эдилер. Амма о бизге бакъмай, онынъ бакъышы, мешур сююси даркъалгъан байырларгъа тикиль-мекте эди.

Биз ашыкъмадан кеттик ве фермагъа кельдик. Анда Лобоны бой-нундан къыскъа зынджаыргъа багълап, аякъларыны чездик.

Мен къашкъырнынъ огюне эт, сув къойдым, амма о айланып биле бакъмады. Къурсагъы устюнде ята, козълери исе даа якъында пади-шалыкъ эткен алангъа бакъалар. Мен эллеримни онъя тийдиргенде де асла къыбырдамады. Та кунь баткъангъа къадар огдеки байыр ве ормангъа бакъып ятты.

Рус тилинден терджиме эткен З. Бекирова

укюмдарлыкъ этмек – *руска:* властвовать

етекчи – ёлбашчы

тузакъ – къапкъан

изин бермек – разы олмакъ

сезигир – дүйгүүлы

ирмакъ – уфакъ озенчик

емлеме – мында: зеэрленген ем

алямет – бельги

дарбе – уджюм

1. «Лобо» серлевалы икяени дикъкъатнен окъунъыз. Къашкъыр Лобонынъ Куррумпо виляетининъ джемаатына кетирген заарлары, оларнынъ айванларыны вахшийдже парчалагъаныны айрыджа къайд этинъиз.

2. Шу ернинъ чобанлары, авджылары, ковбойлары къашкъыр Лобоны тутмакъ я да ольдюрмек макъсадынен насыл усуллар къулланалар?

3. Къашкъыр Лобо адамларнынъ къуллангъан чешит усуллары ве арекетлеринден насыл къуртула? Сиз онынъ арекетлерине насыл къыймет кесесиз?

4. Къашкъыр Лобо акъкъында тафсилятлы икяе этинъиз.

5. Айванлар омюринден меракълы вакъиалар тасвирленген икяелер, кинофильмлери хатырланъыз ве теэссуратларынызnen пайлашынъыз.

Сиз севген айванларнынъ ресимлерини япынъыз.

ТАЛЕБЕЛЕРГЕ ТЕВСИЕЛЕР

I. Эдебий эсернинъ мундериджесини айтып берювина азырлыкъ

1. Эсерни дикъкъатнен текрага окъуп чыкъынъыз.
2. Метинде расткельген муим сёзлерни я да манасы анълашылмагъан сёзлерни дефтеринъизге язынъыз, лугъаттан файдаланып, бу сёзлернинъ маналарыны бельгиленъиз.
3. Эсерде къулланылгъан ифадели васталарны тапынъыз: **эпитет, къыяс, джанландырув, метафора** ве дигерлерини.
4. Икяе эткенде, ифадели сёзлерни ве ибарелерни къулланмагъа тырышынъыз.
5. Эсерни я да онынъ бир къысмыны текрага окъуп, план тизинъиз ве бу план боюнчада икяе этинъиз.
6. Эсернинъ мундериджесини айтып бергенде, тасвирленген адиселерни инсанларны, неснелерни, козъ огуне кетирип, тасавурынъызда джанландырмагъа арекет этинъиз.

II. Эдебий къараман акъкъында икяе этювге азырлыкъ

1. Эсернинъ серлевасыны ве муэллифини беян этинъиз.
2. Эсернинъ эсас фикрини къайд этинъиз.
3. Эсернинъ эсас къараманыны бельгиленъиз.
4. Эдебий къараман акъкъында икяенъизнинъ планыны тизинъиз:
 - а) тышкъы корюниши;
 - б) дигер иштиракчи шахсларнен мунасебети;
 - в) насыл арекетлерде булуна;
 - г) бу арекетлерде онынъ насыл табиат чизгилери ачыла;
 - д) сиз онынъ арекетлерине ве табиатына насыл къыймет кесесинъиз.
5. Эдебий къараман акъкъында икяе эткенде, эсернинъ мундериджесине эсасланмакъ керек, фикринъизни исбатлагъан мисаллер, эсерден эпизодлар, сатырлар кетирмек керексинъиз.

III. Эсер акъкъында не бильмек лязимдир

1. Эсерниң серлевасыны;
2. Эсерниң муэллифини;
3. Эсерниң мундериджесини;
4. Эсерниң эсас къараманы ве иштиракчи шахсларыны;
5. Эсер акъкъында сизнин фикринъиз (нелерни бегендинъиз, нелер сизни меракъландырды, насыл тесир этти, насыл теэссуратлар къалдырды ве иляхре).

Тапмаджаларның джеваплары:

1. Кунеш.
2. Ай.
3. Чокъракъ ве озен.
4. Ель.
5. Буз.
6. Яшын.
7. Булут. (*12-нджи с.*)
 1. Козь.
 2. Эки къол ве пармакълар.
 3. Юкъу.
 4. Кольге.
5. Афта кунълери. (*12-нджи с.*)
6. Китап.
7. Кемане.
8. Йымырта.
9. Телевизор.
10. Магнитофон.
11. Давул. (*13-юнджи с.*)

МУНДЕРИДЖЕ

<i>Азиз талебелер!</i>	3
Ватансыз адам — къанатсыз къуш	
Ватаным. <i>Нузет Умеров</i>	4
Ватан. <i>Идрис Асанин</i>	5
Китап — бильги анахтары	
<i>Севинъиз китапны!</i>	6
Китап. <i>Юнус Темиркъая</i>	6
КЪЫРЫМТАТАР ХАЛКЪ АГЪЫЗ ЯРАТЫДЖЫЛЫГЪЫНДАН	
Эвель огренгенлеримизни хатырлаймыз	
<i>Саювлар</i>	7
<i>Тезайтымлар</i>	8
<i>Ифадели окъумагъа огренемиз</i>	9
<i>Аталар сёзлери ве айтывлар</i>	9
<i>Тапмаджалалар</i>	12
<i>Ифадели окъумагъа огренемиз</i>	13
<i>Бешик йырлары</i>	14
Халкъ агъыз яратыджылыгъы огренювини девам этемиз	
<i>Къыйметли мирас</i>	16
<i>Халкъ йырлары</i>	17
Бозторгъай (<i>йыр</i>)	17
Къалайлы къазан (<i>йыр</i>)	18
Аман, дегирменджи (<i>йыр</i>)	18
Сычан (<i>йыр</i>)	19
Айшем (<i>йыр</i>)	20
Чынъ ве мане	21
Чынълар	22
Манелер	22
<i>Шиир ве несир акъкъында</i>	24
<i>Къырымтатар халкъ масаллары</i>	
<i>Халкъ масаллары акъкъында</i>	25
Акъиллы кирпинен айнеджи тильки (<i>масал</i>)	26
Алтын башнен Хыяр баш (<i>масал</i>)	32
<i>Ифадели окъумагъа огренемиз</i>	36
<i>Дюнья халкъларынынъ масаллары</i>	
Къашкъыр, чыкъчыкъбалабан ве кийик къуртлар (франсыз халкъ масалы). Терджиме эткен С. Сулейман	37
Денъизджи Синдбад акъкъында масал.	
Терджиме эткен Э. Бекиров	39
<i>Халкъымызынынъ урф-адетлери ве байрамлары</i>	
Джыйин	45
Наврез байрамы	46
Наврез (<i>йыр</i>)	46
Наврез. Риза Фазыл	47
Хыдырлез байрамы	48

ЭДЕБИЙ МАСАЛЛАР

Эдебий масаллар акъкъында	49
Къырымтатар языджыларының эдебий масаллары	
Эюп Дерменджи	50
Айнеджи тилькининъ олюми (<i>масал</i>)	51
Зиядин Джавтобели	60
Балыкъчы ве копек (<i>масал</i>)	61
Ифадели окъумагъа оғренемиз	63
Четэль языджыларының эдебий масаллары	
Ханс Кристиан Андерсен	64
Къар къыраличесеси (<i>масал</i>). Терджиме эткен Ю. Къандым	65
КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНЫҢ ТАРИХЫНДАН	
Усеин Шамиль Тохтаргъазы	78
О недир? (<i>шиир</i>)	79
Мемет Нуэт	81
Озен (<i>шиир</i>)	82
Ана иле бала арасында (<i>шиир</i>)	83
Номан Челебиджихан	85
Къарылгъачлар дуасы (<i>икяе</i>)	86
Амди Гираібай	93
Тайчыгъым (<i>шиир</i>)	94
Ифадели окъумагъа оғренемиз	95
ХХ АСЫР КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНДАН	
Мамут Дибагъ	97
Балкъуртлар (<i>икяе</i>)	98
Эшреф Шеми-заде	103
Гедже (<i>шиир</i>)	104
Джанландырув акъкъында	105
Акъшам деньиз ялысында (<i>шиир</i>)	105
Юсуф Болат	107
Туфанда къалгъан къой сюрюси (<i>икяе</i>)	108
Табиат манзарасы акъкъында	113
КЪЫРЫМТАТАР ЯЗЫДЖЫЛАРЫ БАЛАЛАР АКЪКЪЫНДА	
Аблаким Ильмий	114
Къуртчу Бекирчик (<i>икяе</i>)	115
Монолог ве диалог акъкъында	129
Ибраим Паши	130
Фындыкъ джыйгъанда (<i>икяе</i>)	131
Эмиль Амит	135
Чанта (<i>икяе</i>)	136
Анамнынъ умюти (<i>икяе</i>)	138
Икяе акъкъында	141
Эрвин Умеров	142
Омюрде ильк кере (<i>икяе</i>)	143
ВАТАН ДЖЕНКИ АКЪКЪЫНДА ЭСЕРЛЕР	
Джевдет Аметов	149
Джедвельге къоюлмагъан дерс (<i>икяе</i>)	150

Айдер Осман	155
Балалар эви янында (<i>икяе</i>)	156
Советлер Бирлигининъ эки дефа къараманы Амет-Хан Султан	162
Авада Амет-Хан! <i>Шамиль Алядин</i>	162
СОНЬКИ ДЕВИР КЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНДАН	
Риза Фазыл	164
Амет-Ханының балалыгъы (<i>повесттен парча</i>)	165
Шакир Селим	167
Сейтнен Вели (<i>шиир</i>)	168
Тайр Халилов	170
Акъбардакъ (<i>икяе</i>)	171
ДЖИАН ЭДЕБИЯТЫНДАН	
Оскар Уайлд	175
Бахытлы шахзаде (<i>масал</i>). Терджиме эткен Л. Сейтхалилова	176
Марк Твен	183
Том Сойерниң сергүзештлери (<i>икяе</i>). Терджиме эткен Ю. Къандым	184
Эрнест Сетон-Томпсон	197
Лобо (<i>икяе</i>). Терджиме эткен З. Бекирова	198
Талебелерге тевсиелер	204
Тапмаджаларапынъ джеваплары	205

Навчальне видання

Веліулаєва Аліє

**ІНТЕГРОВАНИЙ КУРС «ЛІТЕРАТУРА»
(КРИМСЬКОТАРСЬКА ТА СВІТОВА)**

для загальноосвітніх навчальних закладів
з навчанням кримськотарською мовою

5 клас

Художники: З. Акімова, Л. Татарісова

Директор І.Б. Чегертма

Редактор Г.М. Дудакова

Коректор Е.А. Ібраїмова

Оператори: А.В. Веселов, Е.Р. Аджалімова

Підписано до друку 20.05.2013 р. Формат 70x100¹/₁₆.

Гарнітура «Peterburg». Умовн. друк. арк. 16,9. Обл.-вид. арк. 12,5.

Обсяг 13,0 друк. арк. Тираж 665 прим. Зам. № 351.

КП «Видавництво «Кримнавчпеддержвидав»

95000, м. Сімферополь, вул. Горького, 5.

E-mail: krimuchpedgiz@gmail.com

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ДК № 508 від 26.06.2001 р.*

Надруковано у ТОВ «Видавництво «Вперед»

97534, АРК, Сімферопольський район, с. Строгонівка, вул. Лікувальна, 1.